

АНОТАЦІЯ НА ЗБІРНИК

Четвертий випуск «Путивльського краєзнавчого збірника» містить наукові статті та публікації з історії, археології, етнографії, культури Путивльщини та суміжних територій. У збірнику зібрані архівні дані, документи та матеріали.

Розрахований на науковців, краєзнавців, а також всіх, хто цікавиться історичною минувиною рідного краю.

Затверджено до друку рішенням вченої ради Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі. Протокол № 2 від 30.05. 2008 року.

Редакційна колегія:

Тупик С.В., голова колегії, директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Сторчака Н.І., відповідальний секретар, зав.відділом екскурсійно-масової роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Звагельський В.Б., канд. філол. наук, доц. Сумського державного університету.

Терентьєв В.С., директор Сумського обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України.

Літвінова О.М., науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Чурочкін О.А., кандидат богослов'я, протоієрей, керівник духовно-просвітницького центру при подвір'ї Глинської пустині у м. Глухові.

ПЕРЕДМОВА

Увазі читачів пропонується четвертий випуск «Путивльського краєзнавчого збірника».

Для участі у збірнику залучені 30 авторів – науковців та краєзнавців з Києва, Чернігова, Курська, Сум, Конотопа, Глухова, Шостки та Путивля.

Більшість матеріалів присвячені історії Путивльщини та Чернігово-Сіверщини. Є також наукові дослідження, що відносяться до окремих питань нашої спільної національної історії.

Значної уваги приділено давній історії краю (праці з археології та топоніміки). Завжди актуальне «Слово о полку Ігоревім» в різних його аспектах.

Представлено цікаві матеріали з історії соціально-економічного, громадсько-політичного та культурного життя Путивльщини.

Читачі знову матимуть можливість ознайомитись з раніше не публікованими джерелами XVII-XXст. (матеріалами з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, Держархівів Сумської та Курської областей).

На сторінках видання є спогади наших земляків про події Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. та голодомор 1932-1933 рр.

Продовжується публікація нарисів з історії міст і сіл, матеріалів про видатних представників нашого краю.

Збірник також містить кілька праць з церковної історії.

Запропоновані авторами теми охоплюють досить широке коло історичних проблем. Серед них такі актуальні для сучасної історіографії питання, як роль козацтва у відстоюванні загальнонаціональних інтересів, у збереженні та захисті православ'я; формування національно-державницької ідеології та політичної культури за часів Гетьманщини; вплив політики українізації на зростання національної свідомості українського суспільства на поч. 20-х рр. XX ст.

Отже, посилена увага до краєзнавства надала імпульсу для нових наукових досліджень, спрямованих на поглиблене вивчення минулого і сьогодення краю. Сподіваємося, що черговий випуск наукового щорічника не тільки сприятиме розширенню тематики історико-краєзнавчих досліджень, але й стане джерелом з вивчення історії рідного краю.

МЕТАФІЗИКА ДИВОВИЖНОСТІ І ЕСТЕТИКА ЗАЧАРОВАНOSTІ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КРАЮ

У найновішій культурології досить часто говорять про “метафізику Петербурга”, “метафізику Києва”, маючи на увазі їхній духовний “ландшафт”, приховану від повсякденності духовну енергетику, естетичну ауру. Проте, чи є така енерго-інформаційна естетика “в глибинці”, у тому провінційному світі, з якого столиця може діставати її та запліднювати національну культуру? Натурально – є, але розкривається вона лише в прилученні до сучасного культурного космосу, до світу мистецтва, коли “душа провінції” починає звучати в унісон з душею національною і, ширше для нас – європейською.

Відомий український культуролог Сергій Кримський аналізує особливості традиційної київської культури “під сигнатурою Софії”, тобто знакової системи архетипу “софійності” та однойменного древнього київського собору. Мається на увазі знаковість храму святої Софії, як символу мудрості, “софійності” духовного життя столиці України в її історії та есхатологічній перспективі. Адже Софія — “божественна премудрість” — символізує в Києві соборне місце в самому серці народу від часів Ярослава Мудрого до нашого доленосного сьогодення. І “під сигнатурою Софії” знаходиться не лише славетний майдан із пам’ятником Богдану Хмельницькому і Михайлівським Золотоверхим монастирем обіч, а весь архітектурний і духовний простір Києва, сама структура і зміст української ментальності.

В ті ж самі часи, коли в Києві будувався Софіївський собор, у Чернігові зводили Спасо-Преображенський. Завершений у 1036 році, на один рік раніше Софії Київської, Чернігівський Спас став символом, знаковим образом столиці Сіверської землі. Крім духовного центру для десятків поколінь чернігівців, він був і княжою усипальницею, святим місцем для багатьох чернігівських князів і духовників. Тут були спочатку поховані і святі Михайло і Федір, канонізовані православною церквою після їхнього жертвовного подвигу за віру і народ. Зі Спасо-Преображенським собором пов’язана також діяльність Лазаря Барановича — чернігівського архієпископа, визначного українського мислителя, поета, державного діяча. Тут проповідував святий Феодосій, нетлінні мощі якого донині охороняють старовинне місто над Десною.

Отже, чернігівська історія, духовний простір Сіверщини знаходяться, умовно кажучи, “під сигнатурою Спаса”. І це не суперечить софійності, а продовжує і доповнює її. Софія-Мудрість породжує не лише Віру, Надію та Любов, а й веде до очищення, спасіння, преображення. Чернігівський Спас символізує сподівання на краще, стремління до вдосконалення душі, до просвітлення й перетворення людини і світу. Софійний принцип мудрої

організації буття він доповнює спаським принципом рятування, воскресіння, вічної трансформації життя. Жіноче, породжуюче начало (“софія”) універсально завершується чоловічим, захисним (“спас”), а селянсько-хліборобський стрижень української ментальності зміцнюється лицарсько-козацьким. У такий спосіб “Спас”, як категорія духовності, стає культурологічною категорією, першообразом сіверянської культурної ментальності. Загальноукраїнські універсалії та архетипи “Дому”, “Поля”, “Храму”, “Землі”, “Неба”, “Софії” доповнюються та збагачуються чернігівським “Спасом”.

Духовний простір мистецтва Чернігівщини репрезентує особливу, “дивовижну” метафізику Сіверського краю, пов’язану з язичницьким слов’янським пантеїзмом, візантійським стилем православних храмів, християнською аскетикою Антонія Печерського, бароковим універсалізмом Лазаря Барановича, духовною енергетикою святого Феодосія, імпресіонізмом Михайла Коцюбинського, символізмом Михайла Жука та відчуттям “зачарованості” придеснянського краю Олександра Довженка.

На разі звернемося до образів сіверянської естетики, як вона виглядає у творчості сучасних мистців, що модерно-інноваційно (а значить “дивовижно”) продовжують духовні традиції древньої Чернігівщини, і перш за все – візантійського стилю та українського бароко.

Згадаємо, зокрема, що саме естетика бароко, стилістика якої визначалась в Україні як “чудне а містеріальне”, стала провідною для сіверянської духовності з XVII – XVIII століть. Поетичні твори Лазаря Барановича і Іоанна Величківського, Троїцький собор і Катерининська церква, а також “чернігівський стиль” релігійного співу відзначались високим пафосом, чуттєвою пишністю, візуально-образною дивовижністю. Традиційні художні ідеї, що походять ще з Київської Русі, трансформувалися під впливом європейських форм. Візантійсько-православні духовні цінності пов’язувалися, з одного боку, з народною естетикою, а з іншого – з поетикою Бароко. Виникав дивовижний феномен чернігово-сіверського мистецтва, в якому наочно виявилось так зване “двовір’я” поліського краю, де органічно поєдналися міфологічно-язичницькі та християнсько-православні ідеали.

Надалі бароко XVII-XVIII століть інноваційно відтворюється в авангардних формах “необароко” XX століття. Сьогодні теж маємо ретроспективне повернення до традиційної української художньої стилістики в різноманітних творах постмодернізму й трансавангарду. Традиції переходять у новації, естетика – в “еніоестетику”.

За доби соцреалізму у вітчизняному мистецтві панували відомі стереотипи зображення, що тематично пов’язувалося з ідеєю будівництва нового суспільства і виховання нової людини, а за формою – з “передвижництвом” та італійсько-іспанським академізмом. У зв’язку з трансформацією соціального буття і людської свідомості в останнє десятиріччя з’являються не тільки оновлені вирішення традиційних тем і сюжетів, але й небували досі чи “добре забуті” старі образні схеми. Мова йде, передовсім, про так звані архетипи, або першообрази творчості, в яких

енерго-інформаційна естетика українського образотворчого мислення виявляється через відтворення традиційних етнонаціональних образів та символів. Виникає “еніоестетика” архетипів.

Сіверянські художники і графіки звертаються до слов'янської міфології, християнської релігії, українського національного типу тілесності, ментальності, етнопсихології та етнокультури. Пейзажі, “портрети в інтер'єрі” і навіть батальні сцени набувають характерних “ландшафтних” рис регіону, насичуються архетипними “першообразами” рідної природи з вітряками і церквами, тихою водою повені і ріками дитинства. За мотивами православних ікон, творчих схем “козака Мамає” і “парсун” гетьманської України з'являються нові жанри портрету, вибудовується іконосфера духовно насичених образів. Все частіше звучать сакральні мотиви, відтворюються образи Христа-Спасителя, Божої Матері, архангела Гавриїла, святого Феодосія, релігійно-естетичні та енерго-інформаційні потенціали біблійних сцен, молитов, Благовіщення, Вознесіння тощо. Етнонаціональні архетипи форми зберігаються й набувають нового дихання також у представників декоративно-ужиткового мистецтва, в монументальному живопису, кераміці, ковці, витворах з дерева і металів, сучасних дизайн-проектах з камінами, панно й вітражами.

У той же час низка сіверянських майстрів пензля переходить до творення “кенотипів”, за термінологією М.Епштейна, – “нових образів”, небачених в історії класичного мистецтва. Вони ґрунтуються на модерному або постмодерному переживанні соціокультурного хронотопу – часу і простору (пост) сучасного людського буття. З'являються абстракції та образні колажі, експресіоністична гіперболізованість форм та сюрреалістична суетка сенсів.

Не тільки традиційні сюжети і мотиви, а навіть історичний та урбаністичний пейзаж набувають вигляду кенотипів. Виникають синкретичні міфологічно-релігійно-психоаналітично-еніоестетично заряджені образи індивідуального та колективного позасвідомого. Йде заглиблення у “втрачений світ”, “передчуття”, “сон”, “місячну ніч”, плакається мрія про “пробудження” й “святкові розваги”. Вся історія культури, світової й вітчизняної, “небесної” та “земної”, стає предметом образного експериментального дослідження, новітньої теургії як творення кенотипів. Звідси і нон-фігуративний живопис, і графічний неокласицизм, і численні цитати з реалістів, імпресіоністів, символістів, з Куїнджі, Реріха, українського “сецесіону” і навіть Іллі Глазунова. Невипадково дехто звертається до постмодерно-іронічного переосмислення, перегравання класичних образів, до синтезу культурних епох в єдиний імідж-пастиш (пост) сучасної відео-сфери. Прорив до етнонаціональних архетипів доповнюється виходом на регіонально-субетнічні та планетарно-універсальні кенотипи. “Чернігів древній” межує з “Черніговом святковим”, а Тарас Шевченко знаходиться поряд з російським Толстим та індійським “гуру”.

Відтак сіверянські “архетипи”, або “першообрази” мистецтва Придесення набувають зараз модерного звучання, стаючи “кенотипами” –

новими образами омолоджених муз. З цієї точки зору в сучасній сіверянській образотворчості утверджується вічність, художня невмирущість духовної метафізики нашого краю, естетично неповторного простору мистецької “соборної” України.

Попри всієї розмаїтості, навіть строкатості мистецьких шкіл, напрямів і образотворчих концепцій, мабуть, можна, хоча б уявно-галерейно поєднати наших мистців-земляків через ідею сіверянської еніоестетики “зачарованої Десни” (О.Довженко). Бо естетика “вища” за творчість, то її “філософія”, методологія образотворчої дії та сприймання. Як доведено в сучасній філософії мистецтва, переживання художніх хронотопів (часово-просторових образів) обумовлюється, передусім, навколишньою природою, географічним ландшафтом, усталеними для життєвого середовища “образами руху”. Відтак будь-яка естетика, творче кредо митця має не лише етнонаціональні, але й субетнічні, регіональні виміри. Одним з них є енерго-інформаційний, тобто злитий з духовною енергетикою творчості, з архетипами історії рідного краю і навіть його географії – неповторним природним і духовним ландшафтом.

Отже, надалі мова піде про естетику регіону, про субетнічні виміри філософії національного мистецтва. Позачасовість мистецьких архетипів, їхній духовний, енергоінформаційний потенціал пов’язується тут з певним просторовим виміром, з етногеографічним ландшафтом, який будує регіональну метафізику культури. Тому, наприклад, “автентична туга” відомого кийвського мистецтвознавця Олександра Титаренка за “Українським Стоунхенджем” об’єктивується, на мою думку, не лише в музейних залах з “об’єктними” роботами. Автентичний “Український Стоунхендж” знаходиться в просторому дніпровсько-деснянському регіоні селищ Радуль і Радичів, де віддавна існує праслов’янський сакральний космос. Тут розташований і архаїчний “поліський трикутник” із мізинською стоянкою – один з перших осередків найдавнішої цивілізації, в котрому вже існувала своя меандрова орнаментика і місячний календар. А таємнича “Дівич-гора”, відома в усій ойкумені ще за часів Геродота, складає своєрідний центр сіверянської еніоестетики, тобто естетики енерго-інформаційних взаємодій, що просякають часо-простір духовної метафізики нашого краю.

Інакше кажучи, наша “Дівич-гора” – це і є дивовижний сіверянський Парнас, хіба що “хоровод” муз тут водить вже не Аполлон, а Лада і Лель. І дійсно, досить ще раз згадати “зачарованість”, пантеїстичний містицизм, бароковість образності від “Слова про Ігорів похід” до творів Олександра Довженка і Левка Ревуцького, щоб усвідомити існування енерго-інформаційних архетипів “дивовижності”, які перманентно підживлюють “те, що не вмирає”. Ландшафтно, гідросферно і навіть атмосферно (з точки зору “рози вітрів”) сіверянська земля і небо породжують-встановлюють естетику тиші, спокою, ісіхастського православно-аскетичного “мовчання”. Естетика нашої природи, історії та духовності насичена енергетикою антропокосмічних інформаційних взаємодій – а точніше, синергетикою мистецтва, де зливаються людські та вселенські, небесні та земні енергії. Гео-, етно- та культуро-графічно художня синергетика України має свій

слов'янський “дім, поле, храм” і на кучеряво-закруглених просторах між Сеймом, Десною і Дніпром, Сожем, Прип'яттю і Сновом...

Таким чином, сучасну сіверянську образотворчість можна зрозуміти через феноменологічне вчення про “життєвий світ”, в якому формуються сенси регіональної культури. Духовний простір мистецтва Чернігівщини розгортається за структурою основних універсалій “життєвого світу”, які розкрив ще німецький філософ Мартін Гайдеггер і актуалізував український культуролог Сергій Кримський: “Дім”, “Поле”, “Храм”. В архетипах і кенотипах місцевої образотворчості вони візуально відтворюють природний і соціокультурний ландшафт субетнічного буття, образно встановлюючи “землю” і “небо” Чернігово-Сіверського краю. Категоріальний ряд нашої сіверянської еніоестетики понятійно репрезентує і вчення Григорія Сковороди про триєдину структуру буття: “макрокосм” – “мікрокосм” – “світ символів”.

Говорячи про естетику зачарованості, про молоді, “дивовижні” музи Придесення, ми підкреслюємо їхню “вкоріненість” в Чернігівсько-Сіверянський “Дім”, “Поле”, “Храм”.

Д І М

Історичний та архітектурний пейзаж Чернігівщини є “колисковим”, “джерельним”, “архетипним” для всієї України. Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Любеч, Остер – старовинні міста її північного Лівобережжя. Одна з найдавніших у Київській Русі Сіверська земля стала “домом”, де народилися знані діячі вітчизняної історії: князь Ігор, архієпископ Баранович, гетьман Полуботко, граф Розумовський, президент України Леонід Кучма. Чернігово-Сіверська “земля” і “небо” породили шедеври національної культури: від П'ятницької церкви до творчості Іоанна Максимовича і Леоніда Глібова, Михайла Коцюбинського і Бориса Грінченка, Марії Заньковецької і Михайла Жука, Павла Тичини і Олександра Довженка, Григорія Верьовки і Левка Ревуцького.

Мистецький “макрокосм” і “мікрокосм” Чернігівщини, наш сіверянський “Парнас” і “Монпарнас” знаходять образно-символічне виявлення в особливій художній мові, що стилістично відзначається естетичним пантеїзмом, довженківською “зачарованістю”, пастельною м'якістю колористики. “Замріяна” художня мова визначає і казково-зачаровану, “дивовижну” стилістику традиційного та інноваційного образу. Звідси й особливий регіональний стиль, як естетично адекватне виявлення й оформлення субетнічного народного ідеалу (наприклад, “червоне – то любов, а чорне – то журба” в колористичних особливостях чернігівської традиційної вишивки, в роботах Олександра Саєнка та його мистецького родоводу).

П О Л Е

Природний ландшафт, мальовниче докілья Поліської землі, “незайманої дівиці” Десни та тихоплинного Сейму відтворюються в сучасному сіверянському мистецтві пейзажним розділом. Музи чернігівської поезії, музики, театру, візуального мистецтва напрочуд ліричні, м'які, щиросердні. Їхня дивовижна задушевність породжується м'якістю самої

природи, її “чистими” тонами, і не тільки соковито-зеленими чи дзвінко-блакитними, а навіть волого-сірими. Географія українського Полісся, спокійні, застигли краєвиди з лісом і полем, озерами і чистоводними річками надихають мистців і поетів на казково-пантеїстичний, напівмістичний захват рідними місцями, екологічними домівками. Це і є чародійне “поле” життєвого світу нації та людини, де відбувається їхнє етнокультурне буття, безпосереднє переживання історичного існування.

“Поле” – це сакральне місце народження і смерті, праці і побуту, кохання й батьківського щастя, а тому – “дивовид”, що породжує дивовижність образів. Мотив “поля” в сіверянському мистецтві розкривається темою народних звичаїв та обрядів, українських традицій і свят, як язичницьких, так і християнських. “Мистецька етнографія”, представлена через “дивовиди” сіверянських мистців, розширює наші уявлення про “макрокосм”, “мікрокосм” і “світ символів” субетнічної, регіональної культури Чернігівщини.

Х Р А М

Сучасна сіверянська образотворчість також представляє “святі місця” Чернігово-Сіверської землі. Це теж наші архетипи-дивовиди, які надихають багатьох мистців “під сигнатурою Спаса”. Найдавніший Спасо-Преображенський собор, домонгольська П’ятницька церква, підземні споруди Троїцько-Іллінського монастиря, барокова Катерининська церква, інші славетні храми в Чернігові, Седневі, Козельці, Новгород-Сіверському, Путивлі – це образи православної Лівобережної України, архітектурні іпостасі слов’янського духу. Вони неодноразово з’являються у творах майстрів, якщо неявно, то внутрішньо, духовно, – на рівні еніоестетики. Мабуть, їхня духовна енергетика і викликає феномен “дивовижності” сіверянських муз, естетичної здатності сучасних мистців до духовних пошуків, до експерименту в контексті енерго-інформаційних традицій і новацій, архетипів і кенотипів. Синергетика храму переходить у синергетику образу, в художній “дивовид”.

Відтак українська релігійна душа, що втілилась на Чернігівщині в Антонієви печери, в ікону Єлецької Богородиці, в святих Михайла і Федора, Феодосія та Іоанна, розгортається в сіверянському мистецтві через біблійні й духовно-сакральні сюжети “під сигнатурою Спаса”. Від зображення хрещення чернігівців у 989 році до реставрації старих храмів і будівництва нових (як храм Всіх Чернігівських святих) простягається діапазон “богоугодної справи” наших майстрів. Духовно-релігійний план сіверянської еніоестетики та мистецтва ґрунтується на сковородинівському розумінні Біблії як “світу символів”. Це дістає наочного виявлення через поєднання природного “макрокосму” і людського “мікрокосму” в цілісну картину буття українського народу, в “Дім – Поле – Храм” Чернігово-Сіверської землі в її історії та сучасності.

КЕЛЬТСЬКІ ТА ІРАНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ТОПОНІМІЇ ПУТИВЛЬЩИНИ

У попередньому огляді топонімії Путивльського Посем'я (2005) було зібрано наявний на той час дослідний матеріал та запропоновано в першому наближенні хронологічну послідовність формування системи місцевих назв з 11 часових пластів. Обставини розвитку окремих ділянок топонімії Путивльщини починають виглядати по-новому у світлі виявлених нових зв'язків і аналогій у межах цілої топонімічної системи України, а також суміжних слов'янських земель. Зокрема, за ці роки збагатилися уявлення про історичне формування місцевих назв від топооснов кельтського й іранського походження.

1. Назву кельтського племені галатів в античності наївно виводили від гр. *γάλα* 'молоко', нібито оі *Γαλάτοι* 'молочні'. Справді, такими могли здаватися північні племена Європи смагливим анатолійським грекам [Arslan, 2 з посиланням на Ellis і Lequenne]. В окультному (таємному) знанні античності через численність галатів їхній етнонім наближали також до назви Молочного шляху 'ο Γαλαξίας 'Галактика' [там само, 3].

Слов'янським звуковим відповідником етноніма *галати* виступає топооснова ***голот-**. На це вказав уже О. Шахматов, навівши низку прикладів ойконімів з різних післякельтських земель [Schachmatov, 80]. Під час нашої роботи над темою про візантійські назви в Україні (доповідь у Львівському університеті у вересні 2007 р.) було помічено виразний просторовий зв'язок назв від двох топооснов **Голот-** і **Молок-**: це якраз добре відповідає наївній пов'язаності у „побутових знаннях” античності понять 'галати' і 'молоко'.

Уперше просторове сусідство назв від цих двох різних топооснов було зафіксоване у с. *Голятин* Зк (Міжгір'я) – в одному районі з потоком *Молочний Звір*. Як з'ясувалося згодом, другий складник топоніма (нібито від ст. изворь 'джерело') імовірно пов'язаний з осет. *дзуар* 'хрест': тогді загальний сенс назви – "кельтський хрест", тобто "кельти охрещені". Ця річка впадає у р. *Дубилянку* в с. Синевир, що також добре відповідає давно встановленому зв'язку з готс. *daurjan* 'хрестити'... Після цільового пошуку можливих інших схожих пар з основами **Голот-** / **Молоч-** були виявлені такі: ● *Голодьки* Кв (Тетіїв): Галайки на р. Молочна (!), с. Молочне...; ● *Голотки* Тр (Підволочиськ): КОЛОДіївка, МОВЧанівка, ГАЛУЩинці... (чи не звідси перший голосний у кількох топонімах у Польщі *Gołuchów?*), КЛЕБанівка (< ченці-колумбани); ● *Галущина* Гребля Пл (Н.Санжари): Мовчанівка, Бридуни...; ● *Галушки* См (Лебедин): Молочне, ГЛУШівка, Шияни, Тарасівка, Голубівка...

Зворотна перевірка додала ще кілька важливих пар назв: ● *Молочки* Жт (Чуднів): Галіївка, Вільшанка...; ● *Молошки* Лв (Городок): Галичани, Артищів...; ● *Молочки* Чг (Ріпки): Замглай, Чумак...; ● *Молохів* Тр (Бережани)^ Вільховець, Галич, Леонти, Голендра...; ● *Голендри* Вн (Калинівка)^ Голубівка, Корделівка < кімр. *soged* 'гребля' ^Загребелля...

Також і гідроніми від цієї основи входять до не менш промовистих просторових сполук з іншими назвами від кельтських топооснов: річка *Млачівка* Кв (Поліське): ● с. Млачівка, Черемошне, Тараси...; ● балка *Молочна* у с. Пекарів Чг (Сосниця) < кімр. *reswr* 'грішник' (пор. с. Пекарі Чк (Канів): с. ГЛАДківщина, Синявка...); ● потік *Молочний* у с. Зелена ІФ (Верховина): ГОЛОШина...

Таким чином, просторове сусідство топооснов **Голот-** і **Молоч-** виявилось топонімічним фактом. Проте, в околицях с. *Голотки* Тр (Підволочиськ) замість

очікуваної назви з основою **Молоч-** трапилася назва с. МОВЧАНівка (як і біля Галущиної Греблі Пл). Звідси виникло припущення про розвиток **Мовч-** з **Мол(о)ч-**. Були переглянуті всі топонімічні контексти топооснови **Мовч-** < -лч-, які підтвердили регулярну присутність інших кельтизмів¹:

Мовчани Хм (Красилів): БаГЛАЙки, МАЛенки, ЛАГОДинці, ЧЕРНелівка...;

Мовчани Вн (ЖМЕРинка): ЧЕРНятин, ТАРАСівка, ГОЛУБівка, Лисогірка 2...;

Мовчанівка Жт (Ружин): ДЕРГАНівка, ЗВИНяче, ТРУБіївка, ЧЕРНявка, НЕМИРинці...;

Мовчанівка Кв (Сквира) ^ РИБчинці, ТАРАСівка...;

Мовчанове Хк (Лозова): БРИТай, МАЛьцівське, ВОЛВенківське...;

Мовчанів Чг (Бахмач): ФАСТівці, КРОПивне, ЧЕРЕМушки, МАЦько-Іванівка...;

Молчалине Дц (Сніжне, м/Р) – на р. ВІЛЬХівчик...;

Молохів Тр (Бережани) ^ ВІЛЬХовець (!), РИБники, КОТів...

Звідси випливає, що такого ж походження міг бути прадавній місцевий гідронім – р. *Молча*, за яким згодом названо *Молчанський* монастир у Путивлі См – пор. неподалік с. ВолоКитине < волох- 'кельт' (тут є г. *Молоків Бугрик!* пор. сусідні урочища *Чорніж*, *Галатів Яр*², - очевидно, від сполучення "кельтський яр"), Кубер, Кубарево (< кімр. соруг 'мідь', за Сеймом оз. Мідне)...

Після виявлення цих переконливіших зв'язків слід надати теперішньому трактуванню цих назв перевагу над попередніми.

2. Для деяких з-поміж слов'янських назв степових річок з основою **Молоч-** існують татарські дублети від основи *сют, сут* 'молоко'. Так, у книзі Евлія Челебі (XVII ст.) б. *Молочна*, що впадає в оз. *Молочне* у с. Терпіння Зп (Чернігівка), названа *Сют*; у давніх письмових документах вона ж зветься *Сутинь*, *Сутьбой*, *Сут-су*. Сусідня р. *Молочний Утлюк* у документі 1784 р. фігурує як *Сут-Ютлуги* [СГУ, 373-374]. Татарські назви побутували паралельно з українськими, але, виходить, як і вони, були кальками раніших грецьких назв, що самі виникли через наївно-етимологічне зближення етноніма галатів з грецьким словом τὸ γάλα 'молоко'... Звідси вже недалеко до „кисельних берегів” і місцевих топонімічних легенд.

Форми *Сутинь*, *Сутьбой* дають підставу поглянути крізь тюркомовне середовище на досі трактовані як слов'янські назви *Сутківці* Хм, *Сутиски* См, Вн, *Сутоки* Чг, а також назву одного з "червінських городів" на Підляшші *Сутійська* Рі. З досвіду попередніх студій є цілком коректним припущення про те, що ці назви стали хронологічно ЧЕТВЕРТИМ пристосуванням старої основи за невтомним мовним механізмом народної етимології: це 1) нібито **слов'янські** слова, у яких насправді може бути схована апелятивна лексема 2) **тюркс.** *сут* 'молоко', що може бути перекладом 3) **гр.** γάλα 'молоко', яке мало відповідати наївному народному поясненню 4) етноніма **кельтів-галатів**. Хоча така гіпотеза виглядає переускладненою, але вона історично бездоганна (у різний час сусідство

1 У топонімічних контекстах наведені дані з довідника [АТП], де для кожного адміністративного району перелічені назви всіх населених пунктів, що входять до його складу. В топоосновах цих назв упізнавані такі слова кімрської (валлійської) мови: *mael*, *teym* 'князь'; *darogan-wr*, *swyn-wr*, *rheibi-wr* 'ворожбит'; *tref* 'селище'; *maeth* 'харчі'; *fast*, *fas* 'незаселене місце'; соруг 'мідь'; а також етноніми брит-, невр-, галат-, кімер-, волох- (герм. *walhoz*), теонім *ТАРАНіса*, ім'я ченців-колумбанів (голуб-), згадка місця язичницького капища (Лиса гора), *волв-* 'волхв' і галльс. *sati* 'віна' дав. слов. *котора*.

2. Автор вдячний Н.І.Сторчаці за надані відомості.

слов'ян, греків, кельтів, тюрків у Наддніпрянщині справді мало місце і давно доведене). Зрозуміло, що в разі її правильності топонімічні околиці усіх п'яти названих ойконімів мали б продемонструвати якісь інші докази присутності кельтів-галатів. Ось ці околиці – і вони справді містять такі докази:

Сутківці Хм (Ярмолинці)^ Лисівка (!), ТАРАСівка, Волудринці, ГЛУШківці 2, ГОЛО.ХВАСТИ...;

Сутоки Чг (Городня)^ МОЛОЖ.АВА, ПЕКУРівка (< кімр. ресwg 'грішник'), МАЛЬча, ЛАШуки < влаш-...; пор. балка *Молочна* у с. ПЕКАРів Чг (Сосниця);

Сутиски См (ГЛУХів): ПО.ЛОШки, ЧЕРНеве, ТАРАСівщина, СЕМЕНівка, КОМАРівка, СИДорівка, Іонине < івр. уона 'голуб' (в сусідньому районі *Клишки*, Шостка. < ір. *šostan* 'мити, занурювати > *хрестити ');

Сутиски Вн (Тиврів): ЧЕРЕМОшне, *Кліщів*, Іонівці, Шостаківка...;

Сутійськ⁺ = тепер пол. *Sąsiadka* (5) під Щебжешином: CZERNięcin...

У наведених топонімічних околицях трапляються згадки про кельтів (лаш-, -лош-, глуш-, комар-, черем-), їхніх князів (черн-, мал-), божество грому Тараніса (Тарас-), язичництво (Волудринці, Лисівка, сид-, семен- 'самайн'), ченців-колумбан (іон-), хрещення (шост-), церкви (клиш- < тюрк. *килиса* з гр. *εκκλησία* 'зібрання'), грішників (пекур-).

3. Якщо різні племена фактично перекладали етнонім галатів своїми мовами, то варто пошукати, наприклад, мадярський слід цього явища, придивившись на карті до топооснов, схожих на мадярс. *tej* 'молоко'. Кілька таких назв справді існує, і переважно навколо Карпат: пот. *Тейша* поблизу від с. *Галоч* Зк, с. *Тейсарів* і пот. *Тейсарівка* ІФ, с. *Тайкури* Рв. При цьому топонімічні околиці останнього села містять важливу інформацію у зв'язку з топонімією Посем'я:

Тайкури Рв (Рв): КЛЕВАНЬ, БРОНники, ОМЕЛЯна 2, ШПАКів 2, ПЛОСКА, МАКотерти, ОМЕЛЯнщина, ГРАБів, ОЛИШва, ВОЛОШки, ГОЛИШів, КОТів...

Інакше кажучи, тут збереглася назва с. *Клевань* у тій формі, що й назва станції *Клевань* См (на р. *Клевені* на пн. від Глухова), засвідчена саме у цьому звучанні під час будівництва залізниці в ХІХ ст. Ця форма прилягає до відомої групи назв (*Клебань*, *Колибань*, *Коливань*), пов'язаних з ім'ям ірландських ченців-колумбанів (VI-VII ст.), значну євангелізаційну діяльність яких вдалося виявити через численні інші топоніми (пор. вище *Голотки* Тр (Підволочиськ): *Клебанівка* або назву ур. *Колдобань* за Сеймом під с. *Нечаївка* См). Після врахування цього зв'язку назва "*Клевень*" починає виглядати як результат чергової народної етимології в литовські часи (нібито *klevinis* 'кленова'). Виявлений давніший сенс її, збережений у формі *Клевань*, поєднує цей гідронім відразу з кількома навколишніми назвами, що підтверджує правильність достереженого зв'язку: пор. *Голубкове* ("*голубки" – імовірна народна назва колумбан), *Калюжне* (< лат. *Columba*, букв. 'голуб', ім'я св. Колумби (520-597 рр.), засновника руху місіонерів-колумбан ірландської церкви) і сусіднє з Калюжним *Іонине* (< івр. уона 'голуб'), – просторове сусідство останньої пари топооснов підтвержене неодноразово.

У VI-VII ст. в Наддніпрянщині сусідами слов'ян були мозаїчно розселені тюркські племена, тому саме цих ченців-колумбан може стосуватися і назва села *Кардаші* (< тат. *кардаш* 'брат') однієї сільради з с. *Голубкове*. Звичайно, такий висновок з єдиного факту сусідства в окремо взятому адміністративному районі України не виглядає переконливим для інших випадків: але він є конструктивною

(не фантастичною) гіпотезою. Якщо після вивчення зв'язків цілого фракталу назв від основи **Кардаш**- в Україні його вдалося б підтвердити, такий висновок став би надійнішою часткою знань про відтворену в топонімії прадавню історію України. Спробуємо показати на цьому прикладі, як саме працює метод часо-просторової близькості топонімів і як прирощуються нові знання в цій галузі. Ось топонімічні околиці однокоренових назв від основи **Кардаш**-:

Кардаші См (Путивль)^ ГОЛУБкове, БРУСки, ВОЛОКитине, КУБАРеве, КУБЕР, В'ЯЗенка, КОТівка, МАЛУшине, ВОЛИНцеве, КАГАНЬ...;

Кардаші Дп (Петропавлівка)^ ЧУМАКи, ЛОЗове, СИДоренко, БРАГИНівка 2, КОХАНівка...;

Кардашинка Хс (Гола Пристань): ОБЛОї, КИЇвка, РИБАльче, КОХАни, ГЛАДківка, КЛИН 2...;

Кардашівка Пл (Диканька)^ *Чернечий Яр*^ *Писарівщина*, ВІЛЬШана, ГЛОди, ЗВЯГОЛЬське, КЛИМківка, РИБне, *Чернещина*...;

Кардаші Чг (Ніжин)^ КАБЛУКи < колубк-, ГАЛиця, КРОПивне, ТАБОРище, БІДин, ШАТура...;

Кардашівка См (Охтирка)^ БуйМЕРівка, ПідЛОЗіївка, р. СелІВАНівка, БІДАНи, ЗаКАБЛУКи, БАКИРівка, ОЛЕШня, Лисе, КОМАРівка, БУРДУни, РИБАльське, ВІЛЬХове, КЛИМентове, ЛУТище, *Чернеччина*, Івахи...

Кардашівка См (См)^ РИБці, БАРВінкове, ОБЛОГи, ЮНАКівка^ ТАРАСівка, ВІЛЬШанка^ *Вел. Чернеччина*, *Писарівка*, *ВАКАЛ*івщина, *Чернецьке*, КИЯниця, ІВОЛЖАНське, ПЕЧище...;

Кардашівка Хк (Кегичівка): КАЛЮЖине < колумб-, ЛОЗова, *Писарівка*, КОХАНівка, КОФАНівка...;

Закаблуківка Дц (Кр.Лиман): ЛОЗове, ТЕРНи, БРУСівка, КОЛОДязі...

У наведених топонімічних околицях періодично повторюються згадки про кельтів (волох-, лоз-, облог-, шир-, комар-, гал-, глад-), ворожбитів (риб- < кімр. r̥heib̥iwr 'ворожбит'), мідь (кубер- < кімр. sorug, sobur 'мідь', тюрк. *бакир*, мідь-), війни (котора), ченців, писання (писар-, тюрк. *вакал*-), колумбанів (голуб-, каблук- < колубк-, юна- < івр. uona 'голуб'), церкви (киян- < ірл. cillan 'келія, церква'), євангеліє, св. Климента (I ст.), св. Беду (IX ст.), – а також про присутність тюрків (табор-, кагань, кохан-, шат-).

4. Щодо можливого іранського сліду етноніма кельтів-галатів (пор. перс. شیر šīr 'молоко'), то здавалося, що його буде неможливо відрізнити від слов'янських апелятивів з основою **шир**-(окий). Перевірка за АТП перевершила сподівання, коли всі три села з назвою *Широка Гребля* на Вінниччині виявилися в переконливому сусідстві з уже встановленими назвами кельтського походження – с. ГОЛОДьки (Хмільник), а у двох інших районах – з двома селами КОРДИшівка (кімр. cored 'гребля'). Звідси випливає, що назви *Широка Гребля* мають перший складник, який через іранське посередництво (šīr 'молоко') таки вказує на галатів-кельтів. Саме тут, у згаданому ще Геродотом районі на північ від найбільшого зближення течій Істра і Гіпаніса (Дністра і Пд. Бугу) ірано-кельтські контакти засвідчені вже від часів скіфів і неврів. Досить показові й інші сусідства, напр., ШИРокий Берег См (Вел.Писарівка): ЛУКАШівка, СИДорова Яруга, ТАРАСівка; ШИРоке См (Глухів): СУТиски, КЛОЧківка (< *g̥lotj-), ЧЕРНево, ТАРАСівщина...

5. За цими спостереженнями над топонімією проглядає картина широких міжмовних контактів у мозаїчно заселеній Наддніпрянщині раннього середньовіччя, причому, іранський складник цих процесів чимраз упевненіше виступає на передній план. Академіку О. Прицаку належить припущення про те, що носіями іранського впливу в Україні були не лише "свої" (скіфо-сарматські), але й "чужі" іранці (зокрема, сасанідський Іран і Хорезм). Спеціально орієнтоване дослідження підтвердило пов'язаність окремих груп назв іранського фракталу топонімії України з іранським світом. При цьому масштаби іранського впливу в топонімії відповідають відомому з лексикології значному пласту іранізмів в українському словнику.

В міру просування студій щораз помітнішими стає духовний вплив на наших предків давніх релігійних систем Близького Сходу – маздеїзму (зороастризму) і маніхейства. У словнику слов'янських мов цей вплив видно у самому тематичному складі іранізмів трьох кіл (і відповідно – часових періодів) поширення: загальнослов'янських, центральнослов'янських і локальних (місцевих) слов'янських. Несподівано вагомою серед них виявляється частка словникових понять, вироблених саме у тексті Авести, священної книги зороастрійців, головним божеством якої є Ахура Мазда 'бог мудрий'.

Цей перелік слів і понять сакральної лексики у складі загальнослов'янських іранізмів починається зі слова *бог*: на відміну від решти індоєвропейських мов, в усіх слов'ян це слово – іранського походження. При цьому „**праслов. *divъ* ‘демон’ і *bogъ* ‘бог’ відображають зрушення в давньоіранських міфологічних уявленнях**. Перша з цих лексем має в балтійському ареалі значення ‘бог’, а друга – відсутня в цьому ареалі” [Мартынов, 57]. До цієї ж групи загальнослов'янської сакральної лексики іранського походження належать і такі іранізми, як: **rauyъ* ‘рай’ (від авест. *rāyu-* ‘багатство, щастя’), **kajati* ‘ганити’ (авест. *kaēnā* ‘покута’), **gatai* ‘гадати’ (авест. *gāθa* ‘релігійний гімн’, *gaθrem* ‘сакральний спів’), **xvala* ‘хвала’ (давньоіранс. *hvarənah-*, дперс. *farnah-* ‘слава, розкіш, велич’, пор. слов. *Вогу-хваљъ* < перс.-мідійс. *Bagu-farna / Baga-xvarna*), **vatra* ‘вогонь, ватра’ (ір. *ātar* ‘вогонь’) – пор. сербс. і хорв. *жива ватра* ‘живий вогонь’ (у ритуальному значенні), імовірно також **jaščerъ* ‘дракон, змії’ (перс. *aždar* дір. *aži-tar* ‘дракон, змії’) [Мартынов, 48].

Знаменно, що серед іранізмів вужчого, центральнослов'янського кола мов (носії яких довгий час контактували з іранцями) також є низка слів з давніми сакральними значеннями, як-от авест. *kaθa-* ‘відплата (на страшному суді)’ > *кат*; скіфо-сарм. *pacvara* ‘дракон, летючий злий дух’ > *почвара, потвора*, – пов'язане з авест. *vərəθrayna-* ‘сокіл’ > *parig* ‘вид особливо агресивного сокола’; авест. *pāθra-* ‘наглядати, стерегти’ > *па(н)трувати*, – див. [ЕСУМ, IV, 546]. Вони доповнюють пласт загальнослов'янських іранізмів у сакральній лексиці, але невідомі в периферійно-слов'янських мовах, тобто в російській і всіх південнослов'янських мовах Балкан, предки носіїв яких контактували з іранськими племенами коротший час. Відомі окремі прояви духовного впливу давніх іранців і поза межами слов'янського світу, наприклад, гр. *παράδεισος* ‘рай; фр. *paradis*’ < дір. *pairidaēza-*, перс. *ferdous* ‘райський сад, квітник’.

Нарешті, пізнім місцевим запозиченням з іранських говірок є українське слово *хата* (якому, тим не менше, понад 2 тис. років). О. Трубачов пише про „старі зв'язки південносхіднослов'янської, власне – української з іранською” і пояснює укр. *хата* „як запозичення з пізньоскіфсько-сарматського **xata* < ір. **kata-*, пор. авест. *kata* ‘кімната, комора, льох’ (у т.ч. – як тимчасове місце зберігання тіл померлих) (Bartholomae)” [Трубачев 2003, 42]. Нагадавши про пізній звуковий

перехід **к-** > **х-** в осетинській та інших іранських мовах, О. Трубачов підкреслює семантичну спадковість „між укр. *хата* ‘мазанка, землянка’, діалектно (Поділля) – ‘могила на кладовищі’ та іранським, напр. авест. *kata-* ‘кімната, льох, тимчасове місце зберігання мертвих тіл, морг’. (...) З іраністичного погляду [слово *хата*] відображає вторинну, місцеву іранську форму **xata* < **kata-*, а з погляду порівняльно-історичної граматики слов'янських мов укр. *хата* було запозичене тоді, коли іншомовне **я** вже могло відображатися у вигляді **а** у слов'янських діалектах” [там само], що свідчить про ще довший час контактів у Наддніпрянщині саме цієї групи слов'ян та іранців. От за яких обставин "місцева іранська" форма опинилася у тому "місцевому слов'янському" діалекті, з якого згодом розвинулася українська мова.

6. У Месопотамії на початку сасанідської доби розвивалися й нові духовні ідеї, як це доводить поява і поширення маніхейства. Засновник маніхейства Мані (гр. **Μανής**, лат. Manichaeus) народився ще за парфянських часів у місті Мардін під столичним Ктесифоном на р. Тигр у 216 році. Коли Ардашір скинув династію аршакідів, хлопчику Мані з князівського перського роду було 8 років. Атмосфера тодішнього суспільного піднесення вплинула на духовне формування юнака. Згідно з традицією, ще підлітком він пережив два одкровення через посланця небес і відчув, що йому дано стати останнім пророком істинної віри після Будди, Заратустри й Ісуса. Він почав проповідувати своє вчення у 24-річному віці під час поїздки до Індії, де заснував перші громади своїх послідовників. Повернувшись до столиці сасанідів, він був прийнятий Шахпуром I і одержав від нього право проповідувати своє вчення у Ктесифоні.

Мані є автором священних книг, відомих в уривках і перекладах, знайдених під час археологічних розкопок від Єгипту до Турфана (Сіньцзяня) у XX ст. Серед них – *Шапуркан*, де викладено основи його вчення, *Живе Євангеліє* з 22 розділів, *Кефалайя* – збірка творів, *Листи* Мані до учнів, *Книга сповідей* і молитовники. Писав Мані новою писемністю, створеною ним на основі сирійського письма естрангело, він був каліграфом і художником, власноручно оздоблював свої рукописи [Ртвеладзе, 231].

Мані вважав, що відкрита йому істина звернена до всіх людей і перевищує попередні прозріння. Її метою було розв'язати проблему зла у світі. Завдяки цій вселюдській орієнтації вчення Мані спочатку знайшло прихильне ставлення Шахпура I і Ормазда I. Проте через певний час, коли була усвідомлена спрямованість проповідей Мані проти офіційного зороастризму, він нашоувхнувся на опір маздеїстських жерців. А шах Баграм I наказав ув'язнити пророка в Гундешахпурі (Хузистан) і потім його стратив (277 р.). Тим часом учення Мані поширилося в Белуджистані, Центральній Азії (Бактрія, Согд, Маргіана, Чач), Східному Туркестані (Хото і Турфан), Сирії, Єгипті і північній Африці (відомо, що св. Августин був спочатку маніхейцем).

7. За таких масштабів поширення цього вчення не виключено, що ім'я Мані збережене також і в Україні у низці ойконімів від такої основи (щоразу в іранському топонімічному оточенні): *Мані* Жт, *Манівці* Хм, *Манили* Хк, *Манилівка* Пл, Хм, *Манич* Дц, *Маньківка* 8 назв, *Маньки* Пл, См, Чг, *Маньківці* Вн, *Манухівка* См, *Манява* ІФ, *Манжосівка* Чг, См < **mani+as-* тощо. З іншого боку, назви на зразок *Мазне*, *Мазники*, *Мазки* можуть походити від старішої основи **мазд-*. У

Руїни шахського палацу Так-і-Кисра у Ктесифоні в околицях Багдаду

Путивльському районі См є свої с. *Мазівка*, *Манухівка* і в тій же сільраді – *Парфен* (пор. етнонім *парфянців!*), неподалік яр *Шахів* біля с. Воцинине і с. *Сафонівка* (не виключено, що від (*Кте*)сифон); пор. *Сапонівка* Чг (Борзна): БЕРЕСТовець, БЕРЕЗівка, Головеньки, ПАРИСТівка, ПЕТРівка...

Оскільки маніхейство і маздеїзм тривалий час співіснували, виглядає цілком природним сусідство населених пунктів від топонимів *Ман-* і *Маз-*. Цим і можна пояснити, що вийти на топооснову *Маз-* вдалося у процесі дослідження топонімічних околиць назв з основою *Ман(и)-*, імовірно таки пов'язаною з поширенням маніхейства. Топооснова *Маз-* трапилася у трьох кортежах підряд:

Маниківці Хм (Деражня): БОГДАНівці, БЕРЕЗове, БОЖиківці, ЗГАРок < осет. дзуар 'хрест', Майдан 3, ОСикове, ЯСЬківці, *МАЗНику* < *маздн-?...;

Манжосівка < *mani + os 'яс' См (См)^ ГРУЗЬке; ХОТІНЬ, *Писарівка*, КИРИ.ЯКІВщина, *Перехрестівка*, ЗАХАРівське, РУДнівка, ДОЦенківка, ПРУДок, *МАЗНе*...

Манжосівка Чг (Прилуки): БОГДАНівка, БОРШна, ПЕТРівка, ЗаїЗД, БЕРЕЗівка, Лісові СОРОЧинці, *МАЗки*, РУДівка, ПЕТРУші, БЕРДівщина...

Ще кілька однокорених назв було вже неважко видобути з алфавітного переліку ойконімів України [АТП]:

Мазівка См (Путивль): Сахарове < ір. sahar 'місто', ПАРФен, КУРДюмове, *Сонцеве*, Щербінівка (той факт, що назву с. Щербинівка пов'язують з прізвиськом колишньої власниці, не знімає питання про можливе місцеве походження її прізвиська);

Мазів Льв (Золочів)^ Ясенівка, ЯСЕНівці, БОГутин...;

Мазки См (Недригайлів)^ Озерне, ХОЛОДне, РУДка, ЯКИМенки, БОРОДанове, БРОДок, БЕРІЗки, ХОЛОДний Яр, ЮХТи, КУРмани^ БЕРЕЗняки, ШКРОБотове (!), ЯРмоленкове, ХОРУЖівка, БІЖ, Баранове...

8. „Засвітившись” в останньому тополандшафті, назва *Шкроботове*, яка досі роками вислизала з застосовуваних до неї етимологічних схем, нарешті, сама підказала результативний напрям зіставлення: імовірно, що це ір. šeker-ābād 'місцевість із солодкою (тобто смачною, прісною) водою'. Цього разу впевнено говорити про таку відповідність дають підстави прямі системні аналогії з топонімією Ірану.

Справді, в іранському остані Хорасан досі зберігся ойконім зі схожими елементами і аналогічною структурою: شکراب *Шекераб* 'Солодка вода', а в Центральному остані – синонімічна назва شیریناباد *Шірінабад* 'місцевість із солодкою (тобто смачною, прісною) водою' [Иран, Д-6, Г-3]. Відомо, що новіші назви побудовані з перським ізафетом типу āb-e širin 'солодка вода', старі ж – саме так, з основокладанням і препозицією прикметника: Sorxāb 'Червона вода', Šurāb 'Солонна вода', г. Siyahkuh 'Чорногора'.

Розгляд атомарних фактів – це подоланий етап досліджень у топонімії; системний підхід зобов'язує підключати до розгляду всю топонімічну парадигму. В Україні ця дивна топооснова наявна у назвах *Шкроби* Вл, *Шкробове* Чг, *Шкроботи* См, *Шкроботівка* Тр, *Скоробогатьки* Пл, можливо – *Шкурунії*, *Шкурупіївка* Пл, *Шкарбинка* Од, *Шекеринці* Хм, *Скребелічі* Жт. (Зрідка трапляється й українське прізвисько *Шкробот*.) З'ясувалося, що кожний районний тополандшафт навколо селищ з такими назвами містить типові іранські вкраплення:

● *Шкроботівка* Тр (Шумське): СУРАЖ < ар. suriya 'Сирія', САДки, КРУГолець, ЗАБАРа < ос. дзуар 'хрест'...; ● *Шкроботи* См (Недригайлів)^ РУБанка ?!. ● *Шкарбинка* Од (Любашівка): НовоКАРБинка, АРЧепитівка < art

‘божество’, БОКове 2 < бог, ПЕТРівка, ЯСЕНове 2 < ясна...; ● *Шкурупії* Пл (Решетилівка): ТУТаки < тати?, ЩЕРБаки < šur-āb ‘солоня вода’, Шкурупіївка^ ХОРУЖі < xoroz, ПАНенки, ХАРЧенки, ЖИТниківка < yazid, БЕРЕЗняки < parast, ПЛОСКе < сарм. -л-, ХРЕЩате, ЯЦенки < яс...; ● *Шекеринці* Хм (Ізяслав): ЩУРІВці, ЩУРІВчики < šur-āb ‘солоня вода’, ПОКОШівка < *м-, Ізяслав < yazid, БОРИСів, ДВІРець < ос. дзуар ‘хрест’, ШУРА 3 < ар. suriya ‘Сирія’, Півнева Гора, РЕВуха < дір. rauta ‘річка’...

На півдні, у степу збереглися села з українськими назвами-кальками того самого змісту:

Солодководне Зп (Куйбишеве): ЯСНОпілля, БЕРЕЗівка, РУДянка, БАГатівка, ОЧЕРетувате ^ ПЕТРівське, Комиш-Зоря < *очерет- + озор-?...;

Солодка Балка Зп (Токмак)^ РОБОТине (!), КУРОШани < Kuroš, ХАРКове, САДове, СНІГУРівка < šangar, ОЧЕРетувате < ahur-...

Тут взята у рамку важлива пара сусідніх топонімів. За всієї своєї штучності, назва с. РОБОТине може бути історичним продовженням форми *(Шк)роботине, і в такому разі вона відповідала б за змістом назві сусіднього села – очевидно, з такою самою доброю водою. Схожої афези (обтину початкової групи приголосних) зазнали, можливо, й назви *Риботин* Чг, *Риботень* См, досі розміщені у стереотипному іранському топонімічному оточенні.

За побутовою логікою, коли існують назви смачної питної води, то мали б бути позначені й інші, солонуваті джерела. Власне це вже й виявилось у кількох назвах районного сусідства з основою **Щуров-** і **Щерб-** – імовірно, з ір. شوراب šur-āb ‘солоня вода’. Ці міркування спираються на вагомі аналогії в Ірані: там справді існують 5 назв сіл Šurāb (в останях Єзд, Систан, Хорасан 2 і Центральному) і ще кілька назв річок Šurrud. Пізнішими є назви річок з тим же змістом, але новою синтаксичною структурою: Rud-e šur, Kal-e šur ‘Солоний рівчак (яр)’. Інше міркування стосується традиційної перської орфографії, яка не передає окремих голосних. Якщо припустити, що у пізній період хтось навіть мав змогу бачити написання в арабо-перській графіці відповідних українських ойконімів, похідних від *šekerāb, тобто – شکراب, – то формально в такому записі зафіксовано саме літери „ш-к-р-а-б” (і намає двох -e-), що й могло вплинути як авторитетна підстава для подальшої вимови цієї топооснови як **Шкроб-**. Кінцеве **-об** досконало відповідає таджицькій вимові перського **-āb**.

Бажаючи переконатися у правильності цієї етимології, можна було звернутися до топонімічних систем західніших земель, які хоч і меншою мірою, але також зазнавали в давнині скіфського іранського впливу.

Єдиний чеський топонім Škrobočov під Страконіце має в околицях назви Škúdra, Katovice, Svaryšov (!)...; біля с. Škrovád під Пардубіце існує с. Jezborice; с. SKROBovice (Opava): Studánka, Pusta RUDka, ROUDna... Є свій *Хутор-Скробы* і в Калузькій обл. Росії, поруч *Барсуково* < парс-.

У Польщі картина дещо різноманітніша: тут про солодку воду нагадують назви: ● Skrobaczów 174 A3 (Tarnów): **Szczurowa** C1 (!)...; ● SKROBów 141 A1 (Lublin)^ SZCEKARków < šeker ?, BRZEZiny, JAKUBowice KONińskie, BRZEŻnica, RUDka, Majdan 2, PIOTRawin, PIOTROWice 2, Bogucin... Про солону воду повідомляють топоніми: ● SZURKOWO 109 B3 (Leszno): KROBIA (!), CHWAŁkowo, CHROścinna...; ● Szczurów 212 B5 (Kraków): KURDWANów, SOSNowiec, Sułków, Surówki...; ● Szczurawice 111 B2 (Kalisz)^ **SKRZEB**owa (!)^ SZCZURY...

Таким чином, кілька разів у сусідстві (районному чи безпосередньому) опинилися *українські* топооснови **Шкроб-** і **Щур-** / **Щерб-**, але також і *польські* основи **Szczur-** і **Skrob-** / **Skrzeb-**, які не мають між собою іншого зв'язку, як тільки *через пов'язаність з семантичною системою перської мови!* Це є наочним і безперечним доказом правильності проведеної реконструкції.

9. Структура розглянутої групи назв проливає певне світло на можливе походження поширеної в Україні топооснови **Слобод-**. Всього в Україні таких назв збереглося 129; за областями: Вн **23**, Хм **23**, Чг **16**, ІФ **14**, Жт **12**, См **9**, Кв **7**, Чв **5**, Пл **4**, Тр **3**, Од **3**, Льв **2**, Рв **2**, Чк **2**, Мк, Хк, Кг, Км (зокрема, *Нова Слобода* См (Путивль)). Оскільки вдалося вичленувати іранські компоненти аб 'вода', abad 'зрошене місце, селище' в основі **Шкроб-** 'солодка вода' чи **Шкробот-** 'міське селище' (пор. також назви *Ободи* См, *Ободівка* Вн **2**, Жт, Тр, *Обтове* См), а традиційне пояснення топооснови **Слобод-** не є загальноприйнятим (важко пояснити "зворотний" розвиток -л- з -в-), то можна припустити, що основа Слобод-розвинулася зі сполучення іранських слів, продовженням якого є, наприклад, перс. *selah+abad* 'озброєне селище' (пор. кілька назв в Ірані *Салаабат* та Індії *Салабатпур*).

10. Полтавське село *Дамаски* Пл (Зіньків) єдине зберегло упізнавану назву сирійської столиці Дамаска (навколо – інші вказівки на тодішні іранські реалії: ШЕНГАРіївка, КИР.ЯКОВе, ФЕДОРіївка, ДОВБнівка, МАНЬки, МАНИлівка). Як на таке славетне місто, то слід його в топонімії України – порівняно з іншими близькосхідними аналогіями – виглядає досить скромним. Проте арабська форма цієї назви – *دیمشق* *dīmašq*, і саме така форма могла бути пристосована у вигляді основ **Тимош-**, **Тимаш-**, **Домаш-**, **Томаш-**. Справді, назви від цих топооснов в Україні існують. Їх два десятки (См **3**, Хк **3**, Пл **2**, Чк **2**, Вн **2**, Зп, Од, Хс, Кг, Кв, Лг), у тому числі:

• *Тимофіївка* См (Буринь): САГАРіївка **2**, СЛОБОда, ЧАЛИЩіївка, СНІЖки, Петухівка...; • *Тимофіївка* См (Лебедин)^ СЕЛИЩе, КУРДи, ПАРФили, БЕРЕЗове...; • *Томашівка* См (Недригайлів): БОРОДанове^ ЯРМОЛенкове, ЯКИМенки, ШКРОБОТи, БЕРЕЗняки...; • *Тимошівка* Пл (Глобине): Іванове СЕЛИЩе, КОРДУБАНове, КИРИЯКівка, МайБОРОДівка, КАГАМлик, ЛУБЕНщина...; • *Тимошине* Лг (Білокуракине): МАНЬківка, РАїївка, ЛУБ'ЯНка, НЕЩЕРетове...; • *Тимофіївка* Од (Ширяєве)^ ЯКИМів Яр, БЕРДИНове^ ПЕТРівське, ФЕДОРіївка, САХАРівське...; • *Тимофіївка* Хк (Богодухів): НовоСЕЛІВКа, КАДниця, МЕРЛо < *marv-* 'Мерв', ЩЕРБаки...; • *Тимофіївка* Хк (Близнюки)^ НовоСЕЛІВКа, САМАРа, ФЕДОРіївка, БЕРЕСтове **3**, ЯКИМівка, ЯКОВівка, БОГДАНівка, ПЕТРівське...; – тоді й • *Самарщина* См (ШОСТка): КУРДюмівка, БОГДАНівка, БОГДАНка, КОВТунове, ХОЛОДівщина, ПИРОТчине...

11. До іранських за походженням належить і топооснова назви с. *Курдюмове*. Звичайно, простіше повірити місцевій топонімічній легенді і вважати її похідною від прізвища колишнього поміщика. А як же тоді схожі назви в інших районах і областях? Це *Курдюмівка* См, Дц, *Курдюківка* Чг, *Курдибанівка* Тр, *Кордубанове* Пл і просто *Курди* См. Кінцевою метою вивчення мовного (а не документально-історичного) складника топонімії є встановлення можливої етномовної належності основ топонімів. Це також знання іншого роду, ніж те, що вивчає фольклористика. (Класичним прикладом є назва с. *Нарбутівка* См (Глухів): литовське прізвище Г. Нарбута відповідає литовським топоосновам навколишніх місцевих назв *Гірине*,

Гудове, р. Івот і Клевень. А назва сусіднього з ним с. Жалківщина є фольклорною переробкою з давнішого Жолкєвщина, – і навколо справді є інші свідчення польської присутності в минулому, як-от Кролевець чи Ляхівка.)

На історичний зв'язок назв від основи **Курд-** з іранським світом вивели студії топооснови **Санжар-** і **Пирят-** (пор. *Санжари, Пирятин* Пл). З'ясувалося, що кілька топонімів *Пирятин* Льв 2, *Пирятин* Пл, Рв, *Пирятинщина* Пл, *Пиротчине* См пов'язані з назвою р. Євфрат (перс. *Pərat, тур. *Fırat*, ар. *Furāt*). У верхній течії цієї річки на кордоні з Сирією підносяться гори з назвою *Sinjar* (курдс. *Şengur*), упізнаваною в кількох яскравих екзотично-східних назвах України: *Ст. і Н. Сан(д)жари, Санжарівка, Сенчури, Стенжарівка, р. Сан(д)жарівка* тощо. Навколо г. *Сінджар* в Іраку і Сирії живуть *курди*, за віросповіданням – переважно *єзиди*. Як відомо, Євфрат разом з Тигром зумовили назву історичній області *Месопотамія*, що по-грецьки означає 'межиріччя', а у географічній номенклатурі зветься ще *Дворіччям*. Наведені далі топонімічні околиці відповідних назв переконливо свідчать, що в Україні села з назвами *Межиріч(і)* та *Дворіччя* знаходяться у безпосередній близькості від селищ з назвами, які вказують саме на Месопотамський район (при цьому основа **Богдан-** виявляється слов'янським перекладом іранського *Багдад*, букв. 'богом даний', а основа **Федор-** передає те саме по-грецьки):

- *Межиріч* См (Лебедин): ПАРФили, КУРДи, ФЕДІРки, Караван, ПЕТРенкове;
- *Вел. Межирічі* Рв (Корець): БОГДАНівка, Сторожів, Головниця, БЕРЕЗівка; • *Межиріччя* Рв (Млинів): УЇЗДці, Головчинці; • *Межиріч* Чк (Канів): БЕРЕСняги, Студенець, ДАР'івка; також – • *Дворіччя* Дц (Артемівськ, м/Р): БОГДАНівка, КУРДюмівка, Івано-Дар'івка, ФЕДОРівка 2, ПЕТРівське, БЕРЕСТове, ПереїЗНе, САНЖАРівка, ПАРАСКовіївка; ТРИПЛля, БАХМУТське...

У світлі наведених даних назви від основи **Курд-** вказують-таки на іранців-курдів. В такому разі складені основи Курдибан-, Кордубан- могли бути сполуками "*курди-пани" (пор. і наведену вище назву польського села під Краковом **Kurdwanów**).

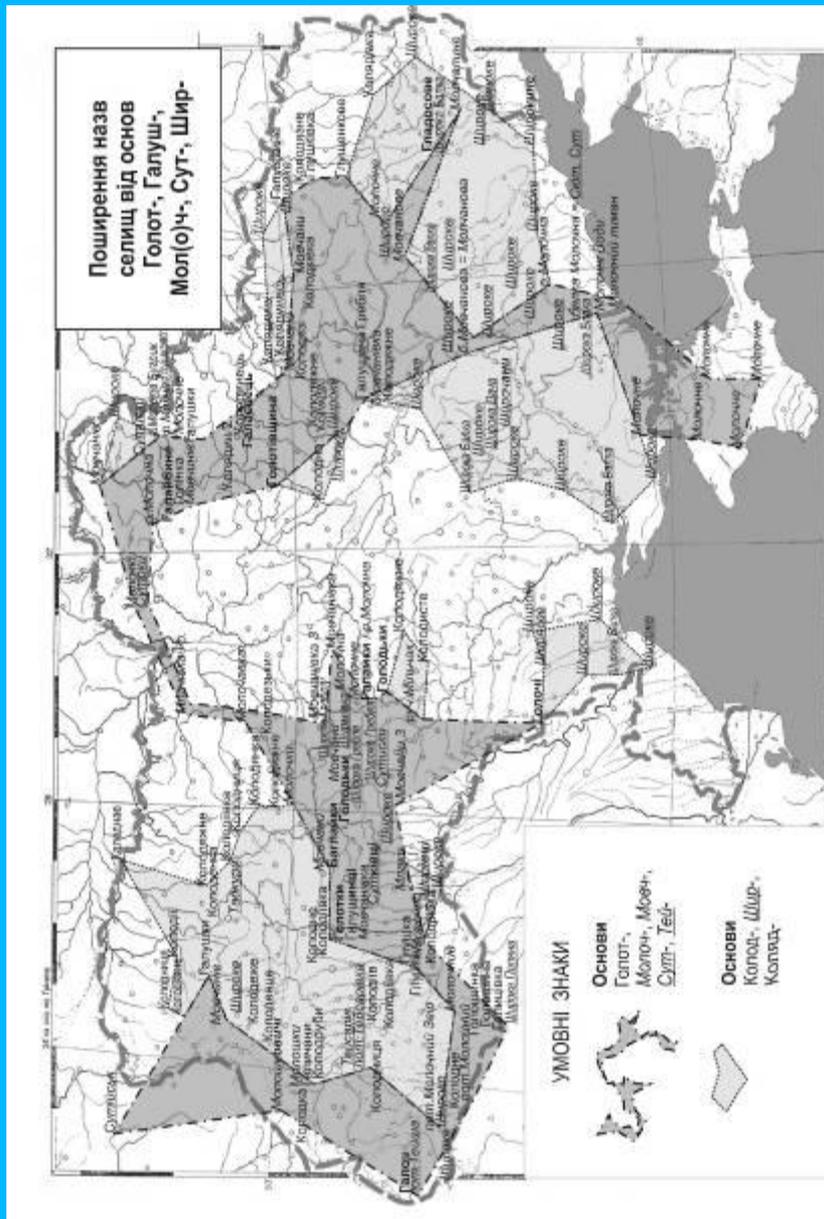
12. Що до топоніма *Мур.ав.ський Лог* біля с. Уцькове, то він (як і всі однокореневі на Лівобережжі України включно з широко відомим *Мур.ав.ським Шляхом*), очевидно, пов'язаний з третім, східним вектором іранських контактів і відображає назву центральноазійського міста Мерв на південь від Аму-Дар'ї. Ця культурна область у долині р. *Мурґ.аб* (< согд. *marg* 'лука' + ір. *āb* 'вода') у давньоіранських наскельних написах зветься *Marguš*, в Авесті – *Mowtu*, середньоперською – *Mārv*. У Європі та країна була відома під грецькою назвою *Маргіана*.

Таким чином, топонімія Путивльського району під шаром пізніших народних пристосувань відображає також і зв'язки Посем'я у прадавній історії – зокрема, слов'яно-кельтські та слов'яно-іранські контакти часів античності і раннього середньовіччя.

Джерела та література

1. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.
2. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2002...
3. Іран. Справочная карта. Масштаб 1: 2 500 000. – М., 1976.
4. Кролевец, Рыльск. Топографическая карта. М 1:100 000. — К., 1998.
5. Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени. – М., 1983.

6. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Ташкент, 1999.
7. СГУ — Словник гідронімів України. — К., 1979.
8. Трубачев О.Н. Этногенез и культура ранних славян. – М., 2003.
9. Arslan M. Antikçağ Anadolu'sun savařçı kavmi: Galatlar. – İstanbul, 2000.
10. Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen // ArchfSIPh. Bd. XXXIII. – Berlin, 1912.

ПЕРСОНАЖІ ЯЗИЧНИЦЬКОГО ПАНТЕОНУ В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ТА ЇХНЕ КОНТЕКСТУАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ

Є твори літератури і мистецтва, які ніколи не втрачають своєї актуальності. Вони ніби пристосовуються до нових умов часу, входять у нове суспільне життя. Відколи «Слово о полку Ігоревім» народилося вдруге, а це було понад 200 років тому, воно не перестає бути актуальним у громадському, культурно-мистецькому житті російського, українського й білоруського народів, і ця його актуальність не тільки не послаблюється, а навпаки, посилюється. Особливе значення має ця пам'ятка давнього письменства для сучасного літературно-мистецького життя Сумщини, оскільки безсмертні образи «Слова» надихали й продовжують надихати на творчість наших земляків – поетів, композиторів, художників, а також дають насагу дослідникам-науковцям – краєзнавцям, історикам, літературознавцям, фольклористам, мовознавцям.

Дослідження язичницьких, дохристиянських мотивів «Слова» має свою досить давню історію. Найчастіше дослідники зверталися до вивчення цього аспекту знаменитої пам'ятки у зв'язку з дослідженням фольклорних витоків та мотивів «Слова». Як приклад можемо навести ґрунтовну працю В.П.Адріанової-Перетц «Слово о полку Игореве» и устная народная поэзия» (М.:Л.:Изд-во АН СССР, 1950), дослідження С.Гординського «Слово о полку Ігоревім» і українська народна поезія» (Вінніпег, Канада, 1963). Багато уваги приділяв даному питанню видатний дослідник «Слова» Д.С.Лихачов (Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве и культура его времени».- Л.:Худ.лит.,1978.), на язичницький «фон» давньоруської поеми вказував митрополит Іларіон (І.Огієнко) в роботі «Слово про Ігорів похід» (Вінніпег,1949). Подібність «Слова» до творів фольклору дохристиянського періоду, зокрема до обрядової поезії, плачів, голосінь, а також до українських народних дум відзначали В.Антонович, А.Драгоманов, О.Огоновський, М.Максимович, П.Куліш, О.Потебня, Ф.Колесса, С.Гординський та інші. Багато хто з російських дослідників вбачає зв'язки твору з російськими билинами.

У «Слові о полку Ігоревім» широко представлені персонажі язичницького пантеону стародавніх слов'ян. Як пише Іван Огієнко у монографії «Дохристиянські вірування українського народу», для «вияснення української міфології дуже важливе «Слово о полку Ігоревім» 1187 року. У ньому згадуються чотири головні боги: Дажьбог, Хорс, Волос і Стрибог, а також кілька малих божків: Див, Обида, Желя й ін. Перун як головний княж-дружинний військовий бог у «Слові» не згадується».¹

Спробуємо розглянути язичницьких персонажів, що фігурують у «Слові о полку Ігоревім», та їхнє контекстуальне оточення.

Ім'я Дажьбога виникає у виразі «Дажьбожий внуку» і вживається у «Слові» двічі, текстуально недалеко одне від одного: «Тогда при Олзе

Гориславичи сеяшася и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Дажьбожа внука; въ княжихъ крамолахъ веци человеком скратишась»;²⁽¹⁰⁶⁾ «Уже бо, братіе, невеселая година вѣстала, уже пустыня силу прикрыла. Вѣстала обида въ силахъ Дажьбожа внука».⁽¹⁰⁸⁾

Дажьбог згадується в «Повісті временних літ» під 980 роком у переліку назв язичеських божеств: «И нача княжити Володимир въ Києве единъ, и постави кумиры на холму вне двора теремнаго. Перуна древена и Хърса, Дажьбога, и Стрибога, и Симаргла, и Мокш. И жряху имъ наричющая богы». В тій же «Повісті временних літ» під 1114 р. наводяться слова зі списку XII ст. слов'янського перекладу хроніки Іоанна Малали: «Солнце царь Сварогов, еже есть Дажьбог», «А друзии веруютъ въ Стрибога, Дажьбога и Переплута, иже вертячеся ему пияють в розехъ». Ці свідчення неодноразово наводились дослідниками і перекладачами «Слова» на доказ того, що Дажьбог був слов'янським богом сонця. Вже перші видавці, виходячи з літописної згадки під 980 роком, зробили таку примітку до видання «Слова» 1800 року: «Кумир, в Києве боготворимый – податель всяких благ». Зараз думка, що Дажьбог – язичницький бог сонця, вважається більш-менш сталою і не викликає у дослідників і коментаторів пам'ятки серйозних розбіжностей. Б.А.Рибаків пише: «По-перше, він – син Сварога, і міф про нього міг виникнути пізніше, ніж міф про Сварога. По-друге, ім'я цього сонячного божества має явно іранський вигляд, що найприродніше пов'язується зі скіфським періодом, коли праслов'яни сприйняли іранське слово «бог». В міфологічному контексті скіфського пантеону Дажьбога немає, і тому ми повинні вважати Дажьбога праслов'янським божеством скіфського часу».³

Питання, кого ж назвав автор «Слова» «Дажьбожими внуками», складніше. Тут думки дослідників розділились. Перші видавці висловлювалися з цього приводу невизначено: «Пользующиеся благоденствием, как даром Дажь-божиим, названы его внуками».⁴ Дослідники і перекладачі досить давно стали тлумачити «Дажьбожого внука» як «руський народ». Цього тлумачення дотримувались Ф.І.Буслаєв, А.Афанасьєв, багато сучасних дослідників і перекладачів. Д.С.Лихачов знаходить підтвердження такому розумінню цього виразу в відомій приписці до псковського «Апостола» 1307 року, яка наслідує «Слово». «Той, хто зробив цей запис, – пише Д.С.Лихачов, – явно знав «Слово о полку Ігоревім». Він, як монах, не згадав тільки в ній язичницького бога Дажьбога, але правильно зрозумів вираз «погибашеть жизнь Дажьбожа внука», переклавши його так: «гынеше жизнь наша». Під «Дажьбожим внуком» автор «Слова» явно розумів весь руський народ у цілому».

Ряд дослідників звужують це поняття. Наприклад, за поясненням Н.Головина та Н.Тихонравова, внуками Дажьбога називаються руські князі. О.О.Потебня вважав, що це назва смердів. В.Перетц також вважав, що тут слід мати на увазі руських князів і, можливо, найближчу їхню дружину, так як це в дусі понять феодальної Русі.⁵ Д.С.Лихачов різко заперечував проти звуження цього поняття.⁶

В.Л.Виноградова висловлює припущення, що автор пам'ятки називає реальну особу, внука якоїсь людини, найпевніше, князя, на ім'я Дажьбог; при цьому дослідниця посилається на свідчення про вживання ймення «Дажьбог» як світського власного чоловічого імені, знайдені в пам'ятках XIV-XV століть. На підставі таких свідчень авторка робить висновок, що і в «Слові о полку Ігоревім» вказується на когось із князів, який є внуком реально існуючої історичної особи на ім'я Дажьбог: «Що як автор «Слова о полку Ігоревім» назвав свого героя – особу, яка реально існувала, скажімо, князя, або навіть двох князів, – внуком Дажьбога з материнської сторони? При такому припущенні можна думати, що для сучасників дід цього князя (чи двох князів?) на ім'я Дажьбог був, мабуть, досить відомою людиною...».⁷

І з такими міркуваннями важко погодитись, бо, по-перше, скільки-небудь широке вживання імені Дажьбог як світського чоловічого імені все ж зафіксоване на 200 років пізніше, коли язичництво вже помітніше відступило далі у минуле, і древні боги поступово стали перетворюватися у постаті фольклорні; по-друге, жодне дослідження генеалогії руських князів, навіть таке детальне, як «Родовід руських князів, які згадуються в «Слові о полку Ігоревім» Л.Махновця, не фіксує князя з таким іменем; по-третє, автор «Слова» більше був схильний до метафоричних узагальнень, аніж до династичних евфемізмів щодо родоводу за жіночою лінією. Тому ми схильні розділити загальноприйнятту думку і погодитись із тим, що, найімовірніше, автор «Слова» мав на увазі своїх співвітчизників, назвавши їх «Дажьбожими внуками», тобто нащадками сонячного бога.

Сонце, «Солнце-царь, сын Сварогов, иже есть Дажьбог», має організуюче структурно-поетичне значення в давньоруській символіці, ієрархічно очолює символіко-метафоричну систему «Слова о полку Ігоревім». Із сонцем пов'язана доля Ігоря; протидія «сонячній тьмі», поворот у долі героя досягається не християнською молитвою, як годилося б у традиціях давньоруської літератури, а язичницьким плачем-заклинанням Ярославни («светлое и тресветлое солнце»⁽¹²⁴⁾); щаслива втеча Ігоря з полону завершується зустріччю з сонцем: «Солнце светится на небесе – Игорь князь въ Руской земли».⁽¹³⁰⁾

У «Слові» згадано ще одне солярне божество слов'ян – бог Хорс . Згадка про нього пов'язана з іншим князем – Всеславом Полоцьким. Він «великому Хрѣсови влькомъ путь прерыскаше»,⁽¹²²⁾ тобто обганяв чи перебігав дорогу сонячному богові, обернувшись на вовка. Про мотив оборотенства у «Слові» мова піде далі, а зараз хотілось би викласти міркування про те, що бога Хорса деякі дослідники (наприклад, О.М.Робінсон) співвідносять з античним Аполлоном, богом сонця і покровителем мистецтв у Стародавній Греції. Відомо, що зооморфні зв'язки Аполлона виявляються в його здатності обертатися на звірів і птахів, зокрема також і на вовка; Аполлон навіть має епітет Лікейський, тобто вовчий.⁸ Таким чином, Всеслав, обернувшись на вовка, «перебіг дорогу» Хорсові як подібний подібному, як рівний рівному.

У «Слові» згаданий також слов'янський бог вітрів Стрибог, співвідносний з античним Еолом, на що вказували ще перші видавці «Слова»: «Стрибогъ (славянский Эол) – кумиръ во время язычества в Кіеве Боготворимый; ему приписывали власть надъ ветрами».⁹ Описуючи битву, автор «Слова» вдається до виразного динамічного образу: « Се ветри, Стрибожи внуци, веють съ моря стрелами на храбрыя плькы Игоревы».⁽¹⁰⁴⁾

Очевидно, саме до Стрибога зверталася у плачі Ярославна з докором: «О ветре, ветрило! Чему, господине, насильно веши? Чему мычеша хиновскыя стрелкы.. на моя лады вои?».⁽¹²⁴⁾

У роботі Бориса Степанишина «Космос українського фольклору»¹⁰ Стрибог зображений, за уявленнями наших пращурів, як володар вітрів, у якого є чотири брати, котрі дмуть із чотирьох протилежних сторін світу. Якщо котрийсь і з цих чотирьох велетнів дме сильніше, то з того боку буває вітер. Крім того, Стрибога оточує ще безліч підвладних вітрів, які вважаються його внуками. Деякі з них – лихі повітряні духи, які можуть зашкодити людям, принести їм зло і навіть смерть, інші – прихильні до людей, ласкаві, милостиві.

До головних богів слов'янського пантеону часів язичництва належить і Велес, «скотій бог», якого вважали другим богом після Перуна; він вважався покровителем домашніх тварин і богом багатства. В договорах із греками Велес співвіднесений із золотом, тоді як інший постійно згадуваний поруч із ним бог Перун – зі зброєю. Велес вважався богом «всієї Русі», а Перун – богом княжої дружини. Можна зрозуміти логіку автора, який не згадав у «Слові» Перуна: княжа дружина на час написання «Слова о полку Ігоревім» була утворенням державним, а офіційною державною релігією вже досить давно було християнство. Велес же в християнську епоху був асимільований і замінений християнським покровителем тварин святим Власієм – зіграла свою роль і звукова відповідність імен. Характерне для язичницьких уявлень також переплетіння культу Велеса зі вшануванням ведмедя як хазяїна тварин. Зв'язок Велеса з сільськогосподарським культом очевидно постає із слов'янського звичаю залишати в дар божеству незжатию кілька стебел хлібних злаків – волотей, що їх називали «Велесовою борідкою». Співставлення Велеса зі спорідненим балтійським іменем бога загробного світу Велса, а також із генетично спорідненим образом ведійської міфології – демоном Валу, який пожирає худобу – дозволяє припустити, що цей образ має індоєвропейське коріння.¹¹

У «Слові о полку Ігоревім» бог Велес згадується не в основній своїй сільськогосподарській функції, а в іншій – як покровитель поезії, пісенної творчості. Найменування співця Бояна «Велесовим внуком» може відображувати стародавній зв'язок культу Велеса з обрядовими піснями і обрядовою поезією: «Чи ли въспети было, вещей Бояне, Велесовъ внуче...»⁽⁹⁸⁾ До образу Бояна, одного з центральних у творі, ми ще матимемо нагоду повернутися.

«Слово о полку Ігоревім» дає уявлення і про «малих» богів язичницького пантеону. Деякі з них на час написання поеми стали

сприйматися як загальне поняття, мовна метафора. Ми читаємо в «Слові»: «А мои ти куряни сведоми кьмети, подь трубами повити, подь шеломы възлелеяни»;⁽⁹⁸⁾ «Лелеють мечь Шар оканю»;⁽¹¹⁴⁾ «Лелеючи корабли на сине море», «Ты лелеяль еси на себе Святослави насады до пльку Кобякова», «възлелеи, господине, мою ладу кь мне»;⁽¹²⁴⁾ «лелеявшу князя на вльнахъ»;⁽¹²⁶⁾ або таке: «На моя лады вои»;⁽¹²⁴⁾ «уже намь своихь милыхь ладь ни мыслию смыслити, ни думою сдумати».⁽¹¹⁰⁾

Слова *лелеяти*, *възлелеяти* мають у своїй основі корінь, що походить від і мен язичницьких богів Лелі, покровительки весняного пробудження, богині кохання, краси і першого весняного дощу, і її брата, завжди юного Полеля – бога-захисника, охоронця, повелителя світла і життєдайного повітря.¹² Богиня Леля – це красуня дівчина-весна, рум'яна, з розпущеними косами, у зеленому вінку з барвінку та перших весняних квітів. Вона навесні спочатку присилає своїх вісників – теплих вітрів, а потім сама прилітає на землю на крилах птахів. На інших крилах разом із Лелею прилітають душі родителів-прародителів, на крилах третіх – душі новонароджених дітей. Леля приносить навесні надію на урожай, приплід худоби, на збільшення родини, а з надією вселяє в душу хлібороба спокій, любов, радість та творче натхнення до праці. Бог світлого дня Полель – брат-близнець Лелі. Він ніколи не впадає в гнів, дарує своє світло однаково всім. Свою ласку і щедрість приносить він нивам і полям, садам і лісам, рікам і озерам. Теплою любові обіймає і очищає він людські серця, щоб вони були мужніми, сильними, чистими.

Контекст вживання пов'язаних із цими божествами слів у «Слові» досить прозорий і свідчить про те, що їх значення в уяві людини XII століття співвідносились із функціями цих персонажів ще досить тісно. Відлуння цих образів збереглося у мовах східних слов'ян до наших днів. «Словарь русского языка» С.І.Ожегова¹³ подає таке значення слова *лелеять* (укр. леліяти) в сучасній російській мові: ніжити, турботливо піклуватися про кого- або що-небудь; палко бажати чого-небудь, виношувати мрію про що-небудь.

У сучасній українській мові є також слово *лелітка* – блискітка, іскра, та *леліти* – сяяти, виблискувати, переливатися, грати всіма барвами.

Леля і Полель, за уявленнями наших пращурів, були дітьми Лади і Лада – богів-подружжя, символів божественної гармонії Всесвіту і всесвітньої любові. Ладо – вірний і добрий, ніжний і ласкавий до своєї чарівної Лади, Ладо означає вірного друга, якого шукають, люблять, як і Лада, що означає дівчину, жінку, дружину, яку кохають.¹⁴ Ладо – бог вірного подружжя та родинної злагоди, опікун роду та родини, посередник бога-сонця і людей. У «Слові о полку Ігоревім» руські жінки називають своїх чоловіків ладами, засвідчуючи тим самим взаєморозуміння, злагоду, взаємну вірність, любов і повагу, що були етичним еталоном руської родини ще з дохристиянських часів.

З дохристиянськими релігійно-фольклорними поглядами слов'ян пов'язана, як гадають дослідники, і персоніфікація «обиди» в образі діви з

лебединими крильми. Автор створює поетичний образ великої художньої виразності й сили: «Въстала обида въ силахъ Даждьбожа внука, вступила девою на землю Трояню, всплескала лебедиными крылы на синемъ море, у Дону; плещучи, упуди жирня времена».⁽¹⁰⁸⁾ За деякими народними повір'ями, крик лебедя віщує лихо, нещастя, сповнений тривоги. Зауважимо принагідно, що слово *обида* означало не тільки образу, наругу в загальноприйнятому сучасному значенні цього слова, але і мало юридично-правове значення, означало попрання феодальних звичаїв, порушення середньовічного права і законності. Автор звертає свої погляди до минулого, до язичницьких часів; його думку можна розуміти і таким чином: за язичницьких часів, коли Русь, була «землею Трояною», а її народ – «Даждьбожими внуками», панували «жирня времена» – ситі, благополучні часи (слово жир означало багатство, достаток). Тепер же ці багаті, спокійні часи відлетіли, сполохані беззаконням, тою-таки «Дівою-Обидою», коли «рекоста брат брату: «Се моє, а то моє же» на порушення всіх звичаїв, законів і прав.

До найзагадковіших образів «Слова» належить див. Він з'являється в «Слові» двічі: «свисть зверинь въста близъ: дивъ кличеть врѣху древа»;⁽¹⁰⁰⁾ в іншому місці – «уже врѣжеса дивъ на землю».⁽¹¹⁴⁾ Під словом *див* переважна більшість дослідників розуміє або віщого птаха, або міфічну особу на зразок лісовика. Інші під словом *див* («дивъ» – скорочена форма слова *дивий* – дикий) розуміють половця-розвідника, що несамовитим лютим, диким («зверинь») свистом давав знати своїм про наближення руського війська, подібно до того, як Овлур подавав Ігорю сигнал до втечі. При такому тлумаченні дослідники по-своєму досить логічно коментують також інше місце «Слова» – «уже врѣжеса дивъ на землю», тобто «уже накинувся половець на Русь». Здається, слід віддати перевагу міфологічно-фольклорному тлумаченню цього образу, тим більше що див («дива») згадується в середньовічних «Словах»-повчаннях проти язичництва, зокрема в «Ходінні Богородиці по муках» і списках «Слова о том, како погане суще языци кланялися идолом» «Дыево служение»), також міфологічний персонаж (чоловічий чи жіночий) з подібним іменем відомий у західних і південних слов'ян (чеськ. *divu muž*, *diva žena*, сербське *džiwja žena*)¹⁵ пов'язане, з одного боку, зі словом *диво* і спорідненими слов'янськими позначеннями чуда, з іншого боку, як зазначалося, зі слов'янськими і балтійськими словами в значенні *дикий*. Розвиток негативного значення образу пов'язують із впливом іранської міфології, в якій споріднене слово перетворилось на позначення негативного персонажа – дева. Слід стародавнього індоєвропейського значення «бог ясного неба» можна бачити в мотиві падіння дива на землю, що має відповідники в давньоіранській (*patat dyaos* – «звергнувся з неба») і давньогрецькій (*δίολετής* – «звергнутий з неба»). Крім того, в балтійській міфології є божество, що персоніфікує сяюче небо, на ім'я Диевас. В індійській міфології слово *дева* означає «небесний» і тлумачиться як похідне від *div* – «сяяти».

В іранській міфології диви (з фарсі; авестійське *деви* або *дайви*) – злі духи, уявлення про яких ведуть до індоєвропейської символіки і збереглись у

фольклорі іранських народів; у таджиків диви – велетні, вкриті шерстю, з гострими кігтями на руках і ногах, жажливими обличчями, що живуть у диких, важкодоступних місцях або всередині гір, на дні озер, у надрах землі, оберігаючи підземні скарби. У вірменській та грузинській міфологіях диви (деви) – злі духи, чудовиська, антропоморфні або зооморфні, часто з двома, трьома, сімома головами. Подібні персонажі зі співвідносними найменнями (див, дев, деу, дию, дейев) мають місце також у міфологіях тюркомовних народів Малої і Середньої Азії, Казахстану, Кавказу, Поволжя.

Виходячи з усього цього, здається логічним припустити, що див «Слова о полку Ігоревім», згаданий у контексті зловісних ознак перед початком походу Ігоря:

Солнце ему тьмою путь заступаше;
нощь, стонуши ему грозою, птичь убуди;
свисть звъринь вѣста близь,
дивъ кличеть врѣху древа,
велить послушати земли незнаеме:
Вльзе, и Поморію, и Посулію,
и Сурожу, и Корсуню,
и тебе, тьмутороканьскыи блъванъ! ⁽¹⁰⁰⁾

є древнім злим духом-божеством, що перегукується зі злими силами, духами «земель незнайомих» та із «тьмутороканьським болваном» – як вважають, тут мається на увазі одна з двох величезних статуй-ідолів, установлених у Тьмуторокані – місті на Таманському півострові, що було центром одного з руських князівств. Біля цього міста стояли аж до XVIII ст. дві величезні статуї – ідоли божеств Астарті і Санерга, споруджені ще в IV - III ст. до н.е. Як відомо, Астарта (Іштар) – авестійська богиня-воїтелька, володарка коней і колісниць, повелителька битв, утілення розбрату й ворожнечі, а не тільки, як традиційно вважається, богиня кохання і плодючості.

Цікаво відзначити, що друга згадка про дива, який «уже врѣжеся... на землю», виникає в промові бояр, які розповідають Святославі про поразку Ігорового війська, і ця згадка стоїть у ряду безпосереднього переліку наслідків цієї поразки:

По Рускои земли прострошася половци,
аки пардуже гніздо.
Уже снесеся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врѣжеся дивъ на землю ⁽¹¹⁴⁾, –

і може метафорично означати перемогу злих, темних сил: злий дух зійшов на землю, запанував на ній. Автор прямо говорить про це: «На реце на Каяле тьма светъ покрыла», померкли два сонця, погасли два багряні стовпи. Найдивовижніше те, що в контексті цієї промови знову виникає місто Тьмуторокань: «се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя». ⁽¹¹²⁾ Важко сказати, чи випадково це, чи автор вибудовує систему альязій, спрямованих у бік інших релігійних і світоглядних систем,

сучасних йому, що сягають корінням до стародавніх спільних індоєвропейських персоніфікацій добра і зла та свідчать про знання автором «Слова» вірувань і уявлень сусідніх, у тому числі ворожих, народів.

Зазначимо, що при перекладі «Слова о полку Ігоревім» чеською мовою видатний лінгвіст Вацлав Ганка, користуючись порівняльним методом при тлумаченні слова *дивъ*, наводить такі слов'янські паралелі: польське *dziv*, *dzivorod*, російське і сербське *чудо*, чеське *potvora*, латинське *monstrum*.¹⁶

Мабуть, жодне «темне місце» «Слова о полку Ігоревім» не викликає стільки різноманітних гіпотетичних тлумачень, як згадка про Карну і Жлю: «А Игореве храбраго пльку не кресити! За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Руской земли, смагу людемъ мычючи въ пламяне розе». (110)

Найпоширеніших точок зору дві. Одні вважають, що мається на увазі вогнестрільна або вогнеметна зброя типу грецького вогню, і на підтвердження цього наводять назву першої вогнеметної або вогнестрільної зброї (пищалі) – смаговниця. Так вважали перші видавці «Слова», розуміючи Карну і Жлю як власні імена половецьких ханів. М.Ф.Грамматін вказав на місце Іпатіївського літопису, де йдеться про «бесоурменина, иже стреляше живымъ огнемъ». Такої точки зору дотримувались О.Ф.Вельтман, В.І.Даль, В.Г.Федоров і багато інших вчених.

Інші ж дослідники доводять, що в основі цього виразу лежить якийсь погребальний звичай. Деякі поети так і перекладають: «Бродят Карна и Жля по Руси с поминальным обрядом» (М.Риленков). Ще в ХІХ ст. поляки та лужичани ходили в березні на кладовище з запаленими факелами і приносили жертви померлим. Цілком можливо, що мається на увазі звичай при поминках або тризнах, що залишився від часів, коли слов'яни спалювали покійників. Карна і Жля постають у такому разі як можливі персоніфікації плачу і горя, пов'язані з погребальним обрядом. Подібне позначення обрядів «желенья і каранья» зустрічається в переліку різних язичницьких обрядів у списку ХVІІ ст. давньоруського «Слова некоего кристолубця». Мабуть, «Карна» утворене від дієслова *карити* в значенні «оплакувати», а «Желя» є уособленням плачу, жалоби. Наприклад, С.В.Барсов вважав, що Карна і Жля в «Слові» виступають перша як «голосільниця», жриця смерті, яка проголошує «клич переможний», а друга «як вісниця мертвих» – розносить вістку й похоронний попіл.

Такої точки зору дотримується також і академік Б.О. Рибаків, говорячи про «урочистий, овіяний язичницькою романтикою реквієм сіверському війську Ігоря», де «руські валькірії – Карна і Желя ніби обновляють стародавні погребальні обряди.»¹⁷

Існує і багато інших точок зору на цих персонажів. Так, Іван Огієнко вважав Карну і Жлю язичницькими «меншими божками», такими само, «як Див, Діва, Біда, Нужда, Обида».

Цікавою і оригінальною є версія Б.Кравцова¹⁸ про те, що Карна є персонажем індійського епосу «Махабхарата». Цю гіпотезу продовжує розробляти і канадський дослідник В.Шелест,¹⁹ наводячи аргументи на користь того, що Карна і Желя (Шалья) – трагічні герої великої війни між

двоюрідними братами – нащадками Бхарати, а вираз «смагу мычючи в пламяне розе» вказує на «вогненні стріли небесної зброї», які випускає Карна з рогового лука. На жаль, детальний виклад цієї гіпотези виходить далеко за межі нашого дослідження. Втім, не такі уже й неможливі паралелі з міфологіями інших сусідніх народів, наприклад, із балтійською, у якій поруч стоять персонажі Желус (Zallus) – божество ворожнечі та Кара – богиня сварки (власне, Кара мате – «мати сварки»)²⁰. Цілком можливо з цього вивести гіпотезу про персоніфіковані сварку і ворожнечу міжособних княжих сутичок.

Однак нам видається за необхідне вказати тут ще на одну міфологічну паралель імені Карна. Як відомо з Овідія («Фасти»), у римській міфології Карна (Carina) – це богиня підземного світу. В її свято – карнарії – їй приносились у жертву бобова каша, а могили рідних прикрашались квітами.²¹ Якщо не вважати це випадковим збігом імен, то така паралель є підтвердженням на користь розуміння Карни і Желі як міфологічних язичницьких божеств, пов'язаних з похоронними і поминальними обрядами.

Таким чином, у «Слові о полку Ігоревім» широко представлені персонажі язичницького пантеону стародавніх слов'ян, причому згадані не лише головні божества – Велес, Дажьбог, Хорс, але і боги нижчого рівня.

«Слово о полку Ігоревім» було написане наприкінці XII ст., коли історія руського християнства налічувала ледве двісті років, і зрозуміло, що в укладі життя наших пращурів, у їхніх світоглядних уявленнях були ще дуже сильні традиційні, язичницькі компоненти. Власне кажучи, так зване «двовір'я» означало переважання християнства як офіційної, державної релігії у сфері політичного життя, а рівень побутовий, обрядовий зберігав ще досить довго (а подекуди зберіг у дещо видозміненому вигляді навіть і до наших днів) риси традиційного язичництва.

Безумовно, це не могло не відобразитись у такому значному, багатоаспектному, широкомасштабному творі, як «Слово о полку Ігоревім», яке відображає сучасне авторові життя з енциклопедичною повнотою.

Дослідження язичницьких мотивів у «Слові о полку Ігоревім» є досить плідним, має велике значення для з'ясування художньої майстерності геніального староруського митця, для встановлення джерел, із яких впливала його словесна образність. Таке дослідження допомагає також глибше зрозуміти особливості світовідчуття автора безсмертної пам'ятки та його творчого методу.

Джерела та література

1. Митрополит Іларіон (І.Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994.

2. Тут і далі цитати за виданням: Слово о плку Игореве та його поетичні переклади і переспіви // Вид. і передмова Л.Махновця. – К.: Наукова думка, 1967. – С.96-134.

3. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – С. 279.
4. «Слово о плъку Игореве» та його поетичні переклади і переспіви. – К.: Наукова думка, 1967. – С.63.
5. Перетц В.Н. Слово о полку Игоревім. – К., 1926. – С. 121.
6. Збірник «Слово о полку Игореве». – М. – Л.,1950. – С. 86.
7. Виноградова В.Л. О некоторых словах и выражениях в «Слове о полку Игореве». – В кн.: «Слово о полку Игореве» и его время. – М.:Наука,1985. – С.149-150.
8. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – Л.: Рос.энциклопедия, 1994. –Т. 1. – С.93-94.
9. «Слово о плъку Игореве» та його поетичні переклади і переспіви. – К.: Наукова думка, 1967. – С.58.
10. Степанишин Б. Космос українського фольклору. Легенди, перекази і бувальщини. // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 3. – С.25-26.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М., 1994. –Т.2. – С. 453.
12. Степанишин Б. Космос українського фольклору. Легенди, перекази і бувальщини. // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 3 – С.28-29.
13. Ожегов С.И. Словарь русского языка./19 изд., испр. – М.: Рус.яз., 1987. – С.259.
14. Степанишин Б. Космос українського фольклору. Легенди, перекази і бувальщини. // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 3. – С.27-28.
15. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М., 1994. –Т. 1. – С.376-377.
16. Гребнева Э.Я. «Слово о полку Игореве» в ранних славянских переводах. – В кн.: «Слово о полку Игореве» и его время. – М.: Наука, 1985. – С. 177.
17. Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы. – В кн.: «Слово о полку Игореве» и его время. – М.:Наука,1985. – С.35.
18. Кравцов Б. Мітологічний світ «Слова о полку Ігоревім». – Вінніпег, 1997.
19. Шелест В. «Карна» і «Жля» у «Слові о полку Ігоревім». // Дивослово. –1994. –№2. – С.3-5.
20. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М., 1994. – Т. 1. – С. 15
21. Там само. – С. 624.

РЕЧІ З ДИТЯЧОГО ПОХОВАННЯ XI-XII ст. У ГЛУХОВІ

В кінці XI – на початку XII ст. у Дніпровському Лівобережжі княжили онуки Ярослава Мудрого: Олег і Давид Святославичі. Землі Посейм'я належали Олегу. У складі Новгород-Сіверського князівства, яке виділилось у 40-х роках XII ст., був і Глухів [1, 8]. Низка укріплених городищ періоду Київської Русі, яка оточує місто з усіх боків, дає підставу стверджувати, що Глухів був значним центром на території Сіверщини. Городища, що прикривали місто з боку Дикого поля, знаходяться по річках Клевені та Есмані: Сварківське городище, городища біля сіл Баничі, Ємадикіне, Волокитине. З західної сторони знаходимо Обложківське городище, городища в с. Тулиголове та біля с. Ярославець (урочище Яндола), з півночі – городища в селах Толстодубове, Пустогород, Есмань, між селами Ястребщина та Уланове (урочище Звенигородок). Найбільшим з них є глухівське городище. Власне, це центральна частина сучасного міста. Поряд з городищем знаходився укріплений посад. Крім того, існували ще й окремі неукріплені ремісничі райони. Така складна структура давньоруського міста та його значні розміри безумовно вказують на його домінуючу роль серед городищ і поселень сучасної Глухівщини.

Археологічні дослідження на території Глухівщини розпочалися ще в кінці XIX ст. У 1872-1873 рр. Д.Я.Самоквасов провів розкопки курганних могильників біля с. Волокитине Глухівського повіту (зараз Путивльський район). Роботи велись в урочищі Старий Цегельний Завод та біля хутора Дорошівка [5, 20].

На рубежі XIX-XX ст. археологічними дослідженнями Глухівського повіту займався дійсний член історичного товариства Нестора-літописця М.Ф.Біляшевський. Він розкопав 3 кургани на могильнику біля с. Богданове Глухівського повіту, у 8-ми верстах від Глухова. [Беляшевский Н.Ф., 1900. – С.146-148].

Пізніше розкопками курганів в Глухівському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії займався член Російського археологічного та дійсний член Російського географічного товариств, відомий археолог і етнограф І.С.Абрамов [1, 7].

У середині 20-х років XX ст. директор Глухівського краєзнавчого музею Я.М.Морачевський проводив розвідки по головним притокам Сейму: річках Клевені та Есмані [5, 4].

Широкомасштабні дослідження останніх років на території літописного міста стали можливими після того, як 1994 р. його пам'ятки були оголошені Державним історико-культурним заповідником. Якщо на початку 80-х років XX ст. декотрі учені взагалі сумнівались в існуванні Глухова, як міста у давньоруський час, то вже наприкінці 80-х років розкопки В.В.Приймака показали, що Глухів у XII-XIII ст. був значним міським

центром і сформувався вже до початку X–XI ст. ще задовго до першої згадки про нього в Іпатіївському літописі під 1152 р.

Однією з найцікавіших знахідок останнього часу є комплекс речей з давньоруського поховання XI–XII ст. Під час земляних робіт, пов'язаних з забудовою міста, на подвір'ї приватної садиби по вул. К. Цеткін, 1 виявлено залишки кількох зруйнованих поховань. Всі поховання були безінвентарними. Оскільки за планом 1778 року відомо, що неподалік означеного місця стояла церква Зішестя Святого Духа, поховання були віднесені до періоду існування церковного цвинтаря – XVIII ст. Після більш детального огляду місця проведення робіт, знайдений скарб бронзових підвісок і фрагменти золототканої тасьми (Рис.1), що, вірогідно, знаходились у похованні. Незважаючи на те, що від кісток залишилися тільки кілька плям тліну білого кольору, частково збереглися струхнявілі дошки домовини. Вона була завдовжки близько 1-го метра. Отже можна припустити, що в ній була похована дитина.

До складу скарбу входили чотири фігурки коней, стилізована фігурка схожа на дракона або якусь міфічну птицю, та пласке кільце. Всі фігурки сплюснені, прорізні, мають зверху отвори, завдяки яким нанизувались на мотузку чи металевий ланцюжок – сліди потертостей вказують на те, що фігурки тривалий час носились на ньому. На деяких фігурках коней видно орнамент у вигляді кола з крапкою посередині. Виготовлені підвіски технікою литва. Поряд з фігурками був знайдений безформенний шматок іржі (залишки невизначеного залізного предмета). Скоріше за все, це міг бути залізний ланцюжок, на якому знаходились підвіски. До іржі прикипіли кілька риб'ячих хребців, можливо залишки ритуальної їжі, яка була покладена в поховання.

Чотири фігурки коней відносяться до так званих «коників смоленського типу» і датуються XI–XII ст. Частіше всього аналогічні фігурки траплялись у похованнях нижньої течії Західної Двіни, поблизу Ладозького озера, на східному узбережжі Чудського озера, у Костромському Поволжі, у Смоленській, Новгородській, Полоцькій, Ростово-Суздальській землях. Окремі екземпляри зустрічались на півночі Скандинавії та у давній Пермі. Подібні прикраси досить часто траплялися і у язичницьких похованнях сіверян. Вони виконували роль оберегів. Здебільшого, амулети зустрічались у наборах, нанизаних на залізний ланцюжок, а у похованнях знаходились на грудях, біля лівого плеча або як поясні набори. Б. А. Рібаков вважав, що основні центри з виготовлення амулетів-коників знаходились на території нинішньої Смоленщини. Саме відтіля ця продукція розповсюджувалась по північно-західній та північно-східній Русі. [4, 56,57]. П'ята підвіска належить до так званих «качечок» – знахідок, характерних для Псковської, Новгородської областей, Костромського Поволжя. Якщо підвіски-коники більшість учених вважає суто слов'янськими старожитностями, то «качечки» розглядаються як прикраси фіно-угрів. Інколи ці обереги можуть зустрічатися разом. Так, підвіска-качечка була знайдена у могильнику біля села Зубарево, котре лежить на східному березі Рибинського водосховища. В

цьому могильнику також знайдено і підвіски-коники, але оскільки поховання виявилися зруйнованими, неможливо встановити були ці підвіски в одному похованні, чи знаходились розрізнено [5]. Підвіски-качечки датуються більш пізнім часом, ніж «коники смоленського типу», але не пізніше середини XII ст. [6].

Статистика розповсюдження язичницьких підвісок-коників на карті північно-східної частини Європи, запропонованій Е.А.Рябініним, свідчить про те, що в межиріччі Десни та Сейму, де, власне, й знаходиться м.Глухів, подібні знахідки невідомі. Кількісний аналіз виявлення аналогічних підвісок також говорить про рідкість подібної знахідки. На тій же карті-схемі відмічено тільки три випадки знахідок більше трьох підвісок одночасно [4, 57]. Всі зооморфні амулети були знайдені виключно в жіночих похованнях [4, 58].

В західній частині поховання, де, вірогідно, мала знаходитись голова, знайдено три фрагмента золототканої стрічки, котра використовувалась для прикрашання одягу. На думку співробітника Інституту матеріальної культури (м.Санкт-Петербург), кандидата історичних наук К.Михайлова подібні стрічки використовувались, головним чином, для обшивання комірців. При збільшенні у 20 разів на знімку видно, що два фрагменти мають однакову фактуру (А), а тканина третього – інша (Б) (Рис. 2-5). У даному випадку стрічка могла бути використана як для оздоблення комірця, так і у якості так званого очілля (знаходилося на чолі як елемент головного убору, котрий утримував довге волосся дівчини).

Спочатку золотне шитво завозилось на Русь з Візантії. У X ст. вивіз такого товару строго обмежували, також був період, коли взагалі було заборонено вивозити дорогі тканини за межі імперії. Але вже у XI-XII ст. ситуація змінилась, і шовкові дорогі тканини стали доступними не тільки для найбагатшого прошарку населення – князівської та боярської верхівки, а й прості міщани, а інколи навіть сільські жителі могли собі дозволити таку розкіш. Особливо це стосувалось золототканої тасьми, зразки якої неодноразово зустрічались у похованнях сільських та міських жителів [7]. Пов'язане це, вірогідно, з освоєнням техніки золотного шитва давньоруськими майстрами. Аналоги золотного шитва, зокрема стрічки, досить часто зустрічались у Володимирських курганах. Широкий набір золототканих стрічок знаходиться у фондах Державного історичного музею (Москва) та в Ермітажі (Санкт-Петербург). Датуються ці старожитності XI-XII ст. [8].

Комплекс предметів з поховання у Глухові, безперечно, викликає великий науковий інтерес. Вважаючи на те, що підвіски-амулети подібного типу у даному регіоні раніше не зустрічались, їх виявлення розширює ареал розповсюдження далі на південь за рахунок торгівлі чи етнічного проникнення. Хоча людські рештки під час дослідження означеного археологічного об'єкта і не були виявлені, весь комплекс знахідок вказує на виявлення саме поховання. Оскільки майже всі речі, аналогічні глухівським,

зустрічались раніше тільки в жіночих похованнях, можна припустити, що виявлено поховання дівчинки.

Джерела та література

1. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996.
2. Соловьев С.М. Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. – Т. 1-2. – М., 1988. – С.72.
3. Коваленко Ю.О. Науковий звіт. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова та Глухівського району за 2001 рік. – Глухів, 2002. – С. 20.
4. Рябинин Е.А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. – М., 1988.
5. Горюнова Е.И. Мерянский могильник на Рыбинском море // КСИИМК. – М, 1954. – Вып. 54. – С.157.
6. Рябинин Е.А. Зооморфные украшения Древней Руси X-XIV вв. // СА. Е1 – 60. – М., 1981. – С. 12-20.
7. Ключко Л., Строкова Л. Тканини в Київській Русі (за матеріалами збірки Національного музею історії України) // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2006. – С. 14.
8. Фехнер М.В. Шелковые ткани как исторический источник для изучения экономических связей Древней Руси // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971. – С. 115.

Підписи до ілюстрацій

- Рис.1. Зооморфні підвіски та фрагменти золототканої тасьми XI-XII ст. (м.Глухів, вул К.Цеткін).
- Рис.2. Фрагмент золототканої тасьми. Лицьовий бік (А). Макрозйомка (збільшено у 20 разів). Фото Ю.Москаленка.
- Рис.3. Фрагмент золототканої тасьми. Зворотній бік (А). Макрозйомка (збільшено у 20 разів). Фото Ю.Москаленка.
- Рис.4. Фрагмент золототканої тасьми. Лицьовий бік (Б). Макрозйомка (збільшено у 20 разів). Фото Ю.Москаленка.
- Рис.5. Фрагмент золототканої тасьми. Зворотній бік (Б). Макрозйомка (збільшено у 20 разів). Фото Ю.Москаленка.

ІСТОРІЯ МІСТА ПУТИВЛЬ НА СТОРІНКАХ „СІВЕРЯНСЬКОГО ЛІТОПІСУ” (1995-1999 рр.)

Упродовж визначеного періоду на сторінках всеукраїнського журналу „Сіверянський літопис” було опубліковано понад 40 наукових розвідок, автори яких на основі документальних джерел, у переважній більшості уперше запроваджених до наукового обігу, та монографічної літератури висвітлювали історію, життя та діяльність населення цього унікального куточка України. У першому номері часопису за 1995 р. в розділі „З історіографічної спадщини” з передмовою О.Б.Коваленка надрукований нарис Д.Дорошенка „Новгород-Сіверський” з промовистим девізом: „Трубы трубять вь Новеграде, стоять стязи вь Путивле”... І з того часу із номера в номер уже відомого далеко за межами Чернігівщини всеукраїнського часопису друкуються все нові і нові праці про непересічну історико-культурну спадщину старовинного міста – Путивль.¹ У цікавому нарисі О.Морозова про Юрія Крижанича, хорватського католицького місіонера–проповідника, вченого-енциклопедиста і талановитого публіциста, який подорожував по Україні часів гетьмана І.Виговського, та перебування його в містах Ніжині і Путивлі, мова йде в другому номері „Сіверянського літопису”.²

Розділ „Церковна старовина” третього часопису того ж року відкривається науковою розвідкою В.Пуцка „Церковні старожитності Чернігівщини та Сумщини”, у якій стверджується, що кам’яні храми Путивля, Новгород-Сіверська, Трубчевська, Вщіжі є яскравим свідченням благочестя багатьох поколінь і великого творчого натхнення тих, хто безпосередньо спричинився до зведення таких визначних витворів культури.³ Уже в четвертому номері редактор часопису С.Павленко, розпочавши публікацію своїх монографій про гетьмана І.Мазепу, в розділі „Золотий вік Батурина (1625-1707)” пов’язує історію заснування міста з Путивлем, Стародубом, Новгород-Сіверським, Рильськом і Мороськом.⁴ Заслугове на увагу читача дослідження В.Звагельського „У пошуках материнської землі генія”, в якому окреслюється цілий науковий напрямок у вивченні представниками різних наукових дисциплін шедевра культури Київської Русі „Слова о полку Ігоревім” – словознавство. У статті розглядаються події та висвітлення їх автором твору за допомогою лексем, характерних мові селян, ремісників та досвідчених воїнів Путивля, Курська, Трубчевська, де ще не було сталого про шарку вищих верств городян.⁵

За той же рік у шостому номері часопису у „Хроніці наукового життя” професор П.Охріменко розповів про наукові конференції, присвячені „Слову о полку Ігоревім” у зв’язку з 800-річчям геніального твору, яке відзначалося в 1985 році за ухвалою ЮНЕСКО у світовому масштабі, бо це твір неперехідного значення, ідеї миру і гуманізму якого близькі народам усього світу.⁶

З 1996 р. „Сіверянський літопис” запровадив рубрику „Славутицький оберіг”, у якій С.Воїнов своєю розвідкою „Ще раз про „Славутич” звертає увагу читачів на геніальну літературну пам’ятку Київської Русі „Слово о полку Ігоревім”. У словнику І.Срезневського, зазначає автор, слово „славутич” пояснюється як „славетний, славний”. Саме в цьому значенні знайдено в „Повісті временних літ” слово „словутьний”.⁷

У рецензії О.Педяша на книгу О.Лепьошкіна, А.Луговського, В.Дедюкіна „На засіченій межі” зазначається, що з неї можна дізнатися, в які часи і кому підпорядковувався Путивльський повіт. Виявляється, що в 1836-1838 роках мали намір створити Путивльську губернію з включенням до неї сусідніх повітів Курської, Орловської, Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. На жаль, проект залишився на папері. Автори цього видання внесли чимало нових сторінок в історію рідного краю.⁸

О.Русіна у ґрунтовній науковій розвідці „З історії Сіверщини у складі Московської держави” стверджує: однією із специфічних рис історичного розвитку Сіверщини є те, що внаслідок переходу місцевих князів Семена Можайського та Василя Шем’ячича на службу до Івана III у 1500 році, вона першою з українських земель увійшла до складу Московської держави, де й залишалася до Деулінської угоди. Щоправда, зазначає автор, виходячи з сучасних реалій, цей регіон важко дефінувати як чисто український, оскільки сіверськими в XVI-XVII ст. вважалися не тільки Чернігів, Путивль, Любеч, Новгород-Сіверський, а й Брянськ, Стародуб, Рильськ, Гомель. Населення в джерелах XVI ст. виступає тут як однорідне, під назвою сіврюків, ареал розселення яких співпадає з розселенням сіверян. Очевидно, саме ця етнографічна самотність і визначила виділення даного регіону в особливу історико-географічну область, оскільки як до, так і після XVI ст. єдність Сіверської землі не підкріплювалася ніякими політико-адміністративними інститутами.⁹

З точки зору витоків і повноти наявної інформації увагу читача привертає дослідження В.Коваленка „Життя і „Житіє” Св. князя Михайла Чернігівського”. Один із найвидатніших діячів середньовічної Русі, Михайло Всеволодович, через трагічний збіг обставин, став для нащадків і одним із найтаємничіших: не лише основні події його свідомого життя, а й дати народження і смерті залишаються й досі предметом запеклих дискусій і суперечок серед дослідників. З його ім’ям пов’язують боротьбу з монголо-татарами в Чернігові, Путивлі, Курську і Глухові.¹⁰

З 1996 р. в „Сіверянському літописі” започаткована рубрика „На допомогу вчителю”. У четвертому, шостому за 1996 р. і третьому номерах за 1997 р. опублікований нарис професора М.Бойка і доцента В.Євстратова „З історії Чернігівщини VII-XIII ст.”, в якому на основі нарративних джерел подана, починаючи зі слов’янської колонізації території Чернігівщини, яка заселялася одним із найбільших східнослов’янських племен – сіверянами, історія становлення великого Чернігово-Сіверського князівства, від якого після Любецького з’їзду князів (1097 р.) виділилися Новгород-Сіверське

(1098 р.), а за ним Путивльське, Курське, Глухівське, Стародубське, Трубчевське, Рильське, Брянське, Козельське, Любецьке та інші князівства.¹¹

У межах визначеного нами періоду дослідження публікацій часопису необхідно відзначити нарис О.Лепьошкіна „Воєводи Путивля”. На основі вивчення широкого кола довідкової і монографічної літератури автор вибудував хронологію перебування при владі 58 воєвод Путивля, серед яких були князі, дворяни, бояри, стольники, окольничі. Обов’язки їх визначалися перш за все охороною кордонів найважливішого окраїнного міста після приєднання на початку XVI ст. до Московського князівства. Кожен воєвода, як зазначається, був самостійним начальником, тримав безпосередній зв’язок з Розрядним і Посольським приказами і мав право особисто писати самому царю. Воєводами призначалися авторитетні, благородного походження люди, у розпорядженні яких знаходилися дворяни, боярські діти, та козаки для охорони. Найголовнішим завданням воєводи було підтримання прикордонного гарнізону у бойовому стані. В обов’язки воєводи входила також організація митної служби та прийняття і розподіл на постійне проживання українських та білоруських переселенців.¹²

Краєзнавець і колекціонер із Новгород-Сіверського С.Воїнов у трьох номерах часопису за 1998 р. подає нарис про „Слово о полку Ігоревім”, в якому значне місце приділяється Путивлю та його історії, пов’язаної з геніальною поемою середньовічної української землі. У старовинні міста Новгород-Сіверський, Путивль, Трубчевськ, Курськ, Рильськ, Чернігів нині приїздять численні дослідники і перекладачі видатного твору, письменники і художники, щоб пережитися атмосферою історичного краю. „З любов’ю ставляться до „Слова” в Путивлі. Ще до революції 1917 р. місцева жіноча гімназія носила ймення княгині Єфросинії Ярославни – героїні „Слова”. Пам’ятник їй було встановлено у 1982 р. на високому пагорбі путивльського дитинця”.¹³

Тривалий час поза увагою дослідників лишалося надзвичайно цікаве письмове джерело, котре подає важливі відомості з історії Чернігово-Сіверської землі у другій половині XIV ст. Йдеться про жалувану грамоту Київського царя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському на володіння маєтностями у Київській та Сіверській землях, зокрема в басейнах річок Десни, Остра та Удаю. У 1362 р. Великий князь Литовський Ольгерд організував спільний литовсько-руський похід проти монголів. Результатом перемоги литовсько-руського війська у битві на Синіх Водах стало звільнення від влади монгольських ханів Торговиці, Білої Церкви, Звенигорода і великих степових територій Лівобережжя від Києва та Путивля до гирла Дону та Очакова.¹⁴

У конкретно-історичному плані привертає увагу стаття С.Тупика, присвячена 80-річчю Путивльського музею. У ній автор переконливо доводить, що невелике старовинне місто на північному сході України суттєво відрізняється від багатьох інших міст Сумщини своєю непересічною історико-культурною спадщиною. На території Путивля, заснованого в X ст., наявні всі археологічні культури, що висвітлюють давньоруську історію.

Перша літописна згадка про нього міститься в Іпатіївському літопису під 1146 р. У XII-XIII ст. Путивль – одне з найбільших міст Чернігово-Сіверщини, центр удільного князівства. Перебуваючи у складі Московської держави у XVI-XVII ст., Путивль перетворився на важливий військово-стратегічний пункт на її південних рубежах, значний центр ремесла і торгівлі. Звідси в 1606 р. розпочалося грандіозне народне повстання під проводом І.Болотнікова. З Путивлем пов'язана також діяльність таких визначних історичних діячів, як українські гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, російський цар Петро I. У середині XVII ст. місто відвідали високопоставлені церковні ієрархи: єрусалимський патріарх Паїсій, константинопольський патріарх Афанасій, антіохійський патріарх Макарій. Багата, пише С.Тупик, історична спадщина Путивля і Путивльщини зафіксована в численних пам'ятках історії та культури. У місті і районі нараховується 85 пам'яток археології, 96 пам'яток історії, 34 пам'ятки архітектури і 9 пам'яток монументального мистецтва.¹⁵

Відзначаючи широке коло досліджень по м. Путивль, зупинимося на нарисі О.Задорожного „Нащадки Ігоря Святославича”, в якому зазначається, що у XIII-XIV ст. Путивльське князівство було одним з найбільших і наймогутніших не тільки на Чернігівщині, але й в усій Південній Русі. Відомо, що у той час путивльським князям вдалося розширити свої володіння за рахунок ослаблого Новгород-Сіверського князівства та розгромленої татарами Переяславської землі. Навколо Путивля були об'єднані землі Сейму від верхів'я р. Самари і до р. Осколу. Саме у такому складі вони увійшли після литовського завоювання до Путивльського повіту, до якого слід додати ще й деякі землі Переяславщини. А з вокняжінням Володимира Івановича в Києві було пов'язане подальше просування путивльського впливу на колишні переяславські землі та вглиб Правобережжя.¹⁶

Цікаву і важливу сторінку з історії Путивля відкрила рубрика часопису „У глиб віків” у п'ятому числі за 1999 р. Там публікуються дві розвідки істориків: П.Пономаренка „Князі путивльські” та В.Бодрухіна „Ольговичі й Давидовичі”. Кожне з названих досліджень глибоко аргументовано літописними джерелами, довідковою та монографічною літературою і має значний інтерес для вивчення історії міста та його минувшини.¹⁷

Значну цінність у контексті визначеної проблеми становлять дослідження доби XVII-XVIII ст. Серед них публікація П.Пирога „Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр.”. Справа в тому, що у війні Польщі з Росією неабияку стратегічну роль відігравали Новгород-Сіверський, Путивль та Глухів. Король планував після взяття Путивля і Глухова здійснити наступ на Москву, але саме в той час у Путивлі зосередилися російські війська під командуванням Г.Ромодановського, там же перебувала армія П.Шереметьєва. Князь Я.Черкаський, рухаючись до Карачева, зайняв Брянськ. Зрозумівши, що шлях до Путивля перекритий, Ян Казимір прийняв рішення йти до Глухова. Тоді з Путивля до Глухова вирушили й російські війська. Занепокоєний становищем, в якому опинилося

польське військо, король вирішив відступити до Новгород-Сіверська. Оборона, яку тримали війська Г.Ромодановського та козаки І.Брюховецького, змусила польське військо відступити в Білорусію. Нерівна битва під Могильовим змусила Яна Казимира після тривалих переговорів укласти Андрусівське (під Смоленськом) перемир'я, терміном на 13,5 років і згодом „Вічний мир” (6 травня 1686 р.) між Росією і Польщею, що назавжди підтвердили за Росією право на Київ і Запорожжя.¹⁸

Таким чином, навіть коротке історіографічне дослідження окремих матеріалів, опублікованих в часописі за п'ять років, на наш погляд, дає підстави говорити про наявну широку джерельну базу та монографічну літературу по історії міста Путивль. Науковий доробок розглянутих праць становить потужний внесок в українську історіографію. Розгалужена і розвинена тематика публікацій відкриває перед читачами яскраві сторінки Путивля, його минулого і майбутнього. Актуальність визначених досліджень відповідає потребам адекватного відтворення особливостей розвитку регіональної історичної науки в Україні.

Джерела та література

1. Дорошенко Д. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 32.
2. Морозов О. Гірка прозріння Юрія Крижанича // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 29.
3. Пуцко В. Церковні старожитності Чернігівщини та Сумщини // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 51.
4. Павленко С. Золотий вік Батурина (1625-1707) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 54-59.
5. Звагельський В. У пошуках материнської землі генія // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 114-115.
6. Охріменко П. Сумські „Слово”-знавчі конференції // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 112, 113.
7. Воїнов С. Ще раз про „Славутич” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 21.
8. Педяш О. На засіченій межі // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 141.
9. Русіна О. З історії Сіверщини у складі Московської держави // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 18.
10. Коваленко В. Життя і „Житіє” Святого князя Михайла Чернігівського // Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С. 97.
11. Бойко М., Євстратов В. З історії Чернігівщини VII-XIII ст. // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 97.
12. Лепьошкін О. Воеводи Путивля // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 25.
13. Воїнов С. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 19.

14. Морозов О. Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 29, 31.
15. Тупик С. Путивльський державний історико-культурний заповідник: проблеми і перспективи // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 24-34.
16. Задорожний О. Нащадки Ігоря Святославовича // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 47.
17. Пономаренко П. Князі путивльські // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 3; Бодрухин В. Ольговичі й Давидовичі // Там само. – С. 10.
18. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.

ПУТИВЛЬСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО ДИМИТРІЯ САМОЗВАНЦЯ ТА ЇХ РЕАЛЬНЕ ПІДГРУНТЯ

Протягом своєї тисячолітньої історії Путивль не раз опинявся у центрі визначних історичних зрушень і соціальних потрясінь. Зокрема, Путивль відіграв велику роль під час подій громадянської війни в Росії початку XVII ст., коли країна фактично опинилася на межі руйнування державних начал і розпаду. Історія міста нерозривно пов'язана з діяльністю першого самозванця, який увійшов в історію під ім'ям Дмитрій Самозванець або Лжедмитрій I. Він перебував у Путивлі протягом 4 місяців і залишив по собі чимало легенд і переказів, деякі з них і донині побутують у місті. Але ж, одні з них мають реальне підґрунтя, інші ж є фольклорними домішками.

Розглядаючи авантюри Лжедмитрія I, слід зазначити, що ідею про воскресіння царевича породила сама обстановка Смутного часу, визначальною рисою якого була боротьба за царський престол. „Дивом врятований” царевич Дмитрій, син Івана Грозного, з'явився на історичній арені наче у відповідь на сподівання народу щодо „доброго царя”, який припинить свавілля узурпатора Бориса Годунова і його прибічників.

Непересічна особистість Дмитрія Самозванця викликала до себе пильну увагу дослідників, які по-різному модифікували його образ і тлумачили роль в історії. Ця постать уповні легендаризована, і таємниця його походження не розгадана до сьогодні. За різними версіями, в його особі вбачали: поляка або литовця за походженням, якого спеціально підготували єзуїти; невідомого чоловіка, залученого боярами до повалення Бориса Годунова; справжнього царевича Дмитрія, котрого врятували від рук убивць в Угличі; Григорія Отреп'єва. Найбільшого поширення набула остання версія, яка й отримала офіційне визнання. Коли у Польщі 1603 року з'явився чоловік, який називав себе царевичем Дмитрієм, московська влада провела розслідування й оголосила, що він „самозванець Юшка (а в чернецтві – Григорій) Богданів син Отреп'єва, диякон-розстрига Чудова монастиря, котрий перебував при патріархові Іові „для писання”¹.

13 жовтня 1604 року Лжедмитрій з військом, яке складалося з польських шляхтичів, запорізьких козаків і найманців, перетнув польсько-російський кордон і вступив на Чернігово-Сіверську землю, що була охоплена заворушеннями. Армія Лжедмитрія стрімко збільшувалась і просувалась углиб країни. На початку 1605 року під прапорами „царевича” зібралось приблизно 20 тисяч осіб. Міцні фортеці й міста здавалися йому без бою: „Якщо який-небудь воєвода, виконавши свій обов'язок, намагався організувати оборону, народ і стрільці кричали: „Ти що ... робиш? Ти проти сина нашого царя, проти Дмитрія Івановича виступаєш?” Воєвод у фортецях і всіх прихильників Годунова в'язали і видавали Самозванцеві „головами”, приносячи присягу – „хресне цілування”, а Лжедмитрій милостиво прощав полонених ворогів”².

Під час невдалої виснажливої облоги Новгород-Сіверська 18 листопада 1604 року в таборі Лжедмитрія поширилася звістка про народне повстання у Путивлі, який був ключовим пунктом оборони Чернігівської землі й єдиний з-поміж сіверських міст мав кам'яну фортецю.³ Падіння міцної фортеці вразило сучасників; уважалось, що до цього привела зрада воєвод боярина М.М. Салтикова, князя В.К. Мосальського і дяка Б.І. Сутупова. Щодо ролі путивльських воєвод у повстанні існують суперечливі свідчення. Так, за відомостями путивльського історика І.М. Рябініна, В. Рубець-Мосальський, „як воїн без достоїнства, як громадянин без честі і правил оголосив себе з дяком Сатуновим [Сутуповим. – авт.] за вдаваного царевича, сам збурих громадян і ратників і ... продав це важливе місто”.⁴ В іншому джерелі зазначено, що В. Мосальський разом із М. Салтиковим виступив проти заколотників, називаючи „царевича” „вором Гришкою Отреп'євим”.⁵ Легенда підтверджує, що Михайло Салтиков рішуче відмовився підтримати повстання, чим викликав народний гнів: путивляни потягли воєводу до „царевича” на мотузці, прив'язаній до його бороди.⁶ Заручившись підтримкою Путивля, самозванець домогся важливого політичного успіху.

У січні 1605 року царська армія розбила військо Лжедмитрія I поблизу села Добриничі. Царські воєводи не переслідували заколотників тому, що самозванця вважали вбитим, а його авантюру, відповідно, – вичерпаною. Лжедмитрій на пораненому коні поскакав до Севська, звідти вночі з залишками своїх військ утік до Рильська, а потім – до Путивля, що був краще укріплений і найближчий до кордону.⁷ Переказують, що путивльський князь В. Рубець-Мосальський урятував життя Лжедмитрія під час втечі з-під Севська, віддавши йому свого коня.⁸ Але ця подія не знайшла свого підтвердження у джерелах. Так, у бесіді з Конрадом Буссовим й іншими найманцями Лжедмитрій I розповів, що під Севськом ледь не потрапив у полон, але поранений кінь виніс його з поля бою. Потім коня вилікували і за наказом самозванця доправили до Москви.⁹ Так чи інакше, В. Рубець-Мосальський не покинув Лжедмитрія у скруті і згодом став однією з найбільш впливових осіб при дворі самозванця, першим отримавши від „царевича” чин боярина.¹⁰

Деморалізований і знесилений бойовими діями, не почувуючись безпечно, „царевич” мав намір згорнути повстання та повернутися до Польщі. Незважаючи на нищівну поразку і фінансову скруту, путивляни заявили про свій намір продовжувати боротьбу, клялись боронити його, „не щадя своїх животів до последнего издыхания”.¹¹ Торгові люди відгукнулися на заклик про добровільний збір коштів для війни з московським царем, дехто приніс по сто і навіть по тисячі рублів.¹² Таким чином, путивляни, налаштовані проти „незаконного царя” Бориса Годунова, врятували „царевича”, підтримавши його військову авантюру, і він отримав час, щоб оговтатися від поразки і поповнити свою армію.

Дуже швидко Путивль набув статусу визнаного центру опору офіційній владі. Мешканці Путивля, Курська й інших міст допомогли самозванцеві розгорнути агітацію на території південної окраїни. З Путивля „царевич” розсилав „перелесні листи”, в яких сповіщав народ про своє „чудесне спасіння”

і закликав до повалення влади узурпатора Бориса Годунова. Гінці з листами Лжедмитрія з'являлись у козацьких станах, прикордонних містах і навіть у столиці.¹³ Чисельність війська Лжедмитрія швидко зростала: „Багато легковірною народу, прочитавши прокламації, поспішало у Путивль засвідчити „вдаваному царевичеві” покірність і запропонувати свої послуги. Юрби прихильників самозванця зросли до неймовірних розмірів... „Путивльський рубіж” тепер перетинало чимало козацьких і литовських загонів, які допомагали самозванцеві, возз'єднуючись із вірними йому великоруськими козаками і польськими жовнірами”.¹⁴ За Лжедмитрія I місто перебувало у постійній бойовій готовності, бо „кожного дня остерігались то нападу, то зради. На стінах розмістили заряджені гармати: вдень і вночі гарматники, чергуючись, стояли наготові з гнотами; по валу, по всьому посаду і по околиці ходили і їздили загони для спостереження”.¹⁵

З легенд відоме місцезнаходження путивльської резиденції Лжедмитрія I: „Димитрій жив у башті сучасного двоповерхового храму Різдва Богородиці. Раніше ця башта була однією з бойових башт військового укріплення, і храм був прибудований до неї у 1630 році. ... Кімната світла, з вікон відкривається вид на мальовничі околиці. З цих вікон Димитрій оглядав свої раті, що звідусюди надходили до нього на допомогу. У східному кутку кімнати, на престолі – статуя Христа у терновому вінку на чолі, по якому стікають краплі крові...”.¹⁶ Дерев'яна скульптура „Христос у темниці”, перед якою, за легендою, молився Лжедмитрій, нині перебуває в експозиції Путивльського краєзнавчого музею.¹⁷ У музеї також зберігається „тронне крісло”, „на якому любляв сидіти Дмитрій, приймаючи послів, бояр, земських служилих людей, воевод...”.¹⁸ Джерела зазначають, що на початку ХХ століття у Молчанському монастирі зберігалися також інші раритети, пов'язані з Димитрієм Самозванцем, а саме: католицький образ Жировицької Богоматері на полотні (за легендою, цю ікону „царевичу” подарував його тесть Юрій Мнішек), хрест і дерев'яна дарохранильниця, привезена одним із єзуїтських священників, які оточували „царевича”.¹⁹ Але ці історичні реліквії, на жаль, безслідно зникли у вирі революційних і постреволуційних подій ХХ століття.

Про прихильність путивлян до „царевича” свідчить легенда про Галю Крулевну, записана А. Дуніним на початку ХХ століття „зі слів одного путивльського старожила”. Перед нами постає традиційний персонаж фольклору, що втілює риси „добротого царя”: „Одного разу поїхав Димитрій по Путивлю вночі – караульні пости оглянути. Перевірив вартових, виїхав за фортечний вал і попрямував далі. Чи багато, чи мало він відїхав, – чує: гуторять. Один голос дівочий, інший – парубка”. З підслуханої розмови Димитрій зрозумів, що дівчина Галя хотіла мати черевики „як у крулевни”. Він підійшов до молодят і, назвавшись царським боярином, попросив води напоїти коня. Впізнавши „царевича”, молодята злякались. Димитрій запитав: „А чому така красива панночка ходить босоніж?” Галя відповіла, що „черевиків нема”, а Олесь, якого вона просила про подарунок, „не купив”. Димитрій посміхнувся: „Хочеш бути королевною? І черевики будуть”. „Ні, – спохмурніла Галя, – черевики хочу, а крулевною не хочу...” Димитрій скочив на коня і,

прощаючись, подав їй гаманець, щільно набитий червінцями. „Так купи ж собі королівські черевики!” – ласкаво сказав він. Відтоді Галю прозвали Крулевною, а згодом це прізвисько трансформувалось у прізвище Корольов. Як зазначається у джерелі, ще на початку ХХ століття воно було поширене „в одному із сіл Путивльського повіту”.²⁰

Тим часом офіційна пропаганда активно поширювала версію про те, що „царевич Дмитрій” – це біглий монах Григорій Отреп’єв. У Путивлі побутує легенда про трьох монахів Чудова монастиря, підсланих до Путивля, щоб розвінчати самозванця. Ця історія із численними доповненнями набула широкого розповсюдження, в тому числі й у документах. Так, зокрема, у листі від 7 березня 1605 року єзуїти Чижевський і Лавицький, які перебували у таборі Лжедмитрія, повідомляли, що тиждень тому до Путивля прибули троє ченців, які добре знали Григорія Отреп’єва і повинні були викрити його.²¹ Вони отримали грамоти від царя Бориса Годунова і патріарха Іова „до духовенства і громадян” міста. Государ обіцяв мешканцям „великі щедроті”, якщо вони видадуть самозванця „живим або мертвим”, а Іов за підтримку збіглого розстриги погрожував „церковною анафемою”.²²

Прибувши до міста, ченці почали прилюдно читати царські грамоти, закликаючи народ не довіряти самозванцеві. Лжедмитрієві доповіли про зміст їхньої „проповіді”, і він звелів схопити ченців та привести до себе. Коли ченці піднімалися пагорбом, Лжедмитрій, визирнувши у вікно, впізнав своїх колишніх „співтрапезників” і вдався до хитрощів, звелівши польському шляхтичеві Іваницькому вбратись у „царські шати” і вислухати їх свідчення. „Чи знаєте ви мене?” – поважно запитав Іваницький, сидячи на „тронному кріслі”. „Як перед цим говорили ми народу, так і тепер повторюємо, що ти в усякому разі не Димитрій”, – обережно відповіли йому ченці. Їх піддали тортурам, двоє „терпіли і мовчали”, а третій „забажав особисто переговорити із Лжедмитрієм, обіцяючи відкрити йому велику таємницю”. Його прохання задовольнили, і чернець, впізнавши „розстригу”, занімів від жаху і впав перед ним на коліна. Лжедмитрій на прохання монаха звелів присутнім вийти з покоїв, і, коли там залишилось не більше трьох осіб, чернець зізнався, що життя самозванця у небезпеці, тому що один з посланців при собі „має отрути” і „найсмертоносніша” захована в його у чоботі між підощвами: „Двоє з твоїх бояр, підкуплені Борисом, взялися змішати її [отруту. – авт.] з ладаном, щоб тебе окурити трунком у церкві”. Отруту справді знайшли у чоботі молодшого з ченців. Самозванець, викривши двох зрадників серед своїх найближчих сподвижників, віддав їх на суд народу.²³ Таким чином, легенда ідентифікує „царевича” як Григорія Отреп’єва. Але насправді він не був викритий як самозванець, а ченці надіслали Борисові Годунову з Путивля листа, в якому „оголосили, що претендент дійсно був Димитрієм”.²⁴

Ця легенда мала своє логічне завершення. Коли у квітні 1605 року раптово помер цар Борис (за однією з версій, його отруїли), виникло припущення, що була використана отрута, яку мали при собі ченці, відправлені до Путивля „уморити лжецаревича”.²⁵ Звісно, це припущення не мало під собою реального підґрунтя.

Смерть Годунова відкрила самозванцеві шлях до влади. У травні Лжедмитрій вирушив на Москву, щоб відвоювати „батьківський” трон, а у липні був коронований у Кремлі. Таким чином, він став єдиним із московських царів, який здобув трон на хвилі народного піднесення, внаслідок громадянської війни. Дмитрій царював недовго: через 11 місяців його було вбито під час московського повстання. Нетривале правління Дмитрія не тільки не підірвало віру в „доброго царя”, але й сприяло поширенню утопічних поглядів і сподівань. Аналізуючи трагічне життя і короткий період правління Дмитрія, слід зазначити, що він був першим російським правителем, визнаним як „справедливим”. Після його смерті поширилась чутка про те, що „лихі бояри” намагались вбити „государя”, який знову врятувався від смерті й потребує допомоги свого народу. Масові заворушення знаменували початок нового етапу громадянської війни. З’явилися нові самозванці, але жодному з них не судилось відіграти таку важливу роль в історії Смутного часу, як Лжедмитрієві І.

Дослідники по-різному оцінюють період правління царя Дмитрія. Традиційна радянська історіографія розглядала його як цинічного маніпулятора народними масами, який, ставши царем, зрадив своїх прихильників. Натомість, В. Кобрін вважає, що Лжедмитрій, котрого він характеризує як сміливу, рішучу й освічену людину, був гарним шансом для країни.²⁶ Деякі історики проголошують його попередником Петра І²⁷, а американський історик Р. Хеллі взагалі називає „одним з небагатьох дійсно освічених людей, яких Росія коли-небудь мала”.²⁸

Історичні легенди про Дмитрія Самозванця дають багатий джерельний матеріал для його характеристики і є невід’ємною складовою фольклорної спадщини Путивльського краю. Потрібно вивчати ці легенди, зіставляючи факти і відділяючи їх від вигадок, щоб скласти достовірний цілісний портрет історичної особи, відомої під ім’ям Лжедмитрія І.

Джерела та література

-
1. Кобрин В.Б. Смутное время – утраченные возможности // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории IX–нач. XX в. / Сост. С.В.Мироненко. – М., 1991. – С. 173.
 2. Гумилев Л.Н. От Руси до России: очерки этнической истории. – М., 2005. – С. 215.
 3. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы Пустыни / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. – К., 2001. – С. 71.
 4. Рябинин И.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии. – Путивль, 1911. – С. 59-60.
 5. Скрынников Р.Г. Самозванцы в России в начале XVII века. Григорий Отрепьев. – Новосибирск, 1987. – С. 75.

-
6. Скрынников Р. Три Лжедмитрия. – М., 2003. – С. 112.
 7. Рябинин И.М. История о Путивле... – С. 60.
 8. Черняков И.Т. Путивль: На перепутьях истории Украины и России. – К., 2005. – С. 145.
 9. Буссов К. Московская хроника. – М. – Л., 1961. – С. 108.
 10. Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – М., 1988. – С. 179.
 11. Левитский И. Город Путивль. – М., 1905. – С. 22.
 12. Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – С. 172.
 13. Там же. – С. 175.
 14. Левитский И. Город Путивль. – С. 23.
 15. Дунин А. Путивль (Из памятной книжки земского статистика). // Русская старина. – 1908. – № 1. – С. 217.
 16. Там же. – С. 220.
 17. Софрониевский монастырь. – С.73.
 18. Дунин А. Путивль (Из памятной книжки земского статистика). – С. 220.
 19. Левитский И. Город Путивль. – С. 50.
 20. Дунин А. Путивль (Из памятной книжки земского статистика). – С. 218-219.
 21. Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – С. 176.
 22. Рябинин И.М. История о Путивле... – С. 61.
 23. Левитский И. Город Путивль. – С. 24.
 24. Даннинг Ч. Царь Дмитрий //Вопросы истории. – 2007. – № 1. – С. 45.
 25. Черняков И.Т. Путивль: На перепутьях истории Украины и России. – С. 146.
 26. Кобрин В.Б. Смутное время – утраченные возможности. – С. 175.
 27. Даннинг Ч. Царь Дмитрий. – С. 49.
 28. Там же. – С. 39.

**РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ XVII-XVIII СТОЛІТЬ З ФОНДІВ
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА У м. ПУТИВЛІ**

Частина документів з фондової колекції Путивльського заповідника була опублікована автором в різних виданнях, у тому числі в попередніх випусках «Путивльського краєзнавчого збірника». В цій публікації наводяться документи що стосуються поземельних відносин, а саме обміну помістями, успадкування та ін.

Текст подано у хронологічній послідовності. Збережено тогочасний правопис. Окремі виправлення явних помилок та розділові знаки внесено без застережень. Місця склейок (сстави) позначено знаком //.

Указ царя Петра I путивльському воєводі С.Т. Клокачову про розмежування після обміну помість Г.М. Головачова і В.А. та І.І. Черепових, а також доповідь про проведення опитування з цієї справи.

КВ № 4871, інвентарний № 362

«От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца в Путивль стольнику нашему и воеводе Степану Тимофеевичу Клокачеву да дьяку нашему Илье Колпакову. Били челом нам, великому государю, путивльцы Григорей Михайлов сын Головачев да Василей Андреев сын да Иван Иванов сын Череповы. В нынешнем, в СД году (1696 р.) поговоря они меж себя полюбовно, поменялись поместьи своими. Он, Григорей, променил им, Василью да Ивану, поместья свое в Путивльском уезде, в Подгородном стану, за рекою за Семью за Мокшевицким перевозом в дересью пустоши Часкова городища, на озере на Чаши, с урочищами и усадом. Пашни четыре чети, по две чети в поле, а в дву потому ж, с лесы и с санными покосы и со всеми угодьи. А они, Василей да Иван, против того променили ему, Григорю, ис поместья своего в Путивльском же уезде в селе Череповке пашни с усадьбою ж. А меняютца они теми своими поместьи жило на жило и переходими четми. И те их меновныи поместьи меж ими не расписаны. И нам, великому государю, пожаловать бы их, велеть те их меновныи поместьи по их заручной челобитной меж ими расписать, и дать к вам нашу, великого государя, отказную грамоту. Да к той челобитной вместо Григорья Головачева Успенской поп Василь, а вместо Василья да Ивана Череповых Васильев племянник Иванов брат Михайло Черепов по их веленью руку приложили. А по даче// и по отказным книгам отказ путивльца Петра Литвинова РПЕ в году (1677р.) марта Л числа (30 березня) в то Григореве поместье Головачова, что он променил путивльцом Василью да Ивану Череповым, в Путивльском уезде в Подгородном стану за рекою за Семью, за Мокшевицким перевозом, Чаское городище. А урочищи от Путивля от валу по старое сторожевьє по Железные Колца, да по Литовскую дорогу по Мохтин курган и по верхи Конотопские. А от тех Конотопских верхов по

реку по Курицу, а от реки Курицы прямо по болото по Граворон и по дороге по Мокшевицкую. Да тою дорогою к городу к Путивлю по левой стороне по стругу Ослецкую, а от Ослецкой струги прямо по той же вал к Козим Хрептам. На озере Чаши да на озере Ослецком на межовой жеребей написано пашни четыре чети в поле, а в дву потому ж. А в Васильеве да в Ъванове поместье Череповых, что они променили путивльцу Григорью Головачеву, в Путивльском же уезде, в селе Череповке по дачам и по отказным книгам отказ путивльца Петра Литвинова, да подьячево Павла Борыбина РЕ –го (1697р.) октября КИ (28 жовтня), да СА (1693р.) июля Г (3 липня) на меновой жеребей написано пашни четь. И мы, великий государь, указал послать к вам нашу, великого государя, грамоту, велев тех меновщиков промену поместей против их челобитья в съезжей избе допросить. А по допросу буде спору не будет, и те их поместья им отказать, и допросные книги прислать в Помесной приказ. И как к вам сия наша великого государя, грамота // придет, и вы б путивльцов Григорья Михайлова сына Головачева да Василья Андреева сына да Ивана Иванова сына Череповых перед собою в съезжей избе допросили. Он, Григорей, ис поместья своего в Путивльском уезде в Подгородном стану, за рекою за Семью, за Мокшевицким перевозом у Часкова городища на озере Чаши, с урочищи пашни четыре чети, по две чети в поле, а в дву потому ж, с усадьбою, со всеми угодьи путивльцом Василью да Ивану Череповым. Променили они, Василей да Иван, против тово их поместья своего в Путивльском же уезде в селе Череповки четь пашни ему, Григорью Головачеву. Променили же, и меняютца они теми своими жило на жило, а не пусто на пусто, и с переходими с четми. И к челобитной вместо Григорья Головачева Успенской поп Василей, а вместо Василья да Ивана Череповых Васильев племянник Иванов брат Михайло Черепов руки приложили по их веленью. Да буде они в допросе перед вами скажут против заручного своего челобитья, и ничему не оспорят, и вы б те их допросные речи велели записать, да к тем их допросным речам велели вместо их руки приложить отцем их духовным, или кому они верят. А допроса и взяв // у них скаску за руками, в Путивльской уезд в Подгородной стан путивльца в Григорево поместье Михайлова сына Головачева за реку за Семь, за Мокшевицким перевозом к Часкому городищу, на реку на Чашу с урочищами, да в путивльцов же в Васильеве да в Ъваново поместье Череповых в село Череповку послали кого пригоже. А велели ему взять с собою тутошних и сторонних людей старост и целовальников и крестьян, сколько человек пригоже. Да в тех их поместьях велели переписать дворы крестьянские и бобыльские и в них людей поименно, и места дворовые, и пашню, и сено, и лес, и всякие угодья. А переписав дать Григорьево поместье Головачева, а в нем пашни четыре чети в поли, а в дву потому ж, велели отказать путивльцам Василью Андрееву сыну, да Ивану Иванову сыну Череповым, по две чети человеку. А Васильеве да Иваново поместье Череповых, а в нем пашни четь, велеть отказать путивльцу Григорью Михайлову сыну Головачеву, все в поместье со всеми угодьи. Да что в тех поместьях откажет дворов и в тех дворах людей, поимянно, и мест дворовых, и пашни, и сена, и лесу, и всяких

угодей, и вы б то все велели ему написать в книги подлинно порознь. Да те книги за руками понятых людей и за откащиковою и Григорья Головачева, и Василья и Ивана Череповых допросные речи за руками ж, и ты, Илья, за своею приписью, прислали к нам, великому государю, к Москве. И велели подать в Помесном приказе боярину нашему Петру Васильевичу Шереметеву с товарищи. А таковы ж отказные книги и допросные речи и за руками тех же людей, и ты, Илья, за своею приписью, оставили в Путивле в съезжей избе, впредь для ведома и спору. Писан на Москве лета ЗСД мая... Помета на деле дьяка...марта в...»

«По указу великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца, и по грамоте ис Помесного приказу за приписью дьяка Петра Вяземского, в Путивле в приказной избе перед стольником и воеводою, перед Ксенофонтом Тимофеевичем Алымовым, путивльцы Григорей Михайлов сын Головачев, Василей Андреев сын, Иван Иванов сын Череповы, и про мену по... допрашиваны. А в допросе сказовано – Григорей ис поместья своего в Путивльском уезде в Подгородном стану за рекою за Семью за Мокшевицким перевозом у Чаского городища на озере на Чаши с урочищами пашни четыре чети в поли а в дву потому ж, с усадьбы и со всеми угоды, путивльцам Василью да Ивану Череповым променил. А они, Василей да Иван, против того ис поместья своего в Путивльском же уезде в селе Череповки четь пашни ему Григорью Головачову променили ж. И меняютца де они теми своими поместьи жило на жило, а не пусто на пусто, и с переходими четвертьми. И к челобитной де вместо Григорья Головачова Успенской поп Василей, а вместо Василья да Ивана Череповых Васильев де племянник, а Иванов брат Михайла Черепов руку приложили по их велению».

На звороті:

«В Путивль, стольнику нашему и воеводе Степану Тимофеевичу Клокачеву да дьяку нашему Илье Колпакову... се марта в Е день (5 березня) по великого государя грамоте Василей Черепов... Головачова...КЗА по хв...де взято...Дьяк Петр Вяземский. Писал Ивашко Лосев».

Коментар:

1. Степан Тимофійович Клокачов – путивльський воєвода у 1696-97 рр. У 1697р. ігуменя Духово-Дівочого монастиря Анисья скаржилась цареві, що «воевода Степан чинит тому монастирю обиды и налоги, мстя недружбу того монастиря игуменьи за то, что она руки не приложила к челобитной, и за Волошина, который был за Духовым монастырем, а воевода взял к себе во двор в холопство». Через воєводську ворожість на будівництві в монастирі храму, келій та огорожі «смотрителей и досмотрщиков нет». Мова йде про нинішній Путивльський Спасо-Преображенський собор. У відповідь на чолобитну Петро I наказав, щоб монастир як і раніше «ведать во всяких делах на Москве, в приказе Большого дворца», а воєводи «судом и расправой не ведали, оприч татевных, разбойных и убийственных дел». Цей же воєвода придушував козацькі заворушення в Білопільлі.

2. У Путивльській десятні за 1626 рік значиться Михайло Васильович Головачов, імовірно батько Григорія. Він мав оклад у 200 четвертей ріллі та 9 рублів грішми (Танков А.А. Историческая летопись Курского дворянства – Путивльская десятня 1626 года. – <http://diderix.petergen.com/plz-t11.htm>).

3. Діти боярські Черепови проживали в Путивльському повіті з XVI ст. (Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в.в. – М., 1967). Прізвище досить поширене на Путивльщині й зараз. Василь Андрійович Черепов фігурує в раніше опублікованих автором документах КВ № 4839, інвентарний №330; КВ № 4852, інвентарний № 343 та КВ № 4850, інвентарний № 341 (Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Суми, 2007. – С. 85-91), а також в документі, опублікованому в Сумському історико-архівному журналі (Сапухіна Л.П., Белінська Л.І. Документи XVII – початку XVIII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею// СІАЖ. – Вип.1. – Суми, 2005). В Путивльській десятні 1626 р. значиться кілька Черепових, у тому числі Федір Михайлович та Іван Михайлович, які виконували обов'язки окладчиків, Василь Васильович – дворовий дворянин, з окладом 400 четей ріллі та 14 рублів грішми, та інші. Окладчиками звались виборні особи, які займались визначенням придатності служилого, «верстали в чини, призначали оклади. Обиралися вони всіма дворянами повіту безстроково, як правило з числа найродовитіших дворян» (Талина Г.В. Государственная власть и системы регулирования социально-служебного положения представителей высшего общества в начальный период становления абсолютизма в России (1645 – 1682 гг.). – М., 2001. – С.168).

Стан – на той час адміністративно-територіальна одиниця, частина повіту. «Уезды распадались на волости, последние – на станы, станы – на околицы» (Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т. XXXV. – СПб, 1902 – С.135). Цікаво, що адміністративно-територіальний устрій Путивльського повіту мав певні особливості, порівняно з сусідніми. Навколишні повіти склалися тільки зі станів. До кінця XVI ст. волость, як адміністративна одиниця стала зникати, поступаючись у цьому значенні станові (Там само. – Т.VII. – СПб, 1892. – С. 93). До речі, у Рильському повіті також був Подгородний стан, а в Оскольському – Окологородний. Путивльський же повіт мав Подгородний стан, згаданий у даному документі, та декілька волостей. Очевидно, що тут збереглася давня система поділу саме на волості.

5. Мокшевицький перевіз знаходився «от Путивля 10 верст вверх по Семи».

6. Чаське городище і озеро Чаша знаходились в районі нинішньої Бурині, яка розташована на р. Чаша. На думку буринських дослідників Чаське городище – це Лухтівське городище, досліджене О.В. Сухобоковим (Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа. – Путивль, 1990. – С.85). Ця думка ґрунтується на так званому «Літописі села Червона Слобода», опублікованому в «Курских епархиальных ведомостях» у 1901р.: «в усадьбе помещика Иванова-Камаева за деревней Лухтовкой есть место,

бывшее укрепление, с северной стороны ограниченное обрывом, а с трех остальных окопанное и в настоящее время еще довольно глубоким рвом, которое до сих пор носит название «Чашское городище». Назву свою воно отримало від ріки Чаші, над якою знаходиться. Недалеко, на ріці Оселець, знаходилось Оселецьке городище, а ще трохи далі – Ігорівське (Капітоненко О. Чаське городище локалізовано // Рідний край. – 2007. – 18 липня; Капітоненко О. Грабують городище // Путивльські відомості. – 2007. – 18 липня.).

7. Село Черепівка згадується в тогочасних документах досить часто. Існує воно й зараз у Буринському районі.

8. Куриця – річка в Буринському районі, ліва притока Терну, починається біля села Успенка. (Географічна енциклопедія України. – Т.2. – К.,1990. – С.252)

9. «Съезжая изба» – воєводська канцелярія, теж саме що й «приказная изба».

10. Про локалізацію болота Граворон читаємо в розписі прикордонним сторожовим станицям, складеному в XVI ст. (1571р.) князем М. Тюфякіним та дяком М. Ржевським: «Из Путивля ездити станицам ... на перевоз на Мокошевичи, а от Мокошевичев на Гравороны да на верх Бобрика» (Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. – М., 1846. – Источники. – С.18).

11. К.Т. Алимов – путивльський воєвода після С.Т. Клокачова. На нього скаржився Петру І бургомістр Путивльської ратуші за те, що воєвода вимагає хабарі з торгових людей і б'є їх. Цей же воєвода посилав з Путивля у 1698 р. майстрів для кораблебудування, а також кормщиків та гребців. Він же збирав та надсилав до війська зібрані з жителів повіту сіно, льон, дьоготь, смолу та інше (Танков А.А. Курский край в начале царствования Петра Великого //Труды Курской губернской ученой архивной комиссии. – Вып.2. – Курск,1915. – С.206).

Розписка Б.Д. Посівкіна про обмін помістями з В.С. Масловим КВ № 4846, інвентарний № 337

«Се аз путивлской салдат Борис Дмитриев сын Посивкин, з женою своею и з детьми, в нынешнем в двести пятом году, марта в тритсать первый день (31 березня 1697р.) дал на себя сию запись путивлцу Василью Семенову сыну Маслову и ево жене и детем. В том, что променил я, Борис, ему, Василью, великого государя жалованья, а свое поместейцо в Путивльском уезде, в диком Мочулинском поли, придаточною землю вост четвертей с осминою. А та моя, Борисова, променная земля, едучи ис Путивля Рылскою дорогою, от межи путивлского Ивана Федорова сына Медведева с товарищи, и от поперечной дорожки, что из деревни Алеевой в деревню Семейкину едучи. К Рылску до грановитого дуба и до вершины Болшого логу, а от того гранавитого дуба вниз тем Болшим логом, по вышеписанною дорожку левая сторона. Да из того логу, тою ж дорожкою, поворотя вкруте налево до болшой Рылской дороги. А против того выменил я, Борис, у него, Василья, из

поместья ево в Путивльском же уезде в диком Мочулинском поли осмину, что в круге с путивльскими салдаты, с Афонасем Жариковым с товарищи. А променил я, Борис, ему, Василью, тоя свою вышеписанною землю восемь четвертей с осминою в поли, а в дву потому ж, со всяки угодыя и з перехожими четвертьми. А за перехожие четверти взял я, Борис, на нем, Василье, денег дватцать рублей. И о справке той моей, Борисовой, променной земли дать мне, Борису, ему, Василью, за рукою челобитною. И как он о справке той моей, Борисовой, променной земли великого государя грамоту привезет, и мне, Борису, к допросу стать, и у допросу той, великого государя, грамоты ничем не оспорить, и к допросу руку приложить. А будет, волею Божию, меня, Бориса, в живых не станет, и о той моей, Борисова, променная земли бить челом великому государю о росписке с ним, Васильем, и челобитню за рукою дать, и к допросу стать, и к допросу рука приложить жене моей или детем. А справить ему, Василью, ту мою вышеписанною променную землю за собою как ево, Васильева, мочь будет. И владеть ему, Василью, тою моею променною землею и до справки. А будет я, Борис, против сей своей записи во всех вышеписанных стотях, как о том писано выше сего, хотя в мала чем-нибудь не устою, и ему, Василью, и жене ево и детем, взять на мне, Борисе, и на жене моей и на детех, по сей записи за неустойку пятьдесят рублей денег московских ходячих. А ся моя, Борисова, запись ему, Василью, и жене ево и детям на ту мою променную землю и впредь в запись вечно. А у сей записи путивльские площади подьячие Трифон Сыночин, Федор Молодого. А запись писал тое ж площади подьячей Ивашка Морчин. Лета 3СЧ г. марта в Л день».

На звороті:

«К сей записи ...ской поп Иван вместо Бориса Посивкина по ево веленью руку приложил. Послух Трифонка Сыночин руку приложил. Послух Федка Молодого руку приложил»

Коментар:

1. В.С. Маслов – син боярський, фігурує в кількох документах з колекції заповідника. Так, документ КВ № 4861, інвентарний № 352 – указ царя Петра I воєводі С.Т. Клокачову про зарахування В.С. Маслова в полкову сотенну службу, як дворового дворянина, з помісним окладом в 300 четвертей ріллі та 10 рублів грішми. Датований указ 10 вересня 1698 р. Даний документ опублікований автором (Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Суми, 2007. – С. 95). У листопаді 1695 року солдат Іван Афанасійович Воцінкін написав розписку про обмін помістями з В.С. Масловим. І.А. Воцінкін віддав вісім четвертей з осьминою «в диком Мочулинском поли, а в дву потому ж», з угідь, виділених йому «вобче» з солдатами Р. Пазовим, Г. Полєвим, С. Климовим. Взамін одержав «осьмину со всеми угоди», теж в Мочулинському полі, «вобче» з А. Жаріковим та ще кількома солдатами (Документ з фондів заповідника КВ № 4853, інвентарний № 344). В 1697р., як видно з опублікованого документа, він виміняв осьмину з тих же угідь Б. Посівкіну.

А 20 грудня 1698 р. В.С. Маслов обміняв по пів четверика на кожного Я.С. Плохому, П.М. Валькову, М.І. Зафотаєву, П.Г. Янову в Мочулинському полі, «вобче с Офонасием Жариковым с товарищи». Взамін взяв набагато більші ділянки теж на Мочулинському полі, біля ріки Берюх, Рильської дороги, Великого Спаського логу, в одних межах з солдатами І. Медведєвим та іншими. (КВ № 4866, інвентарний № 357). Існувала деревня Масловка, яка входила, як і деревня Мачулища, до Ревякинської волості (Сборник статистических сведений по Курской губернии. Отдел хозяйственной статистики. – Вып. VII. – Статистические сведения по Путивльскому уезду. – Курск, 1884).

2. Солдати, як розряд служилих людей, з'явилися у Росії з 30-х р.р. XVII ст., після виникнення полків іноземного строю, в яких особовому складу присвоювались прийняті в Європі військові звання. За складом були різночинними – в солдати потрапляли й діти боярські, й даточні люди (Калинычев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Российского государства второй половины XVII века. – М., 1954. – С. 42, 82-84).

3. Мочулинське поле фігурує в документах з XVI ст. Цікаво, що в «Отдельной книге» за 1594р., де розписані землі, виділені в помістя бійцям заgonу кінних самопальників, згаданий білодворець Семейка Новгородець, який мав землі у дикому Мочулинському полі. Схоже на те, що саме він заснував село Сімейкіне, згадане в даному документі. Село це існує й зараз, як і село Мачулищі, в нинішньому Путивльському районі. Рильська дорога в «Отдельной книге» згадується загалом 15 раз. У тому числі 8 разів просто Рильська і 5 разів – Велика Рильська. Були ще Середня і Погонна Рильські дороги. Знаходилась Велика Рильська дорога саме в районі Мочулинського поля. Серед кінних самопальників знаходимо й дітей боярських Воцініних, та стрільця Посівкіна (Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – М., 1967). Зараз існує село Воцініне, Алеєве ж злилося з селом Бивалине.

Розписка К.П. та Г.П. Карпових про обмін помістями з В.А. та М.І. Череповими.

КВ № 4847, інвентарний № 338

«Се аз путивлцы Карп да Григорей, Петровы дети Карповы. В нынешнем, в 1693 году дали есми на себя за то, путивлцам Василию Андрееву сыну да Михайлу Иванову сыну Череповым, в том, что поговоря мы, я, Карп, да Григорей, с ними любовна, менялись мы, я Карп да Григорей, с ними, Василем да Михайлом, великого государя жалованьем. А в том поместейцы променили мы, я, Карп, да Григорей, им, Василию да Михайлу, великого государя жалованья, а из своего поместейца в Путивльском уезде, в Подгородном стану, в селе Волинцове да в деревни Казловке шесть четвертей в поли, а в дву потому ж. Пусто на пусто, с лесом хоронным и дровяным, и санными покосы, что к реке Семи и в озерах, которые написаны по писцовым книгам и по дачам».

На звороті: «Волинцове да Казловке».

Коментар:

1. Про дітей боярських Карпових: Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі// Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – Суми, 2004. – С.64-67.

Указ царя Петра I путивльському воєводі І.Г. Анненкову про передачу Петру Большому та Петру Меньшову Череповим у спадок помість їхнього дядька М.П. Черепова.

КВ № 4864, інвентарний № 355

«От великого государя, царя Петра Алексеевича в Путивль, стольнику нашему и воеводе Ивану Григорьевичу Анненкову. Били челом нам, великому государю, путивльцы Петр Большой да Петр Меньшой Леонтьевы дети Череповы. В прошлых де годах, дяди их двоюродного Микиты Петрова сына Черепова не стало. А после ево жены и детей и братьев родных и племянников кроме их никого не осталось. А поместья де за дядею их было в Путивльском уезде, в Подгородном стану в розных местех и в розных деревнях. И то де, дяди их, поместья за ними не справлено. И нам, великому государю, пожаловать бы их, велеть то дядино поместья за ними справить, и дать нашу, великого государя, отказную грамоту. Да к той челобитной Алексей Трифонов вместо путивлцов Петра Большова да Петра Меньшова Череповых по их велению руку приложил. А в отказных книгах отказу Путивльские приказные избы подьячего Ивана Ободедина 1699 году августа в день написано: отказано путивльцу Миките Петрову сыну Черепову в Путивльском уезде в Подгородном стану отца ево поместье пустошь дикое поле меж Печковского логу и валу, по Вирскую дорогу, с урочищи, да в деревне Чаплищах пашни, 21 чет бес третника. Да матери ево, вдовы Марфино прожиточное поместье в тех же вышеписанных урочищах, да в деревне Чаплищах, пашни 21 ж чет бес третника в поли, а в дву потому ж. Да за ними же Микитово поместья по отказным же книгам 1699 году, что было отказано вышеписаное поместье, что он выменил у черниговца Семена Лаврентьева сына Бершова, из ево поместья в Путивльском же уезде, в Дороголевской волости, что ныне село Волынцево с урочищи пашни одна четверть. Да за рекою за Семью, в той же Дороголевской волости к усадищу в Раздорах, по обе стороны речак Выжлица и Дядина и Черной и Проклятой и Долгой дубровка пашни 2 чети. Всего пашни 3 чети всего за путивльцом за Никитою Петровым сыном Череповым было в Путивле и с вымененными ? чети с третником в поли, а в дву потому ж.

И мы, великий государь, указали умершего Микитино поместье Черепова отдать за племянники ево, буде спору нет. И дать отказная грамота, и книги прикласть. И как к тебе ся наша, великого государя, грамота придет, и ты б в Путивльской уезд, в Подгородной стан да в Дороголевскую волость, в Микитино поместье Петрова сына Черепова да на пустошь дикое поле меж Печковского логу и валу, по Вирскую дорогу с урочищи, да в деревню Чаплищи да в деревню Дороголево, что ныне село Волынцево, да за реку за Семь вели послать кого пригоже. А вели ему с собою тутошних и сторонних

людей старост и целовальников и крестьян, сколько человек пригоже. Да в том поместье вели переписать дворы крестьянские и бобыльские, а в них людей по имяном, и места дворовые, и пашню, и сено, и лес, и всякие угодыя. А переписав да то Микитино поместье Петрова сына Черепова, а в нем пашни чети с третником в поли, а в дву потому ж, буде спору не будет, вели отказать племянникам ево путивлцом Петру Большому да Петру ж Меньшому Леонтьевым детям Череповым, к прежнему их поместью, к тридцати к девяти четвертям с третником, в поместье, со всеми угоды, да что к ним в том, дяди их поместье, отказано будет: дворов крестьянских и бобыльских, и в них людей по имяном, и мест дворовых, и пашни, и сена, и лесу, и всяких угодий. И ты б то все велел написать в книги подлинно, порознь, да те книги за понятых людей и за отказщиковою, и ты, Иван, за своими руками, прислал к нам, великому государю, к Москве, и велел подать в Помесном приказе думному нашему дьяку Автамону Ивановичю Иванову с товарищи. А отписку и отказные книги велел писать в десть по керакисе на гербовой бумаге. А таковы ж отказные книги за руками тех же людей, оставил в Путивле в съезжей избе впредь для спору. Писано на Москве, лета генваря в 20 день.

Подлинная, великого государя грамота, за приписью дьяка Анисима Невежина. Писал подячей Лукьян Афонасьев».

На звороті: «Челобитная Петра Большого и Петра Меньшого Череповых».

Скріпа на сставі відсутня.

Коментар:

1. Анненкови – вихідці з Орловщини, служили в Курську, значились виборними дворянами. «Служили царю и отечеству в разное время в разных чинах... за свои службы они были жалованы от государей поместьями, вотчинами и окладами». «Среди городских дворян различались выборные, или выбор. Под выборными дворянами разумеются назначаемые в высшие военные должности... Выборные везде поставлены впереди лучших, а это, согласно с понятиями времени, надо понимать в том смысле, что выборные суть лучшие из лучших» (Танков А.А. – Там само). Стольник Іван Григорович Анненков, власник села Красна Слобода в Путивльському повіті (нині – Буринський район), збудував у 1692 р. в цьому селі церкву, пожертвувавши для неї 10 четвертей власної землі. У 1709 р. його відвідав цар Петро І. (Токмакова І.В. Из летописи с. Красная Слобода Путивльского уезда // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип.3. – Суми, 2007. – С.151).

2. Чаплищі – село Путивльського району, одне з найстаріших поселень у краї. У 1482р. король Казимир видав путивльському боярину Демидові грамоту, з підтвердженням його прав на село Чаплищі, яке було пожалуване йому ще раніше князем Семеном Олександровичем (Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – С. 294).

3. Чернігівські ратники опинилися в Путивлі в часи Смути, про що свідчить їх чолобитна цареві: «Служи» Під 1616 р. в Розрядах зафіксовано: «в Путивле ... детей боярских...черниговцов 124 ч.» (Беляев И. О сторожевой,

станичної и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексія Михайловича. – М., 1846. – Источники. – С. 47). У 1679 р. чернігівець И.В. Бершов купив «двор и дворовое и огородное место ...в Путивли на посаде» (Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі //Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип.1. – Суми, 2004. – С.67). Прізвище Бершов досить розповсюджене в Путивльському краї й зараз. У 1688 р. «черниговской недоросль дворянской Елистрат Степанов сын Аношков», його сестра Ганна та брат Прокофій позичали гроші в Черепових (Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі //Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип.3. – С.88; Сапухіна Л.П., Белінська Л.І. Документи XVII – початку XVIII ст. з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею //Сумський історико-архівний журнал. – Вип.1. – 2005. – С. 79).

4. Вижлиця – ліва притока Сейму, впадає в нього біля с. Піски.

РОЛЬ КОЗАЦТВА У ЗАХИСТІ ПРАВОСЛАВ'Я

На рубежі XIV-XV ст. Україна була поділена литовськими, польськими, угорськими феодалами. Під ударами іноземних поневолювачів загинуло Галицько-Волинське, а згодом і Київське князівство. На плацдарм для грабіжницьких нападів перетворили турецькі і татарські феодалі південно-українські степи. І тоді народ створив власні збройні сили – козацтво. У багатомісячній історії України йому належить важливе місце. Зародившись на теренах так званого «Великого кордону» в другій половині XV ст., козацтво за порівняно незначний відрізок часу – протягом двох століть, не лише зросло чисельно і стало вагомою військовою силою, а й піднялося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів.

Посилення соціального, національного і релігійного гніту наприкінці XVI ст. спричинило зародження визвольного руху в Україні. Відстоювання козацтвом своїх прав переростало в збройну боротьбу з польською владою під прапором православ'я. Хоча до XVI ст. віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Одним із перших кроків конфесійної конфронтації стала реформа календаря, проведена папою Григорієм XIII у 1582 році. Юліанський календар, за яким продовжував жити православний світ, як правило, відхилявся шляхом примусу. Другим кроком стала Берестейська унія 1596 року, яка викликала гостру опозиційну реакцію в православному світі. Помітно активізувалась в цей час діяльність братств, як центрів протидії національній та релігійній політиці уряду Речі Посполитої. Але все ж найбільшу небезпеку для властей становила нова сила – козацтво. Загострення соціальних і конфесійних суперечностей наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва в їх розв'язання. Вже під час повстання під керівництвом Северина Наливайка козаки виступають захисниками православ'я.

Одним із ревних захисників православ'я, борцем за козацькі права, покровителем розвитку освіти і культури був козацький гетьман Петро Сагайдачний. Вміло використовуючи тогочасну політичну ситуацію, він робив все можливе, щоб добитися рівних прав для православної конфесії. По-перше, це вимоги Сагайдачного до польського короля і Сейму у 1618 році, де однією з основних вимог походу козаків до Москви він ставив відновлення православ'я в Україні. Польський Сейм вимушений був декларувати право на віросповідання людей «релігії грецької».¹ По-друге, вступ всім запорозьким кошем у Київське братство 1620 року. По-третє, відновлення православної церковної ієрархії восени 1620 року. У жовтні цього року патріарх єрусалимський Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита Київського і Галицького та шістьох ієрархів у сан єпископів.² З фактом відновлення православної ієрархії польський уряд вимушений був рахуватися, бо мав намір знову використати козацькі сили для відсічі турецької агресії. Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло у ній вирішальну роль, не відступило від своїх конфесійних вимог.

У «Протестації» Київського митрополита Йова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 року українське козацтво визнавалося представником народних і культурних традицій: «вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні». Підтримка козацтвом православ'я дозволила духовенству у відозві на Сейм 1623 року заявити, що православна віра може бути знищена лише разом «з народом руським».³

Конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під проводом Тараса Федоровича. Посли Йова Борецького – його син Андрій та ченці Григорій і Йосип, розповідали путивльським воєводам у квітні 1630 року, що вже саме розквартирування коронного війська на території Київського воєводства здійснювалося з конкретною метою «чтоб в Кieve веру християнскую нарушить, а учинить унею, римскую веру, и на козаков итить».⁴ У свідомості посланців митрополита повстання козацтва чітко пов'язувалося з боротьбою православ'я проти унії.

Польські власті намагалися всіляко перешкоджати єднанню козацтва з духовенством у справі захисту православ'я. Так, після смерті митрополита Йова Борецького навесні 1631 року король звернувся до київського воєводи Януша Тишкевича з наказом втрутитися у справу висування кандидата на посаду вищого ієрарха.

Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита Київського і Галицького Петра Могили, офіційно визнаного урядом Речі Посполитої. Офіційне визнання православ'я в 1633 році не означало, що засиллю уніатства та католицизму в Україні прийшов кінець. Конфесійний фактор залишився одним із важелів політики польського уряду. Вже через рік Спаський монастир у Новгород-Сіверську згідно з королівським привілеєм передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялося в цьому місті мати навіть школи. Давній монастир Святого Спаса був зруйнований ще під час облоги Новгорода самозванцем, після Деулінського перемир'я маєстності монастиря були віддані католицьким монастирям (головним чином домініканському). «Новгородські домініканці мали тут Бистрик і Тулиголов на р. Реть, Обложки на р. Ракитин, Положки у Вербівці, Уланів над Локтею, а крім цього, на Уланівському «грунті» поселенцями Ястшемпським та Суходольським були засновані Ястребщина та Суходольщина».⁵ Сеймовою постановою у січні 1635 року підтверджувалися королівські привілеї, надані католицьким ченцям на захоплені ними володіння у Чернігові, Новгород-Сіверську, Ніжині.

Однією з причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. було прагнення захистити православну віру. Богдан Хмельницький ставив вимогу ліквідації унії поряд з такими вимогами, як визволення краю від іноземного панування, встановлення козацького самоврядування. Результатом Національно-визвольної війни стало формування Гетьманської держави. У Визвольній війні народ відстояв право на вільне віросповідання, вступив у новий етап етнополітичного, духовного розвитку.

Українська козацька держава після смерті Богдана Хмельницького перестала існувати як єдина суспільно-політична організація. На її теренах формувалися два державні утворення з окремими урядами, військами, фінансами і політикою,

причому обидва перебували у стані війни. У 1660-1663 рр. Гетьманщина поділена на Лівобережну (під контролем Росії) і Правобережну (під контролем Польщі). Цей поділ був закріплений Андрусівським миром 1667р. і «Вічним миром» 1686 р. У 1676 р. правобережна частина Гетьманщини була скасована польською владою і з цього часу вона зберігалася тільки в межах Лівобережжя.

Значний вплив на козаків свого часу мав ігумен Мотронинського монастиря Мельхіседек Значко-Яворський. Ігумен Мельхіседек народився біля 1716 р. в м. Лубнах, його батько Карпо Ілліч Значко-Яворський був осавулом Лубенського полку. Мельхіседек закінчив Київську Академію, 1738 року вступив до Мотронинського Троїцького монастиря, пострижений в ченці в 1745 році, а в 1753 році став ігуменом даного монастиря.

Ця яскрава особа відіграла велику роль в організації опору прихильників православ'я на Правобережній Україні. Йому вдалося залучити до своєї діяльності Жаботинський, Мошногірський, Медведівський, Лебединський монастирі, умовити багато міських і сільських громад не визнавати уніатських священників і давати притулок оборонцям православ'я.⁶ Прагнучи знайти підтримку своїй діяльності у Війська Запорозького, Мельхіседек приїхав на Січ і там розповів про ті образи і знущання, які доводиться терпіти православному населенню. Йому вдалося справити враження на козаків і багато хто із запорожців пішов до лав гайдамаків. В своїй «Історії Малоросії» М.Маркевич пише: «Монастыри составили совет, послали духовное посольство на Запорожье просить помощи, питомец Сечи, монастырский послушник, уроженец Чигиринский, Максим Железняк решил защищать православие; собрал охотников, соединился с запорожцами... Железняк явился к Мельхиседеку, получил от него благословение, помолился об успешном окончании доброго дела...».⁷ Мельхіседек був в зносінах не тільки з Запоріжжям, а й вибрався навіть в далеку подорож до цариці Катерини II, де просив про заступництво, що йому було обіцяно через російських послів у Варшаві. Звідсіля в народі пішли по Київщині чутки про «царицине заступництво» та про «золоту грамоту», в якій нібито наказано нищити поляків за заподіяні ними кривди православної вірі.⁸ Коли російське військо вступило на Правобережну Україну, в народі це зрозуміли не інакше, як похід для визволення українського народу від поляків і унії. Та правда була іншою. За наказом Катерини II російський генерал Кречетніков почав переслідувати і нищити гайдамаків. Керівники повстання Залізняка і Гонта були заарештовані; Залізняка, як підданого російської держави, було заслано до Сибіру, а Гонту, як громадянина польського, після тортур було скарано на смерть.

Доля ж ігумена Мельхіседека Значко-Яворського склалася так. Коли почалося повстання «Коліївщина», ігумена було притягнуто поляками до суду. Але єпископ Переяславський, від якого залежав ігумен Мельхіседек, владика Гервасій Линцевський, рятуючи його від помсти, перевів по службі на Лівобережжя, до Переяславського монастиря. В 1771 році ігумен Мельхіседек був переведений до Києва, де спочатку він був ігуменом Видубицького монастиря, потім Києво-Софійським кафедральним намісником і членом Київської Духовної Консисторії; у 1781 році Мельхіседека призначено настоятелем Лубенського Мгарського монастиря з поставленням у сан архімандрита; того ж 1781 року

архімандрит Мельхіседек був переведений до Глухівського Петропавлівського монастиря, яким і керував до самої смерті. Упокоївся архімандрит Мельхіседек 93-літнім старцем 2 червня 1809 року і був похований у тому ж Глухівському монастирі.⁹ В офіційних документах монастир Петра і Павла частіше згадується з середини XVII ст. У 1658 році за монастирем були закріплені два села Холопкове (Перемога) і Баничі. Пізніше, десь приблизно 1660 року, «на монастирському ґрунті» опинилися ще три поселення «Везенка, Ховзовка й Будищи зо всіма их пожитками». Ці всі села були подаровані монастирю гетьманом П. Дорошенком. Закріплення сіл за ним підтверджено грамотою царя Олексія Михайловича від 11 вересня 1668 року. Упродовж XVII-XVIII ст. Глухівському Петропавлівському монастирю належали всі землі і поселення поміж річок Клевень та Есмань, починаючи від села Холопкове до В'язенки і Ротівки включно.¹⁰

Підсумовуючи все вищезазначене можна з впевненістю стверджувати, що в умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні, гарантом збереження давніх традицій, передусім православ'я, виступило козацтво. Втілення ідеології козацтва (боротьба і готовність віддати життя за віру, волю, батьківщину, вірність козацькому братству, гетьманській владі, військово-лицарське начало) знайшло своє відображення навіть в українській геральдиці. Дослідник Панченко В.А. вважає, що елемент козацької символіки – хрест є символом військової мужності і боротьби за християнську віру. Серце трактується як символ віри, любові до Бога, страждання за віру (пронизане серце). Тож не випадково часто зустрічається поєднання серця і хреста. Червоний колір – символ мужності та сміливості; в Україні додався ще один відтінок його тлумачення – це пролита кров за православну віру і волю.

Джерела та література

1. Кошлатий В. Військове мистецтво і тактика гетьмана Петра Сагайдачного // Україна козацька. – 2007. – № 21-22.
2. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV- середина XVII ст. – К., 2000. – С. 211.
3. Там само. – С. 195.
4. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953. – Т.1. – С. 82.
5. Хутір Шостка та інші поселення краю в історичних документах XVII-XVIII віків. Упорядкував В.Кириєвський. – Шостка, 2001. – С. 2.
6. librari.ck.ua.
7. Маркевич Н. История Малороссии. – К., 2003. – Т 2. – С. 619.
8. Розділ 4. Доля Православної Церкви й православних українців під Польщею від часу підпорядкування УПЦ юрисдикції Московського патріархату. // www.hram.riev.ua.
9. Там само.
10. Ткаченко В. Православна Глухівщина. – К., 2001. – С. 131.

**ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА
«ГЛУХІВСЬКОГО ПЕРІОДУ» ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1708-1782 рр.) ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ**

Автономний устрій Лівобережної України надавав значного захисту для розвитку культури. За судженням відомого українського історика Д.Дорошенка, українська культура в кінці XVII – на початку XVIII століть розвинулась до тої висоти, яка дає право поставити Гетьманщину часів І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола і К.Розумовського на один рівень із найбільш освіченими краями тогочасної Європи.¹ Вона стала культурним вогнищем, вплив якого поширювався на весь схід Європи й на Балкани. Навіть російський терор і політика виснаження духовних, фізичних та економічних сил українського народу довго не могли знищити цієї культури.

Гетьманська столиця Глухів перетворилась у культурний центр України, котрий міг конкурувати з самим Києвом. Великий внесок у підготовку української світської еліти вклала Генеральна військова канцелярія.² В ній починали свою державну діяльність діти української старшини та інших привілейованих верств населення, які, як правило, закінчували Києво-Могилянську академію і мали певний стаж роботи у полкових канцеляріях. Для їх підготовки було створено спеціальний канцелярський «курінь», в казенному будинку якого більша їх частина і жила. Великий будинок «куреня» знаходився в північній частині фортеці.

У цьому органі влади акумулювався, набував розвитку історичний і політичний світогляд українців, формувалась політична культура і національно-державницька ідеологія.

На думку відомого сучасного українського історика О.Пріцака, стан військових канцеляристів, постійно маючи справи з історичними документами, розумів, що київська духовна еліта (Києво-Могилянська академія, Києво-Печерська лавра) значно відстала від дійсного політичного й економічного життя і не бачила його нових реалій³. Саме тому цей стан, в хронологічних рамках «Глухівського періоду», став носієм історичної пам'яті свого народу і породив феномен козачої історіографії – широкознані літописи Граб'янки (1710 р.), Величка (1720 р.) та інші, зміг реалізувати потребу створення світської історії України.

Досягнення апогею козацького літописання пояснюється тим, що виданий у Києво-Печерській лаврі ченцями на чолі з І.Гізелем «Синопис» – перший нарис історії України і Росії з давніх часів до останньої чверті XVII ст. (перше видання 1674 р.) не задовольняв українську еліту. В ньому, на замовлення російського уряду, вперше було проведено ідеологічну фальсифікацію української історії. Великий князь Володимир зображався як перший самодержець Росії, жодним словом не згадувалося про національно-визвольну війну Б.Хмельницького і козаків, а наслідне право Київської

держави приписувалось російським царям. У цьому творі український народ позбавлявся своєї історії – вона частково вводилась в російську історію. І зовсім не випадково, що з 1680 року ця книга перевидавалась близько 30-ти разів і стала офіційним підручником в Російській державі.

Більш того, підпорядкування київським митрополитом князем Гедеоном Четвертинським київської митрополії московському патріархові у 1686 році припинило дію православної парадигми української національної ідеї (Борисенко В.А. Гетьманські столиці – етапи еволюції національної свідомості та формування української національно-державницької ідеї (методологія та концепція) // Звіт про науково-дослідну роботу «Гетьманські столиці – осередки національно-державних процесів в Україні у XVII – XVIII ст. (проміжний). – № держреєстрації 0197V000 709. – Глухів, 1998. – С. 59). До цього додалося піддання анафемі у Глухові гетьмана І.Мазепи і українцям стало зрозумілим, що українська православна церква не створить об'єктивної української історії. Невідкладна потреба у її створенні й оформленні національної ідеї широко поширилася в першу чергу серед старшинсько-козацької верстви, а потім і серед інших верств населення. Соціально-політичне замовлення на цю невідкладну суспільну потребу вийшло з середовища української політичної еліти.

Саме такою працею є літопис полковника Г.Граб'янки «Події превеликої, з вини поляків, небувалої брані Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького з поляками ...». Він починається з найдавніших часів і закінчується обранням гетьманом І.Скоропадського. Козацький народ автор виводить із скіфо-аланів і хазарів, тобто окремо від росіян, і українське козацтво ототожнює з українським народом. Коротко розповідає про історію Київської Русі, про те, як Мала Росія попала під польське іго, про запорозьких козаків, їх устрій та гетьманів. Головну увагу зосереджує на війні Б.Хмельницького проти Речі Посполитої. Для автора він – національний герой, який виступає проти російських зазіхань на Україну, називаючи їх «ігом московського самодержавства» (Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 304).

Літописець прихильно ставиться до І.Самойловича, С.Палія, і хоча називає І.Мазепу злохитрим, але ворожнечі до нього не відчуває. З літопису Г.Граб'янка постає як автономіст російської орієнтації полуботківського типу, хоча вже розуміє всі її біди. Через весь літопис проходить усвідомлення державницької традиції України від давніх часів до Гетьманщини, думка про її спадкоємність на своїх землях. І зовсім не випадково у десятках списків цей літопис був поширений у тогочасному українському суспільстві.

Подібним є і літопис військового канцеляриста (до 1708 року) С.Величка. Його перша книга має назву «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорізьких, вісім літ точилася ...». Друга книга має назву «Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані». Ці дві книги обіймають події 1648-1700 років. Літописець захоплюється діями Б.Хмельницького і подає українську історію у загальноєвропейському

контексті, опис подій супроводжує документами, зокрема статтями гетьманів з російськими царями, не приховує своїх симпатій та антипатій. Він теж автономіст російської орієнтації, але дуже стриманий, показує російські зловживання і звірства в Україні, засуджує осіб польської і турецької орієнтацій. Літопис має виразно автономістсько-державницький характер, у ньому історія українського народу написана з урахуванням його традиційних вольностей і прав. (Там само. – С. 305-310).

Наступні козацькі літописи немов би доповнюють патріотичний образ українського народу і є похідними від літописів Г.Габ'янки та С.Величка.

У Генеральній військовій канцелярії, яка стала протипологом московській адміністрації, набувала інтелектуальної і патріотичної форми національно-державницька ідеологія української старшини. Це можна вважати початком новітнього етапу розвитку української визвольної ідеї. Враховуючи часові межі і географічні регіони, етапи українського відродження можна визначити таким чином: Глухів, Новгород-Сіверський, Харків, Київ і Правобережжя, Женева і Галичина⁴. На першому етапі українського відродження виступала козацька старшина, на другому етапі – козацька старшина, яка почала трансформуватися у російське дворянство. Роблячи цей висновок, не можна не враховувати думки Д.Дорошенка, що поруч з процесом нищення українського життя «народжується процес, котрий має значно глибше коріння, ніж у нас звичайно вважають, ставлячи його в зв'язок виключно з новими ідеями романтизму й народності, що повстали на Заході Європи»⁵.

Коли російський уряд робив спроби скасувати гетьманство, завжди намічалось зростання української історіографічної праці. Саме на «Глухівський період» випадає більша частина козацьких літописів як чинника національної ідеології і українського державотворення, особливо державних діаріушів як нової форми літописання⁶.

З Глуховом пов'язане переосмислення багатьох сторінок української історії від достатньо лояльних інтенцій в «Діаріуші» Миколи Ханенка до відкрито суверенної «Розмови Великої Росії з Малоросією» Семена Дівовича.

Двоюрідний онук правобережного гетьмана М.Ханенка (1669-1674 рр.) генеральний канцелярист, потім генеральний хорунжий Микола Ханенко (1691-1760 рр.) написав два відомі щоденники: «Діаріуш або Журнал» (Записи першої половини 1722 року) і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, 1727-1731, 1742-1753 рр.»⁷. Перерва в написанні щоденника пояснюється тим, що М.Ханенко був ув'язнений в Петропавлівській фортеці і відправлений до Глухова через чотири роки. «Діаріуш або Журнал» не тільки є безцінним історичним джерелом, з якого ми дізнаємося про численні сторони життя Гетьманщини, але й джерелом, котре достатньо повно відображає спосіб мислення української еліти. «Діаріуш або Журнал» ставлять в ряд таких творів, як «Патерик Печерський», «Ізмарагд», «Ізборник Святослава», відомі козацькі літописи. Він засвідчує ту епоху, коли український народ жив повним національним життям, а націю репрезентували її правлячі верстви, що є природним для кожного суспільства⁸.

Генеральні канцеляристи Пилип Борзаківський та Павло Ладинський продовжили «Діаріуш» М.Ханенка. Сторінки журналу послідовно охоплюють другу половину 1722-го – 1723-й роки⁹. У стислій і зрозумілій формі вони передають драматизм змагань українського уряду на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком за козацькі права і вольності з першою Малоросійською колегією, послідовно описують дію вищого урядового органу – Генеральної військової канцелярії в умовах імперського тиску з боку Росії.

Над створенням діаріушів та щоденників, що являють собою грубі томи в 400-600 аркушів, працювали і інші канцеляристи, як правило, від двох до десяти¹⁰. Але їх прізвища залишилися невідомими. На аркушах фіксувалася щоденна діяльність Генеральної військової канцелярії. Свої особливості мали діаріуші чи протоколи поїздок гетьманів до С.-Петербургу і Москви. В окремих зошитах записувались всі церемонії і робилися записи про документи, надіслані в Україну. При поверненні гетьманів зошити вшивалися у рукописну книгу з матеріалом про діяльність канцелярії у відсутність гетьмана¹¹.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України зберігається окрема рукописна книга невідомого військового канцеляриста, який повністю переписав «Журнал» Генеральної військової канцелярії за 1745 рік про перебування української делегації при імператорському дворі та її клопотання про відновлення гетьманства. Тут же додається «Чолобитна малоросійського народу» до імператриці Єлизавети Петрівни. У фондах Інституту зберігається також повністю переписаний «Журнал шествія її імператорської величності...з Москви в Київ у липні місяці 1744 року». У ньому дуже докладно описано подорож Єлизавети Петрівни через Глухів до Києва, церемонія зустрічей, у яскравих фарбах передається церемонія святкування її приїзду до Києва.

Таким чином, гетьманська столиця Глухів перетворюється у центр феноменального явища в українській історіографії, ставши місцем державного літописання. І хоча значна кількість записів у діаріушах і журналах наближається до протоколів, «... однак за інформаційною насиченістю і майстерністю викладу, лапідарністю формулювань та вишуканістю стилю вони якісно відмінні від протокольного жанру» (Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 94).

Серед великої кількості діаріушів, журналів і справ канцеляристи обирали такі, що становили документальні комплекти або набори документальних текстів, що повторювалися в ряді рукописних історичних збірників. Вцілілі комплекти зараз також знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. Головне місце в збірниках документів займають Гетьманські статті – українсько-російські договори, що визначали зміст відносин гетьманської і московської держав у другій половині XVII-XVIII ст. Окрім самих статей вміщувались документи про відправку царським урядом посольства або

представника царського уряду, протокольні записи обговорення статей, про обрання на радах гетьмана, про його і старшинську присягу (присяжні списки), ратифікаційні, інші царські укази і грамоти.

Другий компакт складають документи періодів міжгетьманства (1722-1727 рр., 1734-1750 рр.). До його складу включені документи про звернення гетьмана П.Полуботка і старшин до царя Петра I з проханням ліквідувати першу Малоросійську колегію і дозволити вибори нового гетьмана, документи про арешт і розправу царя над українськими депутатами¹².

Важливе місце займає документальний компакт економічного змісту за період 1654-1755 років про збір внутрішніх і загальноімперських податків за ціле століття в Україні. Це питання завжди було в центрі уваги і військових канцеляристів, і тих, хто копіював ці документи у своїх рукописних збірниках.

Елекція (процедура) обрання гетьмана К.Розумовського засвідчена 25 документами за 1745-1750 рр. Опис «театру» поєднаний з розпорядженнями гетьмана Генеральній військовій канцелярії і генеральним старшинам. У збірнику зібрані також імператорські грамоти, переклади з французьких газет про вибори гетьмана у Глухові та витяги з Литовського статуту.

Створювались і суто документальні збірники. Поєднуючи компакт з різними матеріалами – дипломатичними, торговельними, судовими, зокрема копіями друкованих царських грамот і маніфестів, сенатських указів, канцеляристи заклали основи спеціальної історичної науки – археографії.

Важливе місце в українській історіографії займає Діаріуш або рукописний 10-томний щоденник-хроніка генерального підскарбія Я.Марковича (1696-1770 рр.). У 1717 р. Я.Маркович зацікавився невеликим літописом свого тестя П.Полуботка (1452-1715 рр.), доповнив його деякими деталями і з 1717 року почав робити записи в особистому щоденнику¹³. До змагань П.Полуботка з російським царем він фіксує події і факти суспільно-політичного, міжнародного (у головному шведського), економічного життя та українсько-російських відносин. Після розправи над тестем Я.Маркович надає перевагу записам економічного змісту, особливо в галузі сільськогосподарського виробництва, торговельним справам, деталям щоденного побутового життя і життя української старшини¹⁴. Дуже детально і цікаво ним описані Сулацький (1725-1727 рр.) та Хотинський (1739 р.) походи. Щоденник доведений Я.Марковичем до 1767 року. У трьох друкованих виданнях Щоденника записи охоплюють: скороченому – внука генерального підскарбія О.Марковича – 1717-1767 рр.; відредагованим О.Лазаревським – 1717-1734 рр.; відредагованим В.Модзалевським – 1734-1740 рр.¹⁵.

У той же час Щоденник знаменує і занепад правлячої еліти. Хронологічно він охоплює 50 років. У ньому відчуваються наслідки духовної руїни українства, нанесеної російським самодержавством у першій чверті XVIII ст., коли козацька верхівка турбувалась вже не про «Вітчизну свою», а більше про маєтності, гроші і власне благополуччя. Вісім рукописних томів

Щоденника зберігаються в Національній бібліотеці України ім.В.І.Вернадського, два останні томи втрачені.

Син гетьмана Д.Апостола Петро написав Діаріуш французькою мовою. Цей щоденник містить записи з червня 1725 року до серпня 1727 року, коли він був почесним заручником у С.-Петербурзі. Крім поточних записів, ним зроблено і декілька невеликих екскурсів в історію України. Через деякий час П.Апостол став лубенським полковником.

У 30-ті роки з'являється літописний твір «Короткий опис Малої Росії», який у XVIII ст. користувався найбільшим попитом. Мабуть, комусь із військових канцеляристів було доручено переробити літопис Граб'янки в прагматичну історію України¹⁶. В літописі виклад історії українського народу вирізняється типовою автономістичністю. Копію з цього літопису гетьман К.Розумовський передав С.-Петербурзькій академії наук. Український історик М.Маркевич називає цей твір літописом К.Розумовського.

Вперше його під назвою «Короткий літопис Малої Росії» видав В.Рубан у С.-Петербурзі в 1777 році в редакції бувшого київського полковника, на той час секретаря Катерини II О.Безбородька, який доповнив працю описом подій 1734-1776 років, вніс до нього власні доповнення і зміни та склав «Із'явлення дійсного образу правління в Малій Росії», також доклав списки гетьманів і вищої старшини¹⁷. В основу цього підцензурного твору закладено автономістсько-козацьку модель історії України, в якій наголошуються військові подвиги та основні права і вольності козацтва у створеній ним державі. При цьому підкреслюється політична лояльність українців до російського престолу (Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 70). У виданому в С.-Петербурзі виданні знайшлося місце для критики і засудження окремих російських чиновників і воєначальників, зокрема Г.Ромодановського і, особливо, О.Меншикова.

Під двома назвами: «Короткий малоросійський літопис» і «Короткий опис про Малу Росію» рукопис зберігається в державній публічній бібліотеці ім. М.Є.Салтикова-Щедріна у С.-Петербурзі. У 1788 році в Парижі було видано книгу Жана Бенуа Шерера «*Annales de la petite Russie*». Як вважає той же М.Маркевич, її першою частиною став французький переклад «Короткого опису Малоросії».

Генеральний обозний Я.Лизогуб склав у 1742 році «Літопис або короткий опис найвизначніших подій та випадків», який охоплює 1506-1737 роки. Для періоду з 90-х років XVII ст. і до кінця 1737 року джерелом літопису є родинні записи Лизогубів і власні авторські спостереження.

На початку гетьманування К.Розумовського військовий канцелярист Г.Покас написав літописний твір «Опис про Малу Росію» (1751 р.). З двох відомих списків цього твору з загальною назвою «Дві гісторії о козацьком народі» опубліковані лише фрагменти, повністю ж він ще не опублікований. Умовно літопис можна поділити на дві частини, бо складається з двох історій. У невеликому вступі до нього зазначено: «Хоча поговорює Покас, що

перший літопис (ч.1) списаний з друкованого, але видно, що він списаний з ветхого «Описання». Друкований твір – це «Синопис», але його колабораціоністська ідеологія у літописі не відбилася. Це, як вважає дослідниця козацької доби О.Апанович, «Короткий опис Малоросії». В літописі нараховується 81 аркуш. З першого по сорок сьомий аркуші описані події до 1734 року. Г.Покасом розглянуті статті Б.Хмельницького, мабуть вперше він говорить про їх фальсифікацію російським урядом, показує героїчні подвиги козацького війська. Позитивно оцінюється Семен Палій, широко описується Батуринська руїна і жорстокості росіян у Батурині та Почепі. Автор гостро розповідає про утиски розквартированого в Гетьманщині російського війська, П.Полуботка називає «шукачем загальної користі малоросійської», розповідає про ув'язнення київського архієпископа Варлаама Вонятовича за те, що він «бажав і радив Малоросії від Росії відступити і тим зробити повстання», дає негативну оцінку фельдмаршалу Мініху, який хотів український народ «зовсім викоренити чи вкрай у вольностях їх умалити і зруйнувати» (Покас Г. Две истории о козацком народе. Список другої половини XVIII ст. (1751 р.). Державна публічна бібліотека ім.М.Є.Салтикова-Щедрина (С.-Петербург). Рукописний відділ. F IV-812, № 5555. – С. 30-47). Друга частина твору починається з 1734 року, де автором послідовно описані головні події часу правління російської імператриці Анни Іоанівни. До імператриці Єлизавети Петрівни Г.Покас ставиться прихильно і зазначає, що при її прибутті до Глухова генеральна старшина і бунчукові товариши «піднесли їй чолобитну і прошення про пожалування в Малу Росію гетьмана». Також ним детально описані події 22 лютого 1750 і 21 червня 1751 років, пов'язані з виборами гетьмана К.Розумовського (Там же. – С. 54-70).

О.Оглоблін вважає, що в цьому творі проводяться ідеї українського автономізму, і що його можна розглядати як предтечу «Історії Русів»¹⁸.

Другий список на основі роботи Г.Покаса у 1756 році зробив О.Дівович, брат С.Дівовича. Події ним продовжені, а сам літопис значно розширено¹⁹. Перший список зберігається у рукописному відділі державної публічної бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-Щедрина в С.-Петербурзі, другий – в науковій бібліотеці Харківського державного університету.

Дещо пізніше невідомим автором складено літопис під назвою «Повість про те, що сталося в Україні, як вона Литвою завладена, аж до смерті гетьмана війська Запорозького Зиновія Богдана Хмельницького».

Залишились невідомими і автори «Літописця в руських і польських сторонах, що ся діялося і якого року». Він ділиться на дві частини. Перша написана на Правобережжі, обіймає події 1587-1691 років; друга – в Чернігові, охоплює події 1692-1750 років. На думку Д.Дорошенка, літопис складало троє авторів. Видавець Південноруських літописів М.Білозерський назвав його «Чернігівським», бо його було знайдено в бібліотеці Чернігівської духовної семінарії.

Священик Київського Флорівського монастиря М.Плиска у 1763 році переписав літопис Г.Граб'янки, додавши до нього опис пізніших подій, збірку документів, вступні і прикінцеві вірші.

Видатний український правознавець Федір Чуйкевич, який служив у Глухові бунчуковим товаришем, у 1750 році створив наукову працю «Суд і розправа у правах Малоросійських», присвятивши її гетьману Кирилові Розумовському²⁰. У праці автор обстоює думку про необхідність створення на Гетьманщині судів на засадах Литовського статуту, як це було затверджено ще в статтях Б.Хмельницького. У Глухові побачив світ такий важливий правовий збірник як «Екстракт малоросійських прав» та деякі інші.

З 1753 р. по 1757 р. у Глухові в Генеральному суді перекладачем Генеральної військової канцелярії працював бунчуковий товариш, український історик П.І.Симоновський. Ним у 1765 році написана праця «Короткий опис про козацький малоросійський народ і про військові його справи», присвячена історії України зі стародавніх часів до 1750 року²¹. У праці схема етногенезу українців зводиться до їх походження від «скіфів», але з приналежністю до слов'янської сім'ї. Не випадково у ній історія України доведена ним до відновлення гетьманства. Автор відстоює гетьманське правління, а його знищення вважає дуже шкідливим.

У 1770 році з'являється написане військовим канцеляристом, а потім полковим обозним С.Лукомським «Історичне зібрання», що охоплює період 1299 – 1599 років. До нього додані переклади з польської мови щоденника С.Окольського «Про Острянінову війну з ляхами» і запис М.Титловського про польсько-турецьку війну 1620-1621 років.

Перекладачем Генеральної військової канцелярії й архіваріусом Малоросійського Генерального архіву працював український письменник і поет Семен Дівович. Своім твором видатний інтелектуал у 1762 році високо підняв честь еліти Гетьманщини. З використанням матеріалів козацьких літописів і твору Г.Покаса їм написано віршований діалог «Розмова Великої Росії з Малоросією» на честь, славу і захист Малоросії, в якому він обстоює їх рівні права²². У формі історико-політичних відповідей Малоросії на запитання Великої Росії автор розповідає про перших українських гетьманів і їх перемоги, перемоги козацького війська, його вольності і клейноди, козацьку старшину, подвиги гетьманів П.Конашевича-Сагайдачного, С.Наливайка, Б.Хмельницького. С.Дівович високо оцінює перемогу глухівчан під час облоги міста Глухова поляками у 1664 році, перемоги І.Брюховецького, І.Самойловича, С.Палія, взяття турецьких фортець Кизи-Кермена і Муберек-Кермена українським військом під командуванням І.Мазепи, взяття чернігівським полковником Лизогубом Азова (Дівович С. Розмова Великої Росії з Малоросією // Давня українська література: Хрестоматія / Упор. М.М.Сулима. – К., 1996. – 3-е вид. – С. 370-387).

У діалозі розповідається про зловживання і злочини російського війська в Україні, про ігнорування українських звичаїв, ставиться питання про зрівняння у правах української старшини і російського дворянства.

Через весь діалог проходить ідея національної ідентифікації України, втілена у високе поняття «Вітчизни». За автором, Україна і Росія мають кожна свою, відмінну одна від одної історію²³. Вони пов'язані між собою лише особою спільного монарха (особиста унія). Подібна історіософія була характерною для всіх верств України. Вона засвідчена в книзі «Історія Русів» та інших писемних джерелах.

Практично С.Дівович послідовно виклав закінчену українську національно-державницьку програму. За нею Україна і Росія є незалежними державами, зв'язаними особистою унією, автономія передбачалась як певний конфедеративний зв'язок з Росією («живемо у суміжних країнах») (Борисенко В.А. Гетьманські столиці – етапи еволюції національної свідомості та формування національно-державницької ідеї (методологія та концепція) // Звіт про науково-дослідну роботу «Гетьманські столиці – осередки національно-державних процесів в Україні у XVII-XVIII ст. (проміжний). – № держреєстрації 0197 V 000709 – С. 61).

Таким чином, політична думка українців оформила національно-державницьку ідеологію. Її головним змістом стає ідея автономізму, заснована на окремому походженні української нації від російської, відокремленості їх території й історії, повній рівнозначності і рівноцінності державницьких українсько-російських відносин через особу спільного монарха на основі статей Б.Хмельницького, пріоритеті українських прав і вольностей, українського законодавства і республіканської форми правління.

Джерела та література

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. 2. – С. 207.
2. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62-63.
3. Там само. – С. 63.
4. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 7, 8. – С. 4-5; Могочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Там само. – 1991. – № 3. – С. 100-103; Борисенко В.А. Глухів як колыска українського націоналізму (До питання про витoki і деякі історичні параметри української національної ідеї // Історико-культурна спадщина Глухівщини.: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. – Глухів, 1991. – С. 15; Борисенко В.А. До проблеми соціально-економічних факторів феномену державницької школи української історіографії XVII – початку XIX ст. // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження: Матеріали наукової конференції (28-29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської обл.) – К., 1999. – С. 67-68.
5. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 43.
6. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 313.
7. Шевчук В. Малі українські хроніки, літописи та діаруші // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 1-20; Чернігівщина. Енциклопедичний

- довідник / За ред. Кудрицького А.В. – К., 1990. – С. 834; Ханенко М. Діаруш або Журнал // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 21-47; 1994. – № 1. – С. 10-35; Белашов В.І. «Глухівський період» історії України (1708-1782 рр.) // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. – С. 34-46.
8. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – С. 92.
9. Шевчук В. Про «Журнал» чи Діаруш Пилипа Борзаківського // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 10-16; Пилип Борзаківський та Павло Ладинський. Журнал // Там само. – С. 17-44.
10. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 96.
11. Там само. – С. 94.
12. Там само. – С. 97.
13. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 37; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998, 1999. – С. 317.
14. Лазаревський А. Предисловие (первое) к дневнику Якова Марковича // Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – К., 1893. – Т. 1. – С. 8-10; Белашов В.І. Я.Маркович і його «Щоденник» як джерельна пам'ятка української історіографії // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.)». – К., 1996. – С. 84-85; Ільїн О., Белашов В.І. Вплив Я. Марковича на українське державотворення і розвиток національної ідеї // Там само. – С. 85-87.
15. Дневные (дневниковые) записки Малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч I-II; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – К., 1893. – Т. 1; 1895. – Т. 2; 1897. – Т. 3; Жерела до історії України-Руси. – Л., 1913. – Т. XXII.
16. Шевчук В. Козацька держава – С. 314; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 30.
17. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 31; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). – К., 1996. – С. 42-43, 70; Попович М. Нарис історії культури України. – С. 277.
18. Сохань П.С. Сумщина в історіографічній та джерельній спадщині Гетьманщини XVIII століття // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. – С. 23; Белашов В.І. Неопублікований літопис Г.Покаса «Дві історії о козацьком народі» // Матеріали науково-практичної конференції «Розвиток освіти і культури України в XVII – XIX ст.» (22-23 листопада 1999 р.). – Глухів, 1999. – С. 37- 39.
19. Шевчук В. Козацька держава. – С. 318.
20. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – С.198.
21. Материалы для библиографии народов СССР. Украина в XVI-XVIII вв. – Л., 1933. – С. 172; Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1963 – Т. 13. – С. 125-126.

22. Разговор Великороссии с Малой Россиею. В кн.: Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 384-414; Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. – С. 93 // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 93.

23. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 93; Каплюк П.М. Творчість Семена Дівовича в контексті української національної самосвідомості XVIII ст. // Історико-культурна спадщина Глухівщини. – С. 95-97. Люлькова О.М. Семен Дівович у контексті культури Гетьманщини // Матеріали науково-практичної конференції «Розвиток освіти і культури України в XVII-XIX ст.». – С. 47-49.

**МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПУТИВЛЬЩИНИ У ДОКУМЕНТАХ
БІЛОПІЛЬСЬКОГО ТА НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО ПОВІТОВИХ СУДІВ
(за матеріалами Державного архіву Сумської області)**

Велика кількість матеріалів, що стосуються минулого Путивльщини зберігається в архівних фондах Путивльського, Білопільського й Недригайлівського повітових судів Державного архіву Сумської області.

Використання матеріалів різних установ, зокрема повітових судів, які діяли у кінці XVIII ст. на землях, що свого часу відносилися до Путивльського повіту, але з причини адміністративно-територіальних перетворень увійшли до складу інших повітів, дає змогу розширити знання про історичне минуле Путивльщини.

Повітові суди діяли згідно з «Учреждением о губерниях» Катерини II з 1775 р. по всіх російських губерніях. На українських землях у складі Російської імперії ці установи почали функціонувати з 1782 р.

Путивльський повіт входив до складу великоросійської Курської губернії, а з 1780 р. – до Курського намісництва. Коли відбувся адміністративний поділ на намісництва, утворилося багато нових повітів, у тому числі й Білопільський та Недригайлівський у складі Харківського намісництва (з 1780 р.). Значною мірою два останні були утворені з земель Путивльського повіту. Вони проіснували недовго. Вже у 1796 р., з уведенням територіального поділу на губернії, ці землі були частково повернуті до Путивльського повіту Курської губернії, а частково відійшли до повітів Слобідсько-Української, а пізніше – Харківської та Полтавської губерній. Документи повітових установ, що діяли у Білопільлі та Недригайлові, були передані до центрів тих повітів, у складі яких вони опинилися.

Метою даної роботи є висвітлення ступеня наповненості архівних фондів Білопільського та Недригайлівського повітових судів матеріалами, які доцільно буде використовувати при вивченні історії Путивльщини. До фондів цих установ надійшла порівняно невелика кількість справ. Так, фонд Білопільського повітового суду (Ф.704) налічує 40 одиниць зберігання (далі – од.зб.), а Недригайлівського (Ф.708) - 44.

В основному у документах йдеться про вирішення майнових суперечок, що пояснює причину великого відсотку фігурантів у справах з числа дворян (саме вони були найбільшими власниками різного майна – маєтки, землі тощо). Лише одна справа Білопільського повітового суду присвячена бійці та одна – стягненню штрафу. Щодо Недригайлівського повітового суду, то тут по одній справі про нанесення образ, бійки та стягнення штрафів; по дві – про посадові проступки та приховування селян-втікачів і три справи про втечі селян. П'ять архівних справ (2 – у фонді Білопільського повітового суду і 3 – Недригайлівського) – це внутрішня документація повітових судів (книги записів, журнали засідань тощо).

У 40 архівних справах з фонду Недригайлівського повітового суду та у 27 – Білопільського фігурантами виступають представники дворянського стану. Представники інших соціальних груп у справах названих повітових судів фігурують набагато рідше. Так, селяни виступають дійовими особами у Недригайлівському повітовому суді по 13 справах, а у Білопільському – по 5. По одній справі Недригайлівського суду присвячено однодворцям та купцям, дві справи Білопільського суду – священикам. Більша частина прізвищ фігурантів характерна саме для регіону Путивльщини.

Так, у справах Білопільського повітового суду основними дійовими особами виступають дворяни з прізвищами: Стремоухов (4 од.зб.), Юдін (2 од.зб.), Ліхачов, Бурий, Марков, Озеров, Титов, Коренєв (2 од.зб.), Воропанов, Черепов (2 од.зб.), Левшин. У фігурантів по справах Недригайлівського повітового суду зустрічаємо прізвища: Неплюєв (3 од.зб.), Черепов (11 од.зб.), Неймов (6 од.зб.), Новосильцов (7 од.зб.), Горобцов (2 од.зб.), Сагарєв, Марков, Никифоров, Дуров, Булгаков, Яцина, Хрущов, Бирдін. Всі вони – носії типових для Путивльщини дворянських прізвищ, відомих на її землях ще з XVII ст.

Таким чином, матеріали цих повітових судів можна використовувати під час вивчення історії низки дворянських родів даного регіону (генеалогічні дослідження), відносин між дворянами та представниками інших соціальних груп населення Путивльщини і сусідніх земель (Рильського, Сумського, Курського, Глухівського та інших повітів).

Найбільш часто по документах названих повітових судів проходять представники з роду Черепових та Новосильцових. Причому у п'яти справах розглядаються суперечки за маєтки та землю саме між Череповими та Новосильцовими. У цих та подібних до них справах (а їх переважна більшість) міститься інформація не лише про майнові відносини між дворянами. Тут також наводяться документи з описами поміщицьких володінь, де називається велика кількість місцевих географічних об'єктів (річок, боліт, лісів, урочищ, сіл тощо), назви яких не збереглися до нашого часу або дійшли до нас у зміненому вигляді. Інколи зустрічаються копії документів більш раннього часу, що надавалися суду для підтвердження прав на володіння маєтностями чи землею. У деяких справах збереглися копії таких документів за 50-60-ті й, навіть, за 30-ті роки XVIII ст. У додатку до даної роботи наводиться приклад копії саме такого документу за 1762 р., що увійшов до складу однієї з майнових справ Недригайлівського повітового суду за 1786-1787 рр.¹

Серед матеріалів Білопільського повітового суду зберігаються також дві невеликі за обсягом справи за 1794 р., присвячені Глушківській суконній фабриці² та одна за 1793 р. про Молчанську Софронієву пустинь³. Ці матеріали стануть цінним додатковим джерелом при вивченні церковних установ та підприємств Путивльщини.

Проведений аналіз справ з фондів Білопільського та Недригайлівського повітових судів показав, що матеріали, які в них містяться у переважній своїй більшості доцільно використовувати при дослідженнях історії Путивльщини

кінця XVIII ст. Залучення таких джерел робить можливою перевірку достовірності вже наявних джерел з історії тих чи інших подій, що відбувалися на досліджуваних землях у цей період. Зокрема, матеріали Білопільського та Недригайлівського повітових судів дають додаткову інформацію про багатьох представників стародавніх путивльських дворянських родів, наводять і уточнюють назви географічних об'єктів, назви населених пунктів, які не всі дійшли до нашого часу, та багато іншого.

1. Дело спорное помещиков Череповых с надворным советником Новосильцовым о недвижимом имении. – Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф.708. – Оп.1. – Спр.23. – 174 арк.

2. Дело об отобрании земли, владеемой мастерами и подмастерьями Глушковской суконной фабрики. – ДАСО. – Ф.704. – Оп.1. – Спр.31. – 5 арк.

3. Дело о завладении Глушковской суконной фабрикой сенокосной земли. – ДАСО. – Ф.704. – Оп.1. – Спр.35. – 13 арк.

ДОДАТОК

Копия [копія документу 1762 р. – авт.]

Выпись с отказной книги Путивльской воеводской канцелярии подканцеляриста Самсона Семенова, а в отказных книгах написано, лета тысяча семьсот шестьдесят второго сентября двадцать пятого дня, по указу Ее Императорского Величества из государственной вотчинной коллегии и поданной из Путивльской воеводской канцелярии инструкций откашчик подканцелярист Самсон Михайлов сын Семенов в Путивльский уезд в нижеобъявленные урочищи и по вышеобъявленному Ее Императорским Величеством указу каков в Путивльской воеводской канцелярии получен сентября 23 дня по челобитью путивльского помещика прапорщика Леона Никифорова сына Черепова и жены его Прасковьи Матвеевой дочери пришедшее по купчих /.../ и нижеподписавшимися сторонними людьми свидетельствовал, а по свидетельству его и сторонних людей явилось то имение невыморочное и неотписное и во владении прежде сего было у них продавцов, а ныне состоит у означенного прапорщика Леонтия Черепова по купчих и спору притом никакого ни от кого не происходило, почему то имение а именно ему Леонтию Черепову пришедшее по первой 1745 году декабря 19 дня от путивльского помещика и капрала Василия Зиновьева сына Титова надлежащей ему Василию на жеребей из оставшего после умершей жены его Анны Никифоровой дочери в Драголевской волости в деревне Юрьевой имения усадьбу, на которой он Леонтей жительство имеет близ Молченского болота смежно с двором помещика Василия Черепова, а по другу сторону помещика ж Якова Никитина сына Трифонова да распашной и нераспашной земли из дачи 182 году мая 8 числа четыре четверти; по 2-й 1761 году июня в 19 день Прасковьи Матвеевой дочери прапорщика Леонтьевой жене Черепова по купчей московского драгунского полку от подпрапорщика Елисея Васильева сына Мосалитинова в Драголевской

волости в деревне Дороголевой что ныне село Волынцово за рекою Духановкою над речкою Черною и в Дрошенской роспаши из дачи 749 году марта 4 числа отца его Елисеева Василия Иванова сына Мосалитинова шесть четвертей да усадьба, на которой живал малороссиянин Никита Бондаренок в смежности с крестьянскою усадьбою помещицы Анны Михайловой дочери бригадира Гавриловой жены Череповой Ерофеем Кочуковым, а по другую сторону с крестьянскою усадьбою помещика Александра Бершева Василием Загореевым да сенной покос на долгой меж реки Семи и речки Лисицы против села Глушца и меж дорогами что ездят чрез речку Лисицу в Глушеч на Сухого и Костюковку пристани, а смежен то сенной покос с сенным же покосом титулярного советника Петра Шечкова; по 3-й того ж 1761 года июля в 5 день Псковского драгунского полку от вахмистра Матвея Иванова сына Мосалитинова ему ж Леонтию на купленное им Матвеем в 760 году октября 23 дня от путивльской помещицы вдовы Ефросиньи Филиповой дочери Афонасьева сына Лихочева Леонтьевой жены Петрова сына Антыкова подежащее ей после отца ее помянутого Филипа пришедшее ему Филипову на прожиток после жены его, а ее Ефросиньиной матери Авдотьи Федоровой дочери Кашинцовой в Драголевской волости в селе Волынцове шесть четвертей да усадьбы смежно с однодворцом Степаном Ивановым сыном Дашковым и Кривопишиным, а другая смежна с усадьбою помещика Радиона Булгакова да сенной покос над речкою Чорною; по 4-й 1761 году октября 31 дня от путивльской помещицы Ирины Петровой дочери Василевской жены Яковлева сына Аладьина да от детей ее ландмилицкого Рыльского полку от ротного квартирмистра Михайла, Ивана, Василия, Степана Васильевых детей Аладьиных из состоящей 755 году ноября 23 дня дачи оной Ирины, детей ее за прадедом их же Федором Дементьевым сыном да за сыном его Иваном Аладьиным пришедшей от Ильи Юрьева сына Безубцова в Печерской волости бортной ухожей что отделен был помянутому Илье Безубцову, обще с Федором Безубцовым по обе стороны реки Семи и по речке по вирю с рыбною ловлею и з диким полем с усадьбы и с сеножатыми, с лесы и с мельничными местами и со всеми угоды, что ему Аладьину Илья Безубцов во 151 году июля в 6 день променял четверть бортного ухожья да распашной и нераспашной и с примерною землею семь четвертей без пол осьмины, а смежна она дача с писцовою 136 и 137 годов писца Петра Мусарского да поддьячего Гаврилы Федорова з дачи с путивльской стороны с Васильевым помещьем Волынцова Дмитрия да Василия Карповых, Федора меньшого Трифанова Драголевския волости пока бортные дельные деревья старая дель зашла по озерка Гай и по верховья озерков Гаев Золотья тот /.../ откуда вышла Бабыя Струга да от верховья озерков чрез дорогу что ездят и с Путивля в Лежецкую и Вирскую волости по Ольшаной островок и по озеро Лугосего да по поляну Белкову да по лесок по островок, что островок верх Белковой поляны подле реки Семи, а от Лежецкия волости по человечью стругу и по перелесок, а от человечьей струги вниз по реке по Семи по обе стороны по Зеленицкие вспуды по смете в длину на три версты а поперек того ж, а от Зеленицких вспудов по реке по

Семи до устья речки Вира, а вверх по Вире по обе стороны по межу Дмитрия Киреева да Семена Ширяева да Козьмы Титова да рожества пресвятой богородицы Молченского монастыря по обчюю стругу да по Муровской Ложек и по Ку/.../селева болонья поляна тот по нижний конец да в той же округе поселена над рекою Семью село Покровское Мануховка тож в том селе подданные малороссияне во дворе Козма Кубышка во дворе Фрол Чмыренко во дворе Савелей Арешниченко во дворе Василий Глуховченко да усадьбы пустые против Чмыренка и Арешниченка другая усадьба подле Василия Глуховченка да над озером Лугосевым слободка Ивановка в ней двор помещиков и на огороде сад разного звания и березовая роща да в той же слободке подданные малороссияне во дворе Иван Афонченков во дворе Иван Зуенков во дворе Петр Рудой во дворе Петр Савченков во дворе Иван Швец во дворе Яков Пархоменков во дворе Филип Колотилин во дворе Василий Гузеватой во дворе Лукьян Фелдак во дворе Максим Колотилин во дворе Тимофей Банной во дворе Лукьян Банной же во дворе Максим Лелкин да сем усадеб пустых, на которых жили подданные малороссияне да меж озерами Лугосевым от оной слободки в левой стороне к селу Покровскому разного лесу роща да между озерами Лугосевым и Команцом сенной покос да в конце озера Команца к селу Покровскому роща в урочищах в кленах да от Белкова Бровка подле реки Семи вверх по реке по Семи по левой стороне сенные покосы да против Зеленицких спуд подле реки Семи в урочище прозываемом Хомутце разного лесу роща да от Зеленицких же вспудов вверх по реке по семи по правой стороне на устье речки Вира сенных покосы да вверх речкою Виром по обе стороны до общей струги и до Киселевой поляны сенные покосы и на Зарецкой стороне вверх по речке по Вире по правой стороне мельничные берега и над речкою Вирем усадьбы и лес хоромной и дровяной; по пятой 1761 году октября 31 дня от Авдотьи Ивановой жены Фокиной по продаже от ней ему Леонтию Черепову движимое и недвижимое свое имение указную свою часть после первого мужа ее Григория Максимова сына Дашкова Кривопишина в Печерской волости в Липецком бортном ухожье в селе Вязовом три усадьбы первая, где она Авдотья жительство имела смежна с помещицею вдовою майоршею которая ныне в замужестве за подполковником Иваном Филипповым сыном Спешневым Екатериною Максимовою дочерью по первом мужу Дашковой, а на второй подданный Степан Лесенко к речке Езучей, третья пустая смежна помещика Петра Лесунова с подданным Василием Карпенком да распашной и нераспашной земли что по дачам за свекром ее Максимом Лукьяновым сыном Дашковым Кривопишиным оказалось 208 году февраля 27 дня явилось в деревне Вязовой пять четвертей из оногo недвижимого в отказ подлежит ему Леонтию одна четверть без полуосьмины без полполчетверика по свидетельству и по скаскам и с вышеписанных дач четвертные пошлины никуда ничего не убыло и после вышеписанных продавцов других детей сыновей и дочерей и внучат родных не осталось и спору при отказе ни от кого не было и вышеписанное имение отказал во владение объявленно прапорщику Леонтию Черепову и жене его Прасковьи Матвеевой дочери в

чем для означенного тем вышеписанным недвижимым имением с усадьбы и на тех усадьбах с живущими подданными малороссияны ему прапорщику Леонтию Черепову и жене его Прасковье Матвеевой дочери сия выпись дана сентября 30 дня 1762 года.

Ф.708. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 21-22зв.

М.О.МАКСИМОВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК «СЛОВА»

1800 рік ознаменувався появою твору поетичного генія трьох слов'янських народів під заголовком «Ироическая пьсьнь о походъ на половцовъ удъльнаго князя Новагорода-Съверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходъ XII столѣтия съ переложениемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». А чотири роки пізніше народився майбутній патріарх «Слова», професор і член-кореспондент Петербурзької Академії наук Михайло Олександрович Максимович. Його юність пройшла в місті, де колись стояв княжий стіл Ігоря Святославича. Згадуючи ті роки, Михайло Максимович писав: «У гімназії сім років пройшли для мене як сім місяців. Мальовниче розташування Новгород-Сіверського над Десною, з його стародавнім Спаським монастирем на кам'янистій горі, давали душі епічний настрій».¹

Перше серйозне звернення Максимовича до «Слова» – рецензія на переклад, зроблений О.Ф.Вельтманом. В ній дослідник, зокрема, зосередився на характеристиці мови «Слова», в якій, на його думку, «видно большое влияние тогдашнего книжного, церковнославянского языка; но вместе с этим видно беспреостанное отступление от его форм... Такое отступление основывалось на стремлении к языку природному, живому». Подібно цьому, продовжує вчений, і сучасний поет «для точнейшего выражения своей мысли избирает слова областные или почитаемые обветшалыми».² «А кто сроднился, – пише він, – с духом песен и дум украинских и вдумался в красоты «Слова о полку Игореве», тому не покажется странным, если сказать, что «Слово о полку Игореве» есть начало той южнорусской эпохи, которая потом звучала и звучит ещё в думах бандуристов и во многих песнях украинских, и что песнь Ярославны есть, так сказать, тема, которая распевается в дышащих любовью женских песнях украинских».³

Мова «Слова», згідно з Максимовичем, – «это местное наречие певца Игоря, южнорусское, из коего впоследствии вышел язык малороссийский; этот «язык» сохранил много слов и форм, встречаемых в древних наших славянских памятниках и утраченных в великорусском языке».⁴

Концепція «однородства» українського історичного епосу зі «Словом о полку Ігоревім», до речі, виникла у Максимовича в результаті його праці над іншим виданням українських народних пісень (1834 р.). За рік до цього М.В.Гоголь відправляє Максимовичу із свого зібрання понад 150 пісень, зовсім невідомих останньому. Разом з тим, дізнавшись від нього про придбання цінного зібрання пісень Зоріана Доленга-Ходаковського*, Гоголь виявив зацікавленість ознайомитись з ним і невдовзі отримав його у своє тимчасове користування.

* Zoryjan Dolega-Chodakowski – літературне ім'я відомого історика і литовсько-польського фольклориста, етнографа і археолога Адама Чарноцького (1784-1825). – Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. Энциклопедический словарь. – С.-Петербург, 1893. – С. 928.

Ті ж ідеї були розвинуті Максимовичем в його більш вагомій праці про «Слово» – у квітневому часописі «Журнала Министерства народного просвещения». 1836 року було надруковано першу частину його лекцій про давньоруську пам'ятку, які вчений читав в Університеті святого Володимира. В цих лекціях він, зокрема, виступив із запереченнями проти висловлювань скептиків, які стверджували, що «Слово», начебто, «подложно». Максимович вказав на знайомство зі «Словом» давньоруських книжників (приписка в «Апостоли» 1307 року, вплив «Слова» на «Сказание о Мамаевом побоище»), на безглуздість мотивів підробки («подделыватель неминуемо избрал бы себе предметом какое-нибудь происшествие важное, громкое, великое, а не несчастную войну малого удельного князя»).⁵ Але найбільш істотним внеском у боротьбі за захист «Слова» було систематичне порівняння мови поеми з мовою літописів та інших давньоруських пам'яток: знайдені паралелі відмітали надумані і тенденціозно подані ствердження скептиків про присутність у «Слові» «полонізмів», «латинізмів», «неологізмів тощо».⁶

Своїми думками про «Слово» та про його «поэтическое однородство» з українськими народними піснями вчений поділився з О.С.Пушкіним ще під час зустрічі з ним у 1829 році, коли ці судження були закріплені друком у новому виданні українських народних пісень.⁷ Примірник цього видання у 1834 році дослідник подарував відомому поету.

Як видавця тексту «Слова» позиція Максимовича стає більш зрозумілою, якщо врахувати схвальне судження М.Ф.Грамматіна про прагнення вченого «привести текст Игорева песни – к однообразному правописанию».⁸ У виданні 1837 року Михайло Олександрович вніс до тексту «Слова» кілька десятків орфографічних поправок. Він уніфікував написання слів в сполучанні букв *р* та *л* з *ь* і *ъ*, всюди приймаючи написання типу *пълкъ*, *напълнитися*, *първый*, *пърсть* тощо, замість *плкъ*, *наплънитися*, *пръсть*. Вчений уніфікував і написання дієслівних форм: *бъжять*, *кличеть*, *идуть*, *хотять* при написанні *бежать*, *кличеть*, *идут*, *хотят* в Першому виданні. Уніфікації підлягають і написання *ь* та *ъ* в середині слова: Максимович вставляє ці букви, яких не було у виданні. Тримається написання *я* та *ю* після шиплячих (*начьяша*, *лежять*, *крильця*, *меча*, *чайцями* замість *начаша*, *лежатъ*, *крильца*, *меча*, *чайцами*); виправляє написання після *г*, *к*, *х* (завжди проставляючи букву *ы*: *Кыевъ*, *похытимъ*, *литовьскыя*), уніфікуючи написання *Чърньговъ*, *руськый* (замість *рускый* або *русьскый*).⁹

У 1857 році вчений видає «Слово» в українському поетичному перекладі, а через два роки друкує його у збірці «Украинец» з детальним коментарем. Давньоруський текст «Слова» цього разу суттєво змінено в порівнянні з виданням 1837 року. Максимович читає «*летая орломъ*» замість «*летая умомъ*», «*пасетъ птиця по лозію*» замість «*пасутъ птиць подобію*», «*въеста. Зви дивъ*» замість «*въ стазби*»; він виправляє «*отступиша*» на «*оступиша*», відмовляється від виправлення «*рана*» на «*раны*», пропонує читання «*давній великый Ярославъ сынъ Всеволодъ*», кон'єктуру «*съ тоя же Канины Ярополк повель яти отця своего*» замість «*Каялы Святоплькъ повелья отця своего*»; щодо фрази «*За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Русской земли, смагу мычючи въ пламянь розы*» Максимович вважав, що перед нами «искажение имен Кончака и Кзы, которые по пленении Игоря на Каяле, опять кинулись

разорять Русскую землю»;¹⁰ пропонуючи читання «*Всю ночь съ вечера Бусови врани възгряху. У Пльсьнска на болони бьша дебри; кьяне же сошли к синему морю*». По своєму трактує фрагмент: «*Два солнца померкоста, оба багряная стльпа погасота и с нима молодая мьсяца Олегъ и Святославъ тьмою ся поволокоста. И въ море ся погрузиста; и великое буйство подаста Хинови*».¹¹ Він відмовився від переносу фрагмента «*Рекъ Боянь и ходы на... безъ Игоря*». Висловлює дослідник також своє розуміння слів «*Бусови врани*», «*върже Всеславъ жребий о дъвицю себъ люблю*»; пояснює тлумачення імені Хорс.¹²

Багато зробив Михайло Олександрович у дослідженні пам'ятки як перекладач. Протягом десяти років він проводив клопітку роботу над текстом давньоруського твору. У 1837, а потім 1868 році в «Сборнике статей для народного чтения» Максимович друкує прозаїчний переклад «Слова» російською мовою. Той же переклад було перевидано 1879 р. окремою книжкою.

Наприкінці 1857 року вчений підготував і видав першу книжку «Украинца», яка була, по суті, спадкоємницею «Киевлянина». Сюди він вмістив свій, перекладений українською мовою поетичний переспів «Слова», якому дав високу оцінку М.В.Гербель.¹³ А прозаїчний переклад Максимовича 1837 р. покладений в основу перекладеного «Слова» сербською мовою П.П.Негошею. Цей переклад Максимовича використав, перекладаючи пам'ятку болгарською мовою, Райко Жинзіфов (1839 – 1877 рр.).

М.О.Максимович запропонував у 1859 році таке тлумачення слова *струга*: мова йде не про струг – «водоплавающее судно», а про струг-потік: «так и теперь в Поднепровской Украине называется проток бегущей воды между речными плавнями или островами, заросшими кустами, деревьями или камышом».¹⁴ Слово *смага* він переклав як «пожежа»¹⁵, під словом *тьлковины* він розумів половців,¹⁶ а *женчюгъ*, який згадував Святослав, розповідаючи про бачений сон, може «уподобен быть слезам»;¹⁷ ОБІДА: прибічники міфологічного тлумачення Діви Обіди вбачали в ній славетну Девану, грецьку богиню Діву-Артеміду, Максимович порівнював цей образ з фольклорним образом долі-Судінушки з жіночих тужливих пісень Сіверського краю, а також ототожнював її з богинею Діаною римської міфології;¹⁸ ДИВ: вважав, що «див» за ім'ям і міфічною роллю нагадує перських злих духів, служителів найвищого духу п'їтми Орімана (Ахрімана), але при цьому був також думки, що «див» – буквально те саме, що російське *диво*, *чудо*, *чудовище* і польське *dziv*;¹⁹ НЕЖАТИНА НИВА: дослідники намагались виявити місце цієї битви, були спроби за співзвучністю співвіднести з Нежатиною Нивою місто Ніжин (М.В.Гербель), але дослідник відкинув це припущення із-за далекої відстані від Чернігова і давньої назви цього міста – Унеж.²⁰

Неперевершеним виявився Максимович і як коментатор «Слова». Він дискутував з М.П.Погодіним, який порівнював «Слово» з жанром саги. Максимович доводив, що «Слово» треба «сравнивать с народными русскими, особенно с южнорусскими, а потом с песнями нашей западной братии», однако, «Слово» не было «песнопением известным, сложенным для пенья как наши народные великорусские стихи, думы украинских бандуристов и саги исландские. Певец Игоря не был гусяром, подобно Бояну... Песнь Игоря не импровизировалась и не пропета, а сочинена и написана как песнь о Калашникове Лермонтова».²¹ «Слово» відрізняється від саги тим, що це не

імпровізація, а авторський текст, вважає Максимович. В іншому листі Погодіну, надрукованому 1845 р., Максимович формулює свої остаточні висновки: 1) скандинавська сага не залишила у російській історичній поезії помітного сліду; 2) «историческая поэзия» на Русі була до навали варягів, джерело друге – власна історія народу; 3) письмова поезія на Русі існувала з найдавніших часів; 4) усна поезія оспівувала не тільки сучасні, але й минулі події.²²

О.Х.Востоков писав, що «в списке XVIII века, по которому напечатано «Сл. О Плк. Иг.», нельзя искать первобытного правописания сей поэмы, сочиненной в конце XII века. Каждый переписчик переменял правописание своего подлинника, частью неумышленно по привычке, частью же и с умыслом поправить мнимую ошибку».²³ На це звертає увагу і Максимович у листі до Погодіна: «В доказательство, что малороссийские летописцы древние и новые переводили живые речи своих героев на язык церковнославянский, я привел тебе, между прочим, весьма известные слова Игоря Святославича: «Тайны Божия никто же весть».²⁴

1836 р. Максимович пише про рукопис «Слова», що «почерк» його був напівуставом XII століття. Щодо наріччя його, ніби несхожого ані з слов'янським, ані з обласним, то несхожість ця стосується тільки деяких невідомих слів, як то *харалуг*, *стрикус* та інших. Взагалі ж у цьому наріччі те саме, що і в наших літописах та інших давніх пам'ятках.

Аналізуючи особливості поезики «Слова» – метафори, символи, постійні епітети, Максимович наводить паралелі із пам'яток фольклору (там сокіл також є символом хоробрості, лебідь та соловей – символи співця і пісні, зегзиця – «верный символ сиротства и родственной печали», подібно зозулі українських пісень та інше), відмічає присутню у «Слові» любов до пісні: співець виконував її «не только лично..., но и народно, как южный славянин в особенности».²⁵ Жіночі пісні у «Слові» він розглядав як «орудие выражения общественного чувства».²⁶ Роздумуючи над поєднанням у «Слові» рис християнського світогляду («есть чувство религии врожденной») і маючи на увазі згадку про Даждь-Бога і Велеса, Максимович пише: «Такая почти общечеловеческая мысль о высоком происхождении человека глубока в своей основе; а в этих некогда богах, у певца же – только праотцах, – для нас более жизни, чем в богах Эллады, так как это отголоски некогда живых верований нашего народа... Русины-христиане потопили кумиры прежних богов своих, но память об них осталась в поэзии, поклонение им обратилось в игру жизни»,²⁷ а щодо «внуков Даждь-Бога» автор мав на увазі весь руський народ.

З низки поетичних прийомів автора «Слова» Максимович виділяє повтори, відносячи до них, проте, тільки буквальне або з незначними змінами повторення окремих фраз.

Думка Максимовича про використання у «Слові» таких саме засобів художньої образотворчості, як у народному фольклорі, знайшла своє продовження у працях О.О.Потебні, В.М.Перетця, В.П.Адріанової-Перетц, Д.С.Лихачова, Ф.Я.Прийми та інших учених.

Максимович вважав, що Троян у «Слові» – це римський імператор Траян, царювавший 98-117 рр. н.е. Під «веками Трояна» вчений розумів або всі століття від 102 р., тобто від покоріння Дакії Траяном, або від II до VII, чи IX ст., до створення в VII ст. слов'янської держави болгар. На думку

Максимовича, сьоме століття Троянів відраховується від покоріння Дакії Траяном. Називати «Трояновими» всі століття, наступні за II ст., включаючи і XI ст., як пропонував Максимович, зовсім невиправдано. Виходить дещо, немов нової, Троянної, ери на тій лише основі, що 102 року була підкорена римлянами Дакія. «Земля Трояня», згідно «римської» точки зору, як висловлював свою думку дослідник, – це, можливо, Дакія». ²⁸

Максимович першим уподібнив «Слово» стилю руського літопису.²⁹ Він висловлював свої вагання: чи вірші це? Надавав «Слову» значення як «песноповість», а «не повесть только, а и песня».³⁰

В залежності від трактовки проблеми авторства «Слова» знаходиться рішення проблеми місця його виникнення. Якщо творець поеми був близьким до Ігоря, якщо він глибоко поринав у події рідної для нього Новгород-Сіверщини, широко користувався розмовною мовою його краю, то на цій землі і з'явилося «Слово». Згідно такого висновку Максимович доводить авторство пам'ятки,³¹ висловлює думку, що автор «Слова» був передовим мислителем-патріотом свого часу, християнином.³²

Уявлення про історію написання тексту «Слова» тісно пов'язане з питанням про те, як і ким він був створений і записаний. Це обговорювалось у полеміці Максимовича з Погодіним: останній вбачав у «Слові» уривок із саги, а Максимович вказував на самостійність і цілісність пам'ятки.³³

Низка вчених датують «Слово» 1185 роком. Максимович висловив припущення, що частину «Слова» до розповіді про повернення Ігоря з полону було створено 1185 р., а другу його частину – 1186 року: «Описывая побоище на Каяле 1185 года 9 мая (так я определил сличением Киевской летописи с Игоревой песней), летописец говорит: «Тогда же на полчищи Кончак поручися по свата Игоря». А они сватами тогда еще не были; Игоревич женился на Кончаковне уже после побега отца своего из плена. Ясно, что летописец, называя Игоря Кончаковым сватом, описывал происшествие после». ³⁴ Вчений наводить ще один доказ: «...под тем же 1185 годом Рюрик назван «великим князем»; ясно, что прибавка принадлежит позднему почерку пера, бывшему уже по смерти Святослава Всеволодовича».³⁵

Під впливом Максимовича зацікавленість до «Слова» з'являється і у М.В.Гоголя.³⁶ Пантелеймон Куліш записав розповідь самого Максимовича про його подорож разом з Гоголем влітку 1850 р. з Москви на Україну: «Проснувшись на заре, наши путешественники услышали неподалеку от постоялого двора какой-то странный напев, звонко раздававшийся в свежем утреннем воздухе.

– Поди, послушай, что это такое, – просил Гоголь своего друга: – Не купаловы ли песни? Я бы и сам пошел, но ты знаешь, что я немножко из-под Глухова.

Г-н Максимович подошел к соседнему дому и узнал, что там умерла старушка, которую оплакивают поочередно три дочери...Раза два появлялись они, то та, то другая, на галерейке второго этажа и, опершись на перила, продолжали свои вопли и жалобы, а иногда обращались к утреннему солнцу, говоря: «Солнышко ты моё красное!», и тем «живо напоминали мне, – говорил г.Максимович, – Ярославну, плакавшую рано, Путивлю-городу на забороле».³⁷

Коли Максимович розповів про все бачене й почуте Гоголю, той був вражений поетичністю такого явища і висловив намір скористатися цим в написанні «Мёртвых душ».³⁸

Дослідник в якійсь мірі сприяв у 1834 р. посиленню інтересу Пушкіна до давньої поеми. Висунутий Максимовичем погляд про «однородство» українських дум зі «Словом о полку Ігоревім», безсумнівно, зацікавив поета. Гоголь виступав у ролі своєрідного посередника між Пушкіним і Максимовичем. Наприкінці 1833 року Гоголь просить Пушкіна прийняти участь у виданні Максимовичем альманаху «Денница». У березні 1834 р. письменник звертається до Жуковського та Пушкіна з проханням посприяти Максимовичу у переводі його до Київського університету.³⁹

Ретельно проаналізувавши історичні джерела, М.О.Максимович довів достовірність багатьох історичних подій часів Київської Русі, зокрема похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, який дехто вважав вигадкою літописця.⁴⁰

Вивчаючи старожитності Києва, Максимович продовжує пошуки місць, пов'язаних зі «Словом»: «Но где была другая, тем же Мстиславом в 1131 г. основанная церковь святой Богородицы Пирогощей, в которую новгород-северский князь Игорь Святославич, освободясь из плена половецкого, ехал по Боричеву, чтобы поклониться в ней святой иконе Пирогощей?..».⁴¹

Максимович чи не перший вивів українську фольклористику на рівень наукового пізнання. Саме вивчення і пропаганда пам'яток народної творчості спонукали Михайла Олександровича до зацікавлення давньою словесністю. Він зробив, як ніхто інший, дуже багато для висвітлення «Слова».

Вчений вважав, що «Слово о полку Ігоревім» має величезне значення для вивчення історії Київської Русі. Він засвідчив глибокий зв'язок цього твору з українською поезією, народною творчістю, довів помилковість і шкідливість твердження про те, що давньоруська народна мова сформована з церковнослов'янської, яка в її власній формі є настільки ж окремою і далекою від природної великоруської мови, як і від природної української. У цьому плані є важливим його обґрунтування повноправності української мови, яку представники офіційної російської науки вважали перекинуттям російської під впливом польської.

Відстоюючи думку, що сучасна українська мова – є мова самостійна й особлива, а не «наріччя» російської, дослідник вказував на найголовніші фонетичні та морфологічні особливості, які відрізняли її від російської мови, зазначаючи, що «на малоросійське наріччя треба дивитись як на особливу мову, яка відрізняється від великоруської, а тим більше від польської».⁴² Особливе заперечення викликало у російських вчених твердження дослідника, що українська мова виникла ще в Київській Русі й таким чином постала продуктом українського народу.

Значне місце займає Максимович як видавець, перекладач і коментатор «Слова». Він ще за життя отримав блискучу оцінку здійсненого ним від своїх сучасників: О.Пушкіна, М.Гоголя, О.Дельвіга, П.Вяземського, В.Одоевського.

Михайло Грушевський науково обґрунтував провідне місце М.О. Максимовича в українській науці, показав його роль як основоположника української історичної думки, фольклористики, мовознавства.

Історична школа Михайла Олександровича Максимовича лише в Київському університеті народила таких видатних представників минувшини, як В.Антонович, М.Драгоманов, О.Лазаревський, Д.Багалій, М.Довнар-Запольський, М.Дашкевич, М.Грушевський та багато інших видатних особистостей.

Джерела та література

1. Центральна наукова бібліотека імені В.Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф.2. – Од. зб. 577. – Арк.2.
2. Енциклопедия «Слова о полку Игореве» в пяти томах. СПб, 1995. – Т. 3 – С.203.
3. Там само. – Т. 3. – С. 203.
4. Там само. – Т. 3. – С. 204.
5. Там само. – Т.4. – С. 307.
6. Там само.
7. Лист М.О.Максимовича до П.П.Вяземського від 17 лютого 1833 р.// Старина и новизна. Кн. IV. – 1901. – С.192-193.
8. Енциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.2. С.55.
9. Там само. – Т. 3. – С.205.
10. Там само.
11. Там само. – Т. 3. – С.206.
12. Там само. – Т.5. – С.187.
13. Н.В.Гербель. Левин Ю.Д. Русские переводчики XIX века и развитие художественного перевода. – Л., 1985. – С.162.
14. Енциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.5 – С.74.
15. Там само. – Т. 5. – С. 9.
16. Там само. – Т. 4. – С. 148.
17. Там само. – Т. 2. – С. 183.
18. Там само. – Т. 3. – С. 332.
19. Там само. – Т. 2. – С. 111-112.
20. Там само. – Т. 3. – С. 309.
21. Там само. – Т. 3 – С. 203.
22. Максимович М.А. О народной исторической поэзии в древней Руси. //Науки. – М., 1845. – №7-8. – С. 47-57.
23. Ф.Я.Прийма. «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. – Л., 1980. – С.102.
24. Замлинський В. Патріарх української науки. – В кн. М.О.Максимович. Києвъ явился градом великимъ...Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 185-186.
25. Енциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т. 3. – С. 204.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само. – Т. 5. – С. 132-133.
29. Там само. – Т. 3 – С. 204.
30. Там само. – Т. 3 – С.205.

31. Охрименко П.П. Когда, кем и где написано «Слово»? // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1985. – №8. – С. 16.
32. Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т. 3 – С. 206.
33. Там само. – Т. 4. – С. 130-131.
34. Замлинський В. Патріарх української науки. – В кн.М.О.Максимович Києвъ явился градом великимъ... Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. С.186.
35. Там само. – С.187.
36. Н.В.Водовозов. Н.В.Гоголь и «Слово о полку Игореве» // Учен. зап. МГПИ. – М., 1954. – С. 3-16.
37. Кулиш П. Записки о жизни Н.В.Гоголя. – Т.2. – СПб, 1856. – С. 237-238.
38. Там само. – С. 238.
39. Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Т. 2. – С. 32.
40. Замлинський В. Патріарх української науки. – В кн. М.О.Максимович. Києвъ явился градом великимъ...Вибрані українознавчі твори. К., 1994. С.28.
41. Там само. – С. 57.
42. Там само. – С. 59.

ПОЛОШКІВСЬКИЙ КАОЛІН: З ІСТОРІЇ ДОБУВАННЯ

Волокитинське диво, яким є вироби майстрів заводу А. Миклашевського, було б неможливим без полошківського каоліну. Те, що саме з Полошок його привозили на цей завод, є фактом незаперечним. Вибір був цілком закономірним, оскільки донька Андрія Миклашевського Марія була одружена з Петром Скоропадським, родина якого мала в своєму володінні значну кількість каолінових розробок.¹

Інформація про добування та використання покладів каоліну в с. Полошки міститься в багатьох працях другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що пояснювалось значною увагою дослідників до унікального родовища. В 1861 р. в С.-Петербурзі вийшла книга П. Миклашевського «Месторождения огнеупорных материалов в России», в якій автор наводить дані про час відкриття родовища та особливості його розробки. В 1881 р. ним же було видано працю «Месторождения огнеупорных материалов в России и способы выделки огнеупорных изделий, применимые на русских горных заводах». В «Материалах для географии и статистики России: Черниговская губерния» М. Домонтовича цілий розділ присвячено каоліну, який добували в с. Полошки. Цікаву інформацію про полошківське родовище містять роботи І. Миклашевського «Материалы для геологии России», П. Семенова «Географическо-статистический словарь Российской империи», П. Маєвського «Добывание фарфоровой глины и выделка из оной изделий в Глуховском уезде», Ф. Уманця «Из моих наблюдений по крестьянскому делу», видання «Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия» під редакцією В.П. Семенова, «Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона», «Ответы на вопросы», «Обзор Черниговской губернии за 1894 год», «Общий обзор Черниговской епархии» 1861 року, «Календар Чернігівської губернії на 1894 рік». Досліджували поклади полошківського каоліну і в ХХ ст., про що свідчить детальна характеристика родовища в «Геологическом очерке Сумской области» 1947 року.

Суперечливою є інформація щодо відкриття покладів каоліну. За висловом Ф.Уманця “подібно багатьом великим відкриттям воно губиться в сутінках невідомості”.² За однією з версій каолін вперше знайшов полошківський пастух і показав його своїй поміщиці Пулькерії Іванівні Скоропадській. Інша розповідь приписує це відкриття якомусь полоненому саксонцю, котрого після вигнання французів в 1812 р. доля закинула в Полошки. Але обидві розповіді не можуть бути вірними вже тому, що вони описують події ХІХ ст. Тоді як відкриття це зроблене було раніше. В 1805 р. домашній лікар графа Розумовського фон Гун розмовляв у Києві про каолін з тодішнім власником земель в Полошках Марковичем (найвірогідніше мова йде про Михайла Марковича, що крім Богданова володів землями в Полошках, які згодом при невідомих обставинах перейшли у власність Скоропадських). З декількох джерел відомо, що першим відкрив каолін

англієць Гарднер. Він отримав від Катерини II дозвіл шукати в межах імперії матеріали, необхідні для виробництва порцеляни. З малюнків, які ним були зроблені, можна зробити висновок, що процес добування каоліну був дуже примітивним. Маєвський П. та Семенов В. вказують на той факт, що глинку в Полошках почали добувати в XVIII ст. І тоді ж її стали вивозити на порцелянові заводи в С.-Петербургу і Москву. П. Миклашевський вважав, що каолін відкритий був місцевими гончарами («горшечниками»). Він стверджує, що каолін відомий був ще за часів Петра I, тобто не пізніше першої чверті XVIII ст.³ Ця думка побутує й серед місцевих краєзнавців. Найвірогідніше припустити, що відкрили каолін місцеві жителі, а Гарднер сприяв його широкому використанню, оскільки сам володів заводом, який працював в Дмитрієвському повіті Московської губернії з 1766 року.⁴

В.П.Семенов вказує на те, що поклади каоліну знаходились на площі приблизно 45 десятин. «Месторождение глины начинается за сельскими изгородами, по обоим сторонам старой Киевской дороги, на довольно возвышенном месте, лежащем под спуском к р. Есмани. Слой каолина здесь залегает на 14 сажень под слоем оранжевого песка; толщина каолиновой жилы простирается до 5 четвертей».⁵ П.Миклашевський вважав, що поклади каоліну розташовані на площі біля квадратної версти.⁶ В «Материалах для географии и статистики России» вказується, що пласт каоліну переважно знаходився під ½ аршинами чорнозему, 8 аршинами глини, далі до 3-х аршин сірий пісок і тільки потім каолін товщиною до ½ аршина. Глибина залягання та товщина каолінового шару в різних місцях була різною.⁷ В «Геологическом очерке Сумской области» говориться: «Одним из лучших месторождений каолина является давно известное месторождение у с. Полошки. Здесь каолины приурочены к толще кварцевых песков полтавского яруса. Глины залегают на глубине 30 м в виде линзообразной залежи, мощностью от 0,5 до 1,5 м, иногда до 2,3 м. Полошковские каолины являются первоклассным сырьем. Особенно ценным сортом глины считается их разновидность, называемая «скалкой». Она обладает наибольшей пластичностью, при обжигании сохраняет чистый белый цвет и применяется для изготовления наиболее высоких сортов фарфора».⁸

Полошківський каолін користувався великим попитом через свою якість. До 9/10 порцеляни та фаянсу на російських фабриках виготовлялось саме з полошківського каоліну. Але згодом каолін, що привозився з Англії, почав його витісняти. Пояснюється це тим, що вартість полошківського каоліну, враховуючи доставку, складала 1 руб. за пуд, а англійський каолін коштував всього 30 коп. за пуд. Знижувалась і якість полошківської глинки. Наприкінці XIX ст. розробка каоліну перейшла до оптових торговців і згодом зосередилась в руках Терещенка.

Відомо, що спочатку каолін добували відкритим способом в районі ярів на західній околиці села. Взимку копали конусоподібну яму, виймали з неї каолін, а весною яма провалювалась та засипалась. На наступну зиму копали яму в іншому місці. Коли ж таким способом добувати стало неможливо, перейшли до шахтного методу. Викопували шахту, або колодязь (так його

називали місцеві жителі). Від шахти вели бокові галереї в усі чотири сторони до 12 сажнів в довжину. Від кожної такої галереї вели ще по 3 такої ж довжини. В колодязі вкладався зруб, а в галереях встановлювали дерев'яні кріплення. Працювали тільки взимку, тому що влітку в шахті бракувало кисню. За свідченням П. Миклашевського запалений куль соломи або свічка, опущені в шахту влітку, тухли на половині шляху. На копальнях працювали переважно місцеві жителі і селяни з сусідніх сіл Дунайця, Обложок, Богданова. Оскільки роботи починались з настанням холодів, то вони не заважали селянам займатися землеробством. Власниками копалень були товариство селян, місцеві поміщики, козаки і навіть Глухівське повітове земство. За даними Ф. Уманця найбільша кількість копалень належала товариству селян. Хоча Домонтович приводить цифри, які свідчать про інше. За його даними з 45 десятин 25 знаходилось у «відрубній дачі» Скоропадського, а у власності селян 19¼ десятини.⁹

До орендаря чи власника копальні приходили селяни і пропонували свої послуги, щоб «відкрити яму». Як правило, при цьому писався договір: «Мы, жители Полошок, договорились «открыть» при селе Полошках хозобразом из недр земли, залегающей под Киево-Московской дорогой; за откритку одной ямы цена полагается 15 рублей. Если не окажется глины, то мы должны получить означенную плату, когда окажется глина, то мы не должны за откритку никакой получить платы, а для откритки ямы должен быть материал доставлен от владельца или арендатора: цамра для колодезя, кульки для выемки глины, канат, дежки и подставки, а доски для пещер и материалы для освещения должны быть у рабочих». Людина, яка організувала групу робітників називалась «отаманом», а самі працівники «товариством». «Товариство» розподіляло свої обов'язки таким чином: четверо (так звані «верхові») стояли на поверхні і «наворачували бик» (тобто пристрій для опускання і піднімання, який зустрічається і нині в колодязях), піднімали кулі з каоліном, відкидали подалі від колодезя пісок і просту глину; троє «печерних» набирали глинку в кулі. Товщина пласту каоліну була такою, що працювати доводилось лежачи на спині. В середньому за день набирали біля 10 кулів по 3,5 пуди в кожному. Це виходило десь 350 пудів. Найнижча ціна за вибрану глинку становила 8 коп. за пуд. Тобто всі разом за день вони отримували десь 2 руб. 80 коп., або по 93 коп. в день на кожного. Уманець приводить дані, що з врахуванням втрат часу на риття колодезя на кожного припадало в середньому 60 коп. в день. Для Глухівського повіту взимку це був гарний заробіток.¹⁰

Відкручували ями в жовтні – листопаді, а з настанням морозів починали роботу в печерах. Робота ця була досить складною, трудомісткою і небезпечною. Траплялись випадки обвалів і тоді тільки диво могло врятувати потерпілого. Для безпечної праці глинка виймалась галереями. Це приводило з однієї сторони до здешевлення процесу добування (бо не потрібно було використовувати багато лісу для креплень), а з іншої – до великих втрат глинки.

Зберігався каолін в кульках або сараях до весни. З настанням жари його просушували, розклавши на помості, піднятому від землі вершка на три. При цьому неякісна глина кришилась і відпадала, а каолін залишався доволі великими шматками, які перечищали ножами та клали в мішки.¹¹

Щорічно продавалось від 80 до 100 пудів каоліну на суму близько 30 тисяч рублів сріблом. Половина цієї суми складала чистий прибуток власників копалень.¹² За період з 1871 по 1875 роки товариство селян отримало від орендарів копалень 2838 рублів. Ці гроші були поділені між членами товариства і кожен отримав по 17 рублів. До 1867 року на рахунку цього товариства знаходилось більше 10 тисяч рублів запасного капіталу. До початку 80-х років XIX ст. з них залишилось всього 150 рублів. Частина цих коштів була розділена між селянами, а доля іншої частини залишилась невідомою. Таким чином, полошківські селяни отримували чималі доходи не тільки за роботу на каолінових шахтах, а й від оренди копалень. При цьому село нічим не відрізнялось від інших сіл. Така ж бідність, що і всюди. Щовесни полошківці сиділи без сіна й хліба. А в 1877 році в Полошках за несплату податків було описано майно 67 домогосподарів.¹³

Наприкінці XIX ст. виникали ідеї про можливість відкриття біля с. Полошки заводу, який би випускав порцелянові вироби меншої художньої цінності для широкого споживача, але вони не були реалізовані, бо вже тоді існували сумніви щодо перспективності даного родовища.¹⁴ Хоча каолін в с. Полошки добували до 1978 року. В XX ст. умови роботи в шахтах були такими ж важкими, як і раніше. Шахтарі вимушені були працювати, лежачи на спині. Спеціальна лопатка прикріплювалась на нозі й каолін перекидався через голову. Всі роботи проводились вручну. Тільки в 70-х рр. були встановлені електричні двигуни. В той період каолін використовувався на хімічних комбінатах як каталізатор під час переробки нафти та для виготовлення гуми.

На сьогодні полошківські каолінові копальні вже стали історією.

Джерела та література

1. Скоропадський П. Спогади. – К.: Філадельфія. – 1995. – С. 35.
2. Уманец Ф. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб., 1881.
3. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Чернигов, 1893. – С.217-218.
4. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Черниговская губерния. Составил Генерального Штаба подполковник М.Домонтович. – СПб., 1865. – С.256.
5. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия /Под ред. В.П.Семенова. – СПб., 1903. –Т. 7. – С.335.
6. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – С.219.
7. Материалы для географии и статистики России. – С.255.
8. Геологический очерк Сумской области. – Сумы, 1947. – С.334.

9. Материалы для географии и статистики России. – С.255.
10. Уманец Ф. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб., 1881
11. Материалы для географии и статистики России. – С.255.
12. Там само. – С.257.
13. Уманец Ф. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб., 1881
14. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – С.226.

РУКОПИСНОЕ «ОПИСАНИЕ ПУТИВЛЬСКОГО МОЛЧЕНСКОГО МОНАСТЫРЯ АРХИМАНДРИТА СОСФЕНА»

Одним из основных объектов Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивле является Молченский Печерский монастырь. Его история очень интересна, но вместе с тем, несколько запутана. Это отчасти объясняется тем, что в бурях и потрясениях XX века были уничтожены (зачастую целенаправленно) монастырские архивы, библиотека, ризница, хранившие уникальные и бесценные документы и предметы церковной утвари. Поэтому и неудивительно, что в наше время любое свидетельство, имеющее непосредственное отношение к истории данного монастыря, вызывает неподдельный интерес у историков и краеведов.

В начале XIX века, под влиянием идей просветительства, русское общество все более и более начинает обращать свои взоры в прошлое своей Родины. Именно тогда были составлены и изданы первые исторические описания многих русских обителей. Их авторы бывали в монастырях, имели доступ ко многим древним документам, хранившимся в их стенах, могли общаться с братией, слушать и записывать устные, неопубликованные предания о начале и основании той или иной обители, а так же и прочие сведения, увы, уже недоступные для исследователей нашего времени. Все эти факторы сделали первые, иногда неуклюжие, подобные исследования бесценными пособиями по истории как русского монашества вообще, так и отдельных обителей в частности.

Труд П.Преображенского «Путивльский Молченский, Печерский монастырь» является главным источником по истории этой обители. Книга выдержала два издания: первое увидело свет в 1877 г. в Киеве, затем в 1884 в Москве. Она так же имеет традиционную для подобных изданий структуру. В самом начале своей книги автор указывает источники, на которые он опирался при написании данного научного труда. Из всех источников (общим числом 10) наиболее интересным и уникальным является № 6, а именно «Краткая историческая записка о Путивльском монастыре, архимандрита Сосфена (рукопись 1855 г.)». В книге П.Преображенского мы видим одно из немногих упоминаний об этом интереснейшем документе.

«Описание...» не было опубликовано, однако его автографический текст чудом уцелел в круговороте событий XX века. Когда в 1991 году Путивльский монастырь был вновь открыт, рукопись оказалась в монастырский библиотеке. Тогда же с нее была сделана фотокопия; вероятно к тому же времени относится и машинописный вариант рукописи, сделанный кем-то из сотрудников музея (ныне хранится в библиотеке историко-культурного заповедника). В связи с большой текучестью кадров во вновь открытом монастыре, памятник исчез, во всяком случае, нынешнее его местопребывание не известно автору этих строк (в результате общения с некоторыми представителями первой братии возрожденного монастыря,

были названы имена некоторых монахов, как возможных хранителей этого документа, но на данном этапе выйти на их след сейчас нереально).

Упомянутая выше фотокопия попала в руки автора этих строк благодаря Надежде Митрофановне Фасоле (уроженка с.Новая Слобода, в девичестве Пикулева, †2004), которая была регентом Путивльского Преображенского собора. Она помогала первым монахам Молченского монастыря обустраивать их быт, трудничала в обители. Кто-то из братии то ли подарил, то ли дал ей на время эту фотокопию, которая теперь находится в нашем распоряжении. Хочется надеяться, что оригинал документа когда-нибудь вернется в Путивль и займет подобающее ему место в фондах историко-культурного заповедника.

Настоящая копия представляет собой 11 листов бумаги формата А4, текст на которых напечатан с обеих сторон. Рукопись озаглавлена так:

*Описание Путивльского Молчанского Печерского Мужеского
монастыря, составленное онаго монастыря настоятелем
Архимандритомъ Сосфеномъ 1855 года Ноября _____ дня*

Вероятно, формат бумаги оригинала не совсем совпадал с современным форматом А4, потому что на некоторых страницах нижние строки частично обрезаны. Имеющаяся кое-где нумерация страниц однозначно не принадлежит автору (разнятся почерки). На обороте последнего 11 листа имеется надпись, так же явно не принадлежащая перу автора:

*Въ лѣтѣ 1655е Мая во 2 день въ Первомъ ча[су] дни бысть явленіе сея
святыя иконы Пресвя[тыя] Богородицы Одигитрии, во градѣ Путивл[и] яже
внутрь града у переднихъ (Никольскихъ) вратъ.»*

«В лѣтѣ 1655е Мая во 2 день въ Первомъ ча[су] дни бысть явленіе сея святыя иконы Пресвя[тыя] Богородицы Одигитрии, во градѣ Путивл[и] яже внутрь града у переднихъ (Никольскихъ) вратъ».

Это известная по трудам дореволюционных краеведов надпись с киота Путивльской иконы Богоматери (Смоленской Одигитрии), которая хранилась в Молченском монастыре. Надпись является неточной цитатой из текста самой рукописи (л.5/об).

Описание Путивльского Молчанского Печерского Мужеского монастыря, составленное онаго монастыря настоятелем Архимандритомъ Сосфеномъ 1855 года Ноября + дня.

Молчанский Печерский Путивльский Курской Епархии штатный 3^ю класса мужеский монастырь, находится в конце города Путивля что при посаде, на красивом крутом и возвышенном шпиле с утесами с южной стороны при реке Сейме, а с восточной над устьем речки Крынки. По всей возвышенности и скату гор, во круг монастыря растут разноросного качества плодовицы и дикия деревья, а близ настоятельскаго корпуса с южной стороны на скате горы и виноград, в жаркое лето совершенно созревающий и к употреблению довольно вкусный. Из монастыря со всех сторон местныя виды, природою образованныя, представляются в прелестном и восхитительном расположении, а особенно с южной стороны, вдруг глазам представляются две значительныя и глубокия реки Сейм, а близ [е]я Ректа а за сею монастырю принадлежащее из древле озеро Хотыш, которому течение воды дают те реки Сейм и Ректа, и это озеро Хотыш сообщает воду в речку Любку. Около этих рек и озера а за сими на несколько верст проходит сенокосный, разных владельцев луг вдали коего в разных местах высказываются как в ландшафте растущие рощи разноросных дерев. Во время весняной полой воды весь луг на большое пространство, до самаго монастыря покрывается // [л.1/об.] таковою водою и в сие время кажется будто морем, а монастырь стоящим над водою в величии своем. По сбытии полой воды, которая пребывание свое имеет более месяца в разливе, вдруг раскрывается сельная¹ зелень с цветами, для глаз удивительно как приятная, и к концу лета выказывается от неськолко десятин рук человеческих, богатство для помещика и поселянина, скошением травы и постановлением по всему лугу неськолко сотен стогов сена, в зимнее же время разбирательство онаго в неськолко десятков подвод. Так же и с восточной стороны, близ монастыря за речкою Крынкою, для глаз представляется высокая и крутая гора под названием Коптева на довольное разстояние с[у]ществующая, и сему монастырю принадлежащая с большими оврагами, по коей горе растут могущия и мелкия разнаго качества деревья, и два монастырских плодовицых древних сада. А по верхь горы на ровнине распашная монастырю принадлежащая земля, окруженная лесом, близ коей земли и садов на довольное пространство за столетие пред сим рос виноградник и под трудами монастырских рук приносил плоды для Св.Обители в изобилии. А в теперешнее время, одни только следы окопа онаго, да название онаго напоминают. При сказанных садах и винограднике, вдревнее время имелось две деревянныя гостинницы, одна белая, а другая черная, существовашия // [л.2] до 1768 года, а после сего и в настоящее время и следов их нет. Вид же с южной стороны, из за реки Сейма, а с восточной с горы Коптевой на монастырь есть величественный и вместе грозный, ибо на шпиле, крутаго и высокоаго утеса возведенныя в древнее время, каменныя, необыкновенной толщины стены строением с высокими кунполами и крестами Храма Божияго и колокольни указывают путнику и на осторожность – и на благочестие – и на прелесть роскошной природы.

Когдаже именно сей монастырь начало на этом месте возымел, почьему иждивению и дозволению, сведений за давнопрошедшими годами, достоверных нет, и определить вернаго начального основания непочему. Впрочем он на этом месте до 7099/1591 года существовал и имел за собою из стари в разных местах вотчины и разныя угодыя и особо устроенный на осадном монастырском дворе Храм во имя Св. мучеников Флора и Лавра для прихода крымских людей, как это видно из отысканной в монастырском архиве копии с грамоты, данной на Москве от Святейшаго Патриарха Иова Московскаго и всея России по случаю жалобы из Путивля Рождества Пречистыя Богородицы Молчанскаго монастыря Игумена Илии еже о Христе с братиею в лето 7105/1597 сентября в 5 день о воспрещении патриаршим десятникам брать лишния церковныя дани как с храма во имя Св. мучеников // [л.2/об] Флора и Лавра поставленнаго от монастыря в 7099/1591 [году] на монастырском осадном дворе для приходу крымских людей, так и с вотчин и бортных ухажьев. Из этаго видно, что монастырь гораздо далее оных годов имел свое древнее существование, и вероятно в цветущем положении и довольно известным и прославленным так, что он удостоился обратить на себя особое внимание Благодетельных Царей и Иерархов Русских, ибо в 7114/1606 году июля в 15 день от Царя и Самодержца Всероссийскаго Василия V Иоанновича Шуйскаго Всемилостивейшею грамотою при игумене Пафнутии с братиею пожалованы были оному монастырю рыбныя ловли. А от Царя и Самодержца Всероссийскаго Михаила Феодоровича всемилостивейшими Грамотами 1^ю 7123/1615 года июля в 15 день при томже игумене Пафнутии с братиею, а особою второю, вместо первой затерянной 7129/1621 года Августа в 27 день при Игумене Герасиме с братиею выданною, пожалованы были оному монастырю вотчины, дачи, леса, угодыя, рыбныя ловли и привелегии² подробно в ней изъясненныя, а сия грамота к продолжению владения теми дачами и прочим, подтверждена Царями и Самодержцами Российскими: Алексеем Михайловичем 7162/1654 года Октября в 15 день при Игумене Иосифе с братиею; Феодором Алексеевичем III при Игумене Селиверсте с братиею 7187/1679 года Генваря в // [л.3] 31 день; Иоанном V Алексеевичем, Петром Алексеевичем и Великою Княжною Софиею Алексеевною, при Игумене Феодосии с братиею 7197/1689 года Генваря в 29 день.

По этим Высочайшим грамотам, монастырь имел за собою в пяти вотчинах именно: Линове, Берюхе, Новой Слободке, Вирках, и под Монастырской 2200 душ крестьян с землями, лесами, мельницами и всякими угодыями; и всеми этими владел до самага распределения штата т.е: до 1764 года. А по распределению оных, и обращении крестьян, земель лесов и прочих угодий в казенное ведомство, и вышеозначенныя подлинныя Царские Грамоты за подписом Царей и с вислыми печатями покрытыми материями по указу из Духовной Преосвященнаго Тихона Епископа Севскаго и Брянскаго Консистории, от 30 числа Июня 1767 года за № 1267 ^ю при Доношении от Игумена сего монастыря Мануила с братиею тогож года Июля 20 числа за № 24 в ящике за монастырскою печатью, числом Высочайших

грамот шесть да выписей подлинных одинадцать. Так же бывших приписных к сему монастырю: вотчиной – Глинской пустыни Высочайшая грамота одна 7207 и три выписи 7156, 7200, и 7201 годов на угодья и на землю Борисоглебского монастыря находившагося при городе Путивле, две Высочайшие грамоты 7202 и 7205 и одна выпись 710 годов на пашенные земли со всеми угодья отосланы для отсылки в Государс//твенную [л.3/об] коллегию экономии, остались с оных грамот и выписей некоторое число в копиях при монастыре.

Сверх вышепрописаннаго, предполагать можно и так, что Путивльский Молчанский Печерский монастырь должен восходить своим бытом или далее 1232 года, или с онаго года иметь свое прямое существование или основание, на теперешнем месте ибо он названию свои получил 1^е) Молчанским: потому, что Св.Икона чудотворная Молчанский Божией Матери на дске³ написанная мерою в длину шесть, а в ширину четырех с половиною вершков, как из старых святцев, и вновь отпечатанной книжицы о явленных иконах со изображением оных, видно: явилась 1232 года апреля 24 дня в царствование Великаго Князя Российскаго св.Георгия II Всеволодича в принадлежавшем из стари сему монастырю Линовском лесу (при коем в то древнее время было сем ухожий бортных живущих, да пять ухожьев бортных, коими владели литовские люди) отстоящему тому Линовскому лесу от города Путивля и от сего монастыря в 12 верстах, на обширном источнике вытекающем из под горы Северной между двух боковых гор к востоку и западу стоящих, и близ Молчьяго болота, который источник в это Молчье болото втекая до сего времени существует по коему болоту и Св. явленная Икона на именование Молчанския получила с прибавкою еще и Путивльская, но леса в насто//ящее [л.4] время при этом месте неимеется, а проходит уже Линовский несколько по отдаленности, и вместо леса по долу к Молчьюму болоту существует сенокосный луг с некоторыми кустарниками, а по горам и около особаго колодезя Беликова чрез прошедшие столетия образовавшееся селение Линовских жителей и пашни их. 2^е) Печерским: как полагать должно а) непотомули, что по явлении Св.Иконы Молчанской Божией Матери, и по перенесении в монастырь сей оной Св.Иконы (которая до сего времени пребывает во храме над Царскими вратами, и осеняет своею благодатию) на том самом источнике, на коем явилась Св.Икона, устроена была одна церковь деревянная клецкий⁴ (т.е: на полях) да три келии, а в церкви престол был во Имя Рождества Пречистыя Богородицы Печерския и назван из стари прежним монастырем Молчанским Явления Иконы, а до 1731 года при той церкви в келиях за игумена сего монастыря Моисея жил старец Сергей, да бортник (т.е: пчеловодник) Никифор Соколов. Наименование Печерския, не в честь ли сей, что монастырь Путивльский наверно был в то время подчинен Киевопечерской Митрополии, и несуществовал ли ему подворьем, или б) непотомули, что были и есть под этим монастырем проходные пещеры, следы коих в закладе⁵ до сих пор видны.

На источнике же, на коем явилась Св.Икона, бывшая деревянная церковь и три келлии, когда и по какому случаю уничтожены [л.4/об] неизвестно, но вероятно, что вместо оной церкви, не в отдаленности от источника, на горе для Линовских жителей принадлежавшим в то время монастырю, устроена от онаго каменная церковь, и в 1744 году освященная, которая церковь и до ныне пребывает, а прежней на источнике бывшей деревянной церкви и келиям, признаки в источнике до сего времени существуют из дубовых палей и перекладин в воде окаменелых и превратившихся почти в черное дерево, который источник, села Линова жители сохраняют срубленным деревянным и срубом покрытым деревом со оставлением обширного бокового отверстия для свободного течения воды, весьма холодной и необыкновенно чистой и легкой к употреблению. Кроме вышепрописанного древности и Царских Граммот, по коим Путивльский Монастырь получил от Царей не только покровительство, но и важные преимущества и значительные средства для поддержания древней известности, служат к тому самые замечательные, имеющиеся в сем монастыре, следующие вещи:

1^е). Панагия⁶ серебряная позлащенная круглая, в середине коей по белой слоновой кости вырезана Божия Мать с Предвечным Младенцем Иисусом Христом, при ней крест позлащенный с частицами разных святых мощей⁷, коим имена на нем изчислены, а под низом следующая надпись: «Лета 7111/1603 при благоверном и Христолюбивом Царе⁸ и Государе Великом [л.5] Князе Борисе Феодоровиче всея России Самодержце и при Его Благоверной и Христолюбивой Царице и Великой Княгине Марии и при Их Благоверных чад Царевиче Феодоре Борисовиче и Царевне Ксении и при Их Отце и Богомольце Святейшем Ионе Патриархе Московском и всея России, зделана святая Панагия повелением Господина Ионы Архиепископа Повологодского и Великопермского» в Путивльский Молчанский Печерский монастырь.

2^е). Колокол с таковою надписью «Лета 7143/1635 года пожаловал сей колокол в Молчанский Монастырь, что в городе Путивле, Великий Государь, и Великий Князь Михаил Феодорович всея России, по Отце Своем Великом Государе, по Святейшем Патриархе Филарете Никитиче Московском всея России при Игумене Варлааме», и за повреждением был перелит в первый раз при Игумене Моисее 1725 года Апреля в 13 день а во второй в 1816 году Архимандритом Паисием.

3^е). Кроме явленной и чудотворной Иконы Молчанския Богоматери, о коей выше говорено, другой образ явленный и чудотворный – Смоленския Божией Матери, Одигитрия на доске написанный, мерою в длину аршин с половиною, в ширину аршин два вершка с половиною, в древней серебряной позлащенной шате, состоящий в древнем большом деревянном позлащенном киоте за правым клиросом, об этом образе в донесении Святейшаго Правительствующаго Синода члена Преосвященнаго Тимофея Митрополита Московскаго и Севскаго в Духовную [л.5/об] Консисторию, по указу ея от 20 числа августа 1763 года за №1783^м о доставлении сведений

о явленных иконах, Игумен сего монастыря Мануил⁹ с братиею от 15 числа Сентября того года за № 44 донес так: что в низу на киоте надписано: «От создания мира в лето 7143 году, от Рождества Христова 1635 Маия во второй день в первом часу дни бысть явление Пресвятыя Богородицы Одигитрии во граде Путивле яже внутрь града у передних Никольских врат. По 720 год чрез восемьдесят шесть лет, поновлен сей образ в лето от Рождества Христова 1721 года в месяце Августе при Игумене Моисее, с отзывом о Ея чудотворении таким, что по сказанию старых людей Путивльскаго уезда села Грузскаго Священника Михаила Мартинова, Путивльскаго купческаго: Ивана Михайлова сына Недосекина, Петра Игнатова сына Котельникова, и поданному от них за подписом своим письменному удостоверению от нахождению в давних годах на град Путивль татарских людей, и в прошлом 1708 году от свеев,¹⁰ за помощью Пречистыя Владычицы наша Богородицы вышеупмянутаго изображения чудотворной иконы град Путивль от тех татарских людей, в неоднократном же случае и от свеев был избавляем. Со стороны же монастыря Игумен Мануил объяснял так, что какия же еще именно от оной иконы чудотворения были, о том за давностию прошедших лет, и за частыми переменами в том монастыре бывших властей в оном Молчанском монастыре в тонкость исправиться непочему».

4^е). Образ чудовый Жировицкия Богоматери которая Св. Икона // [л.6] носится усердствующими богомольцами по домам, часто одна и нередко вместе с чудотворною иконою Молчанской Богоматери, в длину 1 аршин 3 четвер[ти] с ½ вершка, а в ширину 1 ½ арш[ина] и 2 вершка. Написанный на полотне масляными красками, на коем надпись польскими письменами такова: вокруг POCIESZ NIEISZ ANAD CHRZYTRYBINY CHWA LENIEISZA NAD SERAPHNY BES SKAY SLW BOGA ROZACA. OBRAZ CYDOWNY P. MARIE YW ZIROWICH W XIE II WƏLTEW.¹¹ Т.е: во круг: Пацешнейша над Херувины, хвалебнейша над Серафимы Без сказы Слова Богородица.

Внизу: Образ цудовны Панны Марьи в Жировицах Велкиего Коеньства Литиевскаго.

Образ этот вероятно занесен из Польши, или самим Самозванцем Лжедмитрием, поднесенный может быть ему польским воеводою Сендемирским или дочерью его Мариною девицею гордою и на все отважною из видов своих к нему, по его данной клятве взять ее за себя, пред которым образом Самозванец молясь и в своей молитве между прочим говорил «А Ты Матерь Божия буди покровом нашего войска»¹² Ист[ория] т[ом] XII, гл.2, или поляками прибывшими с Самозванцем в Путивль и оставлен в сем монастыре в 1603 году.

5^е). Крест серебрянный позлащенный с надписью таковою Лета 7155 месяца Мая в 7^и день положиши сей крест в церковь Рождества Пресвятыя Богородицы Молчанский монастырь Иван Иванов сын Барабин.// [л.6/об]

6^е). Плащаница шитая по зеленому атласу золотом и серебром уже ветхая и вне описи по ветхости хранящаяся с таковою надписью: «Лета 7174/1666 году дал в кладу плащаницу в Путивльскый Молчанскый

монастырь Пречистой Богородицы Молчанской окольников, Михайла Семенович Вольнский».¹³

7. Библия с Новым Заветом в кожаном переплете, переведенная с еврейского на славянский язык и отпечатанная при князе Воеводе Константине, во Святом крещении, Василие, в Богоспасаемом и домоначальном граде его Острозе в земли Волынской, от создания мира 7039 от воплощения же от Духа Святого и Марии Девы вочеловечения Христа Спаса нашего 1581 года месяца Августа 12 дня, а пожертвована в Путивльский Молчанский Печерский монастырь, как в надписи по той книге значится, в 1622 году.

8. Жезл правления в Москве в лето 7174/1666 года месяца Маия в 7^й день сооруженный Иоасафом Патриархом Московским и всея России со всем Преосвященным Собором, собранным повелением Благодетельнейшаго Самодержавнейшаго Великаго Государя Царя и Великаго Князя Алексия Михайловича Всероссийскаго напечатанный.

9. Пролог на шесть месяцев начиная с Сентября московской печати 1655 года.

10. Евангелие учительное Албо казаня на каждую неделю и Свято Пречистый през Святого отца нашего Калиста, Архиепископа Константинопольскаго и вселенскаго Патриарха двема сты лет по кгречку написанный, а теперь ново из хрец//каго [л.7] и словенскаго языка на русский переложенный, коштом Вельможнаго Пана, его М[илости] Князя Богдана Окгинскаго, Подмораго Троцкаго, Державцы Дорсунискаго и Корляловскаго и Мал жонки Его М[илости] Ея М[илости] паней Ганы Воловичовны. А працею и старанием иноков общаго жития монастыря братскаго Виленскаго с шествия Св.Духа выдрукованы Вселенскаго (?) року 1616.¹⁴

11. Маргарид, Богоугодных трудов вселенскаго учителя во святых отца нашего Иоанна Златоустаго, Константина града патриарха, повелением Благодетельнейшаго великаго Государя Царя и Великаго Князя Петра Алексеевича Благословением Великаго Господина, святейшаго Кир Адриана Архиепископа Московскаго и всея России Патриарха напечатана в Москве от Сотворения мира #зсз [7207], от Рождества по плоти Бога Слова 1698 мца [месяца] декемвриа.

12. Обед Духовный 1681 года.

13. Вечеря Душевная, при державе Благодетельнейших Великих Государей Царей и Великих Князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича Российских Самодержцев, сочинение Иеромонаха Симеона Полоцкаго, напечатана в московской типографии 1683 года мца [месяца] Ианнуария.

14. Псалтирь толкованный киевской печати 1697 года.

15. Трубы словес проповедных, сочинение Лазаря Барановича Архиепископа Черниговскаго и Новгородскаго напечатано при Государе Царе и Великом князе Алексие Михайловиче всея России Самодержце, в Киевопечерской типографии 1674 года. // [л.7/об.]

16. Слова Григория Назианзина переведенные из Еллиногреческого на Славянороссийский иеромонахом Епифанием, и напечатанные при Благочестивейшем Государе Царе и Великом князе Алексие Михайловиче Самодержце России в московской типографии 1656 года.

17. Православное Исповедание Московской печати 1696 года.

18. Евангелие на престольное обложено серебром, напечатано в царствующем граде Москве в типографии, повелением Благочестиваго Государя Царя Алексия Михайловича всея России Самодержца в тринадцатое лето благочестивыя державы Царства Его, а в четвертое лето рождения сына Его Государя нашего, Благовернаго Царевича и великаго князя Алексия Алексеевича, благословением же Великаго Государя Святейшаго Никона Архиепископа Московскаго и всея России Патриарха, в шестое лето Патриаршества его в лето от Создания мира 7165, от воплощения же Бога Слова 1657 мца [месяца] августа в 29 день.

19. Другое Евангелие 1698 года.

Сверх вышепрописаннаго доказательством к древнему существованию Путивльскаго Молчанскаго Печерскаго монастыря может служить и то, что в этом монастыре, из хранящагося в оном Синодике, из древняго, вновь в 1737 году переписаннаго значитя, погребено умерших в нижней церкви где престол Собор Пресвятыя Богородицы: два греческих Архиереев первый Кир¹⁵ Иеремий Митрополит Арский отправленный в Москву Патриархом Евфимием незадолго до 1654 года умерший, над могилою коего в том 1654 году Арабский Патриарх Макарий проежая чрез Путивль в Москву отпарвлял панихиду, о коем// [л.8] ниже сего будет пояснен в доказательство, а вторый Неофит Епископ, но когда сей умер и погребен неизвестно.

Вне церкви при монастыре:

Архимандритов три: Илия, Иоакимф, Угрюмов Московскаго Богоявленскаго монастыря укладчик на постройку Настоятельскаго корпуса и братских келлий каменных, и Афанасий, верно бывшие в сем монастыре на покои.

Сего монастыря

Иеросхимонахов Игуменов сем именно: Варлаам, Герасим, Пафнутий, Афанасий, Вениамин, Иосиф и Мелетий.

Игуменов:

Илия. Пафнутий. Сергей. Дионисий. Пафнутий. Нифонт. Селиверст. Макарий. Феодосий. Иосиф. Александр. Ефимий. Иона. Филарет. Роман. Гавриил. Сергей. Сергей ^{2й}. Герасим. Герасим ^{2й}. Моисей – устроивший Настоятельский и братские келлии каменные с погребями. Феодосий. Феофил. Иаков. Платон. Мануил. Владимир.// [л.8/об.] Гавриил. Вениамин.

Жизни описания об них неимеется.

Братии сего монастыря

Иеросхимонахов, Иеромонахов, Иеродиаконов, Иеродиаконов схимонахов, и монахов, всего 577 лиц, кроме Архиереев, Архимандритов и Игуменов, имена означенной братии обозначены в Синодике, и полагать

должно, что таковое количество померло и погребено, вероятно от 1232 по 1737 год, следовательно, в древнее время, до учреждения штатов, должно было общежительство, и в большом количестве братствующих и притом пустынноическое служение.

Путивльский монастырь, до Игумена онаго Моисея 1732 года Генваря 17го дня скончавшагося и в сем монастыре погребеннаго, имел древнее время строение, кроме церкви и отдельной колокольни, частью каменное, а частью может быть и деревянное внизу горы и ближе к реке Сеймы и речки Крынки, следы коих в фундаментах и в развалинах кирпичей, и даже каменных ворот до сего времени довольно заметны, но при жизни своей Игумен Моисей устроил Настоятельский корпус и шесть братских флигелей каменные покрытые шелевкой на самой горе ближе к церкви и к колокольни, и кругом оных по горе об устройении оных видно из надписи вделанной в соборную церковную стену над его гробом следующее «1732 года Генваря 17го дня, Сия Святыя Обители Игумен Моисей преставился и погребен против сея таблицы, в бытность свою построил Игуменския и Братския келлии, кроме церковных, жиздено все каменное, вкладчик Московскаго Богоявленскаго Монастыря Архимандрит Иоакимф Угрюмов, и всяк идый мимо сея таблицы помолися о нем Игумене Богу, да подасть тебе Бог вечных благ и вечныя радости идеже праведнии пребывают».

Церковь в монастыре Путивльском двухэтажная каменная, // [л.9] в древнее время именовалась Соборною Софийскою и была о двух главах только на церкви и олтаре, о двух престолах т.е: в верхнем и нижнем этажах по престолу одному, вокруг которой церкви была каменная галлирея, а в последствии времени вместо галлиреи пристроены к ней с двух сторон северной и южной каменные приделы с престолами, один с куполом и главою, а другой без онаго, о коих ниже сказано, а потому церковь становилась уже о трех главах с позлащенными крестами, покрытыя как главы так и церковь с приделами железом, и покрашены зеленою ярью медянкою краскою, а шеи глав обитые белым железом и покрашены белилами. Когда же именно эта церковь, чьим иждивением и по чьему дозволению устроена, за долгопрошедшим временем неизвестно; но в верхнем этаже первый главный престол тоже именуется Соборным Рождества Пресвятыя Богородицы Печерския, пересвященный в лето 7144^е /1636^е которая церковь вымощена была из древле чугунными плитами и в этой церкви вместо бывшаго древняго ветхаго и к падению готоваго иконостаса, в 1850 и 1851 годе, по благословению Высокопреосвященнейшаго Илиодора Архиепископа Курскаго и Белоградскаго и разных Орденов Кавалера по сделанному плану Настоятелем Архимандритом Сосфеном устроены вновь иконостасы, в церкви в великолепном и благовидном виде по старинному штилю о шести ярусах, а в олтаре в ...¹⁶ расположении с старинною роковою¹⁷ резьбою, с позлащением червонным золотом, и с написанием вновь иконостасной масляными красками хорошей живописи, и в олтаре по своду клеевыми красками Св.Духа и безплотных ангелов в воздухах в настоящей же церкви ...¹⁸ с

блафонами, и с покрашением стен большею частию на благотворительную добро//хотных [л.9/об.] дателей сумму с прибавкою некотораго числа и монастырской разной суммы с вымощением в церкви пола вместо чугунаго деревянными сосновыми досками с покраскою и разделкою в олтаре под парке[т], и с устройением настоящей церкви а) около царских врат и иконостаса солечной¹⁹ деревянной с разделкою и покраскою решетки и б) деревяннаго параднаго хода в церковь с балясами и перилами раскрашенными краскою которыя иконостас в церкви и олтаре по благословению тогоже Высокопреосвященнейшаго Илиодора Архиепископа освящены 1851 года сентября 8го дня на день Рождества Пресвятыя Богородицы соборно Настоятелем Архимандритом Сосфеном, но по неисповедимым судбам Божиим, того же 1851 года Ноября 9 дня, от необыкновенной бывшей в то время атмосферной теплоты в 4 часа по полудни от нашедшей тучи с большим громовым ударом разразившимся над церковию и прошедшим внутрь оной и в церковь нижняго этажа повреждено оным громовым ударом опалением в некоторых местах по вновь устроенному иконостасу золото, с причинением убытка на 1000 рублей. – Каковое повреждение в некоторых местах позолотою вновь иконостас поправлен, и постепенно поправляется. На этой церкви с приделами железныя крыши и главы вновь 1855 года покрашены зеленою ярью медянкою краскою и шеи белилами с позлащением на колокольне креста Настоятелем Архимандритом Сосфеном, в нижнем же этаже означенной церкви престол во имя Собора Пресвятыя Богородицы, со временно с престолом в верхнем этаже устроенной, в которой нижней церкви как выше сказано погребены два греческия Архиерея. – О древности этой церкви и о том что она именовалась Соборною и что монастырь был уже кре[постию], а также и о погребении греческаго Архиерея Иеремии, может служить доказательством следующее историческое сведение переведенное с арабскаго и напечатанное под названием в // [л.10] книге для чтения 1836 года в С.Петербург в 15 томе²⁰ во 2^й части в статье под заглавием странствия Арабскаго Патриарха Макария из Алеппа в Москву на 77 странице, описанное его Архидиаконом Павлом на Арабском диалекте, кой между прочим о этой церкви и Путивле и о прочем говорит так: «1654 года Июля 20го в праздник Илии пророка (т.е: в пятницу) Патриарх переправясь чрез пограничную реку Сейм в Путивль встречен был наместником воеводы, множеством вельмож и тысячью тысяч воинов и народа, которые теснились получить благословение, он ехал торжественно, в сопровождении 40 человек духовенства и множества воинов до самага Путивля и встречен был у ворот города Воеводою Никитою Алексеевичем (Зезиным). Звонили в колокола при каждой церкви, мимо которой ехал Патриарх. Они приняли нас, как принимают Самага Царя, с восхищением говорит Архидиакон. Воевода Никита Алексеевич объявил Патриарху, что он имеет предписание незадерживать Его Святейшество в городе, и просил его отслужить пред отъездом в следующее воскресенье обедню в соборной церкви. Патриарх отправился в воскресенье (23 июля) в крепость (т.е: монастырь

Молчанский)²¹ где находился собор. У крепостных ворот, мы несколько раз молились поставленным там образам. Лишь-только вступили внутрь крепости, тот час встречены были Воеводою Никитою, который кланялся Его Святейшеству, и пошли в собор. Вокруг его есть Галлирея. У северных дверей церкви стояли женщины, прислужницы жен и вельмож. Жены вельмож были в платьях из драгоценных материй и мехов, на которые накинута широкая епанча, с большими пуговицами, обитая мехом, очень длинной и по большей части розового и красного цвета; на голове у них бархатные колпаки, усеянные золотом и перлами. // [л.10/об.] Мы отслужили обедню, на ектении прежде всего поминали патриарха Никона, а потом Царя Алексея Михайловича, тут [погребен] незадолго умерший земляк Кир Иеремий, Митрополит Арский отправленный в Москву, предместником Макария, Патриархом Евфимием, Макарий совершил панихиду на Его могиле. Наконец патриарх выехал из Путивля 27 июля (в понедельник).²² Почетный отряд сопровождал Его далеко за город; пристав ехал с нами во всю дорогу». В приделах престолы: в первом с северной стороны преподобных Изосима и Савватия Соловецких Чудотворцев, в 1733 году по прошению бывшего сего монастыря казначея монаха Кирилла и по указу из Синодального казенного приказа от 18 августа 1733 года за №371 и по благословию Святейшаго Правительствующаго Синода, вместо бывшего, при настоящей церкви Рождества Богородицы каменного отдельного от оной церкви придела во имя тех же преподобных Изосима и Савватия Соловецких Чудотворцев с колокольною, но от многолетнего времени, и от досады колоколенного звона, по случаю каменной стены у сего придела и у колокольни до самого фундамента весьма разсевшей – вновь устроен каменный двухэтажный с куполом и главою с присоединением уже вместо галлиреи к настоящей соборной церкви во имя тех же святых с престолом в верхнем этаже, кой престол, по указу из Синодального казенного приказа от 16 января 1735 года за №99 на имя игумена сего монастыря Феодосия последовавшего, освящен при Архиепископе Иоакиме – Архиепископе Ростовском и Ярославском в том же 1735 году который придел в прежнее время был холодный и при том несколько времени без служения с замещением в оном разными вещами, но в 1849 году по благословию высокопреосвященнейшаго [л.11] Илиодора Архиепископа Курского и Белогородского, Настоятелем Архимандритом Сосфеном обращен в теплый с двумя печами и вместо чугунного пола в том же приделе устроен деревянный, и древний иконостас к падению готовый вновь в прежнем виде переставлен; в нижнем же этаже сего придела имеются погреб, казенка и место для ризницы.

Во втором приделе: с южной стороны примкнутый к настоящей церкви без купола и главы, престол во имя Святых Семиона и Саввы Сербских освященный по благословию Преосвященнаго Феофиста Архиепископа Курского и Белогородского.

Примечания

Места перехода с одной страницы на другую обозначены знаком //

1. Сельная – полевая (церк.-слав.).

2. Здесь вполне уместно привести слова исследователя конца XIX в.: «...Молченский монастырь был единственным в своем роде по тем привилегиям, которыми он обладал» (Миклашевский И. К истории хозяйственного быта Московского государства. Заселение и степное хозяйство южной Украины. – М., 1894. – С.134).

3. Доске (церк.-слав.).

4. Клецкий, вернее клетский (от слова «клеть») особый тип деревянных храмов, часовен и прочих сооружений. «Клеть – крытый прямоугольный деревянный сруб» (Ополовников А., Островский Г. Русь деревянная. Образы русского деревянного зодчества. – М., 1981. – С. 192).

5. В закладе – вероятно в фундаменте.

6. Панагия – с греческого буквально «Всесвятая» - небольшая нагрудная икона Богоматери (чаще всего, хотя иногда бывает с изображениями Иисуса Христа и разных святых), один из основных знаков отличия архиерейского сана.

7. В «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» (под редакцией Е.К.Редина. – Харьков, 1902. – С.119) помещено описание этой панагии и креста при ней, при чем указано, частицы мощей каких святых находились в этом кресте: Св. мучеников Георгия, Димитрия Солунского, Георгия Хозевита, Стефана, Артемия, Прокопия; миро от мощей св.Димитрия и мощи великомученика Артемия.

8. Над этим словом надписано црн.

9. Оригинал этого «Доношения...» хранится в фондах историко-культурного заповедника. Следующий далее в кавычках текст дословно заимствован отцом Сосфеном из указанного документа.

10. Свеи – шведы.

11. Качество фотокопии не дает возможности точно воспроизвести эту надпись, но и в тех фрагментах, которые поддаются дешифровке, видны различия с опубликованными у разных авторов вариантами этого текста. По сохранившейся фотографии этого образа считаем необходимым воспроизвести его таким образом: + POCIESZNIEISZA NAD CHERVBINY CHWALENIEISZA NAD SERAPHINY BEZ SKAZY SLOWO BOGAROZACA (Честнейшую Херувим славнейшую Серафим без исления Бога Слова Рождшая). OBRAZ CVDOWNV P. MARIEY W ZIROWICACH W XIE II WƏLTEW.

12. Скорее всего, эти слова были сказаны Лжедмитрием не перед этой иконой, а перед иконой Знамения, принесенной по его приказу из г.Курска.

13. По другим источникам – «Волынский».

14. Земский статистик Дунин, видевший эту книгу, в своем очерке «Путивль» (см. «Русская старина». – 1908. – №1. – С. 216) так пишет о ней: «Особенно хорошо здесь униатское Евангелие виленской печати 1616 года написанное иезуитами на полу-польском, на полу-малорусском наречии

Читается Евангелие легко. Ни со стороны изложения, ни со стороны стиля я не встречал ничего подобного этой чудной книге...».

15. Кир – сокращенное от греческого «Кириос» – Господь или господин – традиционная прибавка к имени архиерея, «Кир Иеремия» – значит «Господин Иеремия». Подобная практика существует доныне как в греческих церквях, так и в униатской.

16. Пробел в тексте оригинала.

17. Вероятно, имеется в виду резьба по дереву в стиле рококо (данный стиль характерен для первой половины XVIII в.).

18. Пробел в тексте оригинала.

19. Скорее всего, имеется в виду устройство решетки на солее храма (солея - лат. Solium – возвышенная на 1-3 ступени платформа вдоль всей восточной стены храма; обычно на ней ставится иконостас).

20. Автор ссылается на альманах «Библиотека для чтения», издававшийся в России в первой половине XIX века.

21. Налицо или ошибка, или сознательное искажение архимандритом Сосфеном смысла свидетельства Павла Алеппского: как известно, патриарх Макарий служил обедню в Преображенском соборе на Городке, к пребыванию его в этом храме относится и помещенное ниже описание одежды жен русских вельмож. В то время как «в каменном царском, большом монастыре во имя Богоматери» (т.е. Молченском) патриарх побывал уже вечером того же 23 июля, тогда же им была совершена панихида на могиле почившего земляка (подробнее об этом смотри в статье «Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Книга V. От Киева до Коломны» под ред. Г. Муркоса. // Русское обозрение. – М., 1897. – Март.

22. Так же ошибка: патриарх прибыл в Путивль в пятницу 21 июля, 23 в воскресенье он служил обедню и 24, в понедельник, выехал из города. Указанное 27 число июля приходилось в 1654 году на четверг, а не на понедельник.

В заключение, приведем то немногое, что нам известно об авторе этого документа. «Архимандрит СОСФЕН (Резников), управлял монастырем с 1 мая 1849 г. по 13 июня 1863г. Он переведён был в Путивльский монастырь из Обоянского Знаменского и окончил жизнь свою ... в Софрониевой пустыни на покое. При этом настоятеле сделаны значительные перестройки в настоятельском корпусе, братских келиях и поновлён Летний храм» (П. Преображенский. Путивльский Молченский, Печерский монастырь. – К., 1877. – С.33-34).

Кроме того, как мы можем судить из «Описания», архимандрит Сосфен обладал даром художника и скульптора: именно по его проекту в 1850-1851гг. в соборном храме был устроен новый шестиярусный иконостас (погибший во время пожара в 1920х гг.). Читая «Описание», не может не

броситься в глаза то, с какой энергичностью этот настоятель устранял следы недавнего запустения и разрухи во вверенном его попечению монастыре.

**МУЗЫКАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ ПУТИВЛЬСКОГО
УЕЗДА КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА
(по материалам Государственного архива Курской области)**

В пристальном внимании к исследованию истории музыкальной культуры регионов, так называемой культуры «малой родины» реализуется одно из актуальных направлений современного искусствознания. Изучение недооцененных, забытых явлений музыкальной жизни провинции по-новому раскрывающих течение многих художественных процессов, стремление к пониманию целостности культуры стали характерными приметами отечественного музыкознания последних лет.

История провинциальной музыкальной жизни переживала сложные, во многом неоднозначные процессы. Воссоздать картину музыкального прошлого – одна из задач музыковедов третьего тысячелетия.

С конца XIX столетия интенсивность, динамичность явлений музыкальной жизни проявлялась на всем пространстве России: как в столичных городах, так и на периферии.

Примечательно, что музыкальное наследие Курской губернии складывалось не только из того, что было сделано в губернском центре, в Курске. Немалую долю составляет собственность уездов, создававших творческую атмосферу для роста выдающихся явлений в самых разных сферах.

В 1779 году, после административной реформы, в состав Курской губернии вошло пятнадцать уездов. В их числе – Путивльский, с уездным центром – Путивлем.

Концертная жизнь уездных городов реже, чем Курска освещалась на страницах периодической печати. Поэтому особую ценность приобретают материалы Государственного архива Курской области, позволяющие апеллировать проверенной, достоверной информацией.

С начала 1890-х годов в канцелярию Курского губернатора стали регулярно поступать рапорты уездных исправников о публичных зрелищах. Причиной такой отчетности была «ревизия» культурной жизни Курской губернии, проходившая в 1892 году. Ее инициатором выступила дирекция учреждений Императрицы Марии. В письме к губернатору писалось: «Какие существуют увеселения в губернии, вверенной Вашему управлению и <...> сколько в ней находится клубов, какие именно, с показанием числа членов в оных, и размера членского взноса».¹

Результаты этой проверки оказались весьма неоднородными. Средоточием музыкальной жизни являлся губернский центр, Курск. В отчетный год в нем существовал Общественный клуб, зимние и летние театры. В тоже время в Суджанском, Тимском, Львовском, Дмитриевском и Грайворонском уездах какие-либо увеселительные мероприятия не проводились.

В Путивльском уезде отсутствие постоянной театральной труппы компенсировалось спектаклями Общества любителей драматического искусства, которые устраивались два-три раза в год. Организовывались они с благотворительной целью в пользу общества вспомоществования учащимся в Путивле. Также город посещали гастролирующие театральные и цирковые актеры.²

В последние два десятилетия XIX века в крупных провинциальных российских городах, при отсутствии профессиональных трупп создаются любительские объединения. Этот процесс был характерен и для Курской губернии. С 1880-х годов действовали: в Щиграх семейно-драматический кружок (устав утвержден в 1883 году), Общество любителей музыкального и драматического искусства во Льгове, Общество любителей музыкального и драматического искусства в городе Дмитриеве (устав утвержден в 1896 году), музыкально-драматический кружок в Обояни (проект устава утвержден в 1908 году).

К концу 1890 – началу 1900-х годов в Путивльском уезде существовал не один творческий коллектив: Общество драматического искусства, Общество (иногда именовалось Кружок) любителей музыки и пения, Любители духовного пения и объединенный хор городских певчих. Именно их усилиями поддерживалась музыкальная жизнь уезда, происходило формирование вкуса публики, объединение талантливых музыкантов.

Музыкальная жизнь в Путивльском уезде в основном сосредотачивалась в уездном центре в Путивле, селах Крупец и Бурынъ. В этих трех культурных центрах проходили концерты, спектакли с участием музыкантов. Расписки руководителей музыкальных коллективов (хоров, оркестров) хранятся в фондах ГАКО. Однако афиши концертов, позволившие говорить об уровне исполнительского мастерства, развитии вкуса в выборе репертуара, пока не найдены. Известно только направление концертов: духовные, музыкально-литературные.

Растущий интерес к музыке предопределил появление в Курской губернии в исследуемый исторический период ряда магазинов, торгующих музыкальным инвентарем. Один из таких действовал в Путивле. С 1912 года

известно о магазине В.В. Сафронова, в котором предлагались всем любителям и профессионалам музыкальные инструменты и граммофоны. Граммофоны, изобретенные в 1888 году немецким инженером Э. Берлинером, были в большом распространении во многих магазинах Курской губернии.

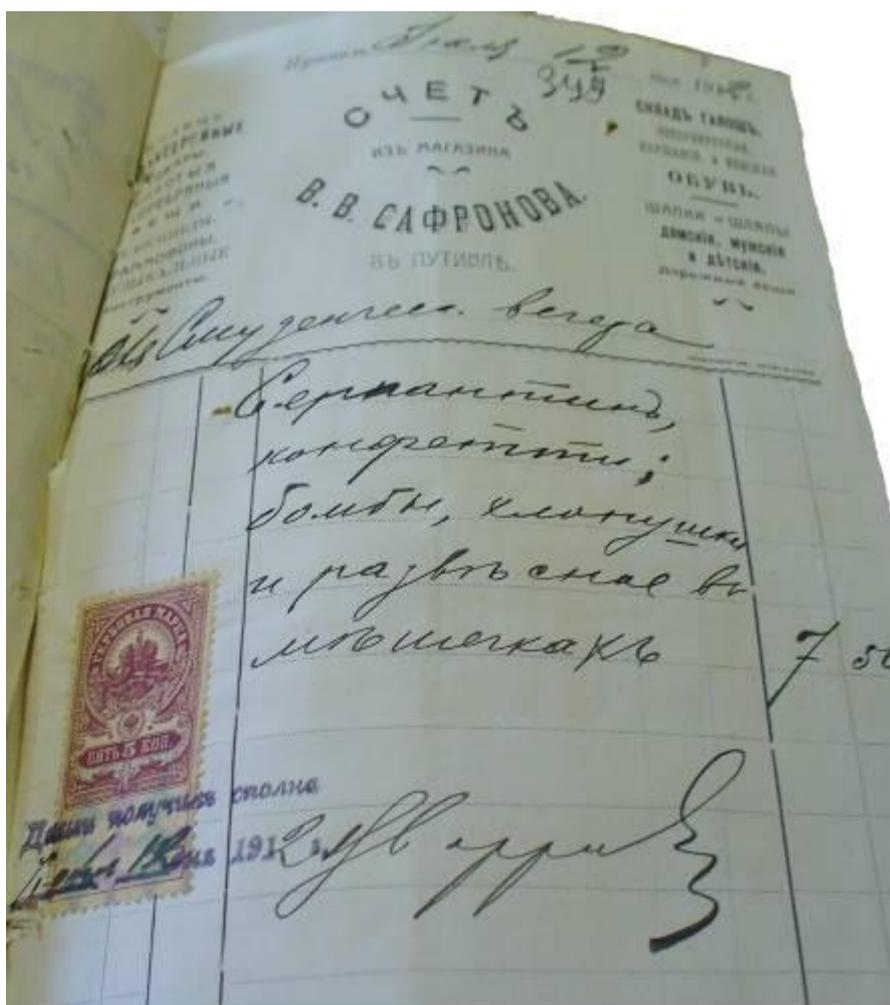
Собственно музыкальных магазинов, где торговля велась только музыкальной продукцией, очень мало. Известно, что такой существовал в Курске и принадлежал братьям Красильниковым. Он же являлся торговой базой нотопечатни В. Гроссе (Москва).

Основная же масса известных магазинов губернского центра и уездов имела смешанный характер. Об их ассортименте рассказывают фирменные бланки Счетов, сохранившиеся в ГАКО в качестве приложения к «Отчетам о приходах и расходах» распорядителей спектаклей и концертов. Так, например, в Путивле в магазине В.В. Сафронова (1912) помимо музыкального инвентаря на прилавках можно было видеть обувь, шапки, серпантин, золотые и серебряные вещи, велосипеды (Приложение 1); в курском магазине Г.В. Гаврилова (1911) рядом с нотами, инструментами, струнами, граммофонами и пластинками – чертежные и рисовальные принадлежности, игрушки, фотографии, альбомы, рамки, елочные украшения, коньки, также проводилась подписка на все русские и иностранные журналы и газеты.³ В Новом Осколе в 1911 году существовал аптекарский, парфюмерный, писчебумажный, книжный и музыкальный магазин Г.И. Воловика.⁴

В заключении необходимо отметить, что музыкальная жизнь Путивльского уезда не изобиловала выступлениями гастролеров, а находилась в зависимости от творческих исканий любительских коллективов. Несмотря на нерегулярный характер выступлений местных любителей, о чем свидетельствует Летопись (Приложение 2) именно их усилиями развивалась концертная практика и театральная деятельность (даже в драматических постановках, музыке отводилась важная роль).

Источники и литература

1. ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр. 3976. – Л. 1.
2. ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр. 3976. – Л. 25.
3. ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр. 8231. – Л. 41.
4. ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр. 8231. – Л. 144.

Документы о наблюдении за сборами с любительских спектаклей, концертов и др. увеселений, устраиваемых с благотворительной целью (11 янв. – 27 сен. 1912 г.) // ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. 8234. – 835 лл.

Летопись
концертов, спектаклей в Путивльском уезде ¹

1893 год

Город, село	Дата проведения, место	Название мероприятия и цель	Репертуар	Исполнители, наличие расписок
Путивль	2 марта	Концерт духовной музыки в пользу общества вспомоществования учащимся	–	Любители пения. Уплачено певчим.
Путивльский уезд, село Крупце	25 июля, Крупецкий сахарный завод	Спектакль в пользу Крупецкого образцового и Воронского церковно-приходского училища	–	Уплачено музыкантам

1897 год

Путивльский уезд, село Буринь	17 августа 1897 года, помещение Павловского свеклосахарного завода	Спектакль в пользу школ в селах Николаевки и Михайловки	Комедия А.Н. Плещеева «Старое старится, молодое растет»; комедия в трех действиях Н.В. Корцин-Жуковского «Под солнцем юга»; шутка в одном действии В.В. Билибина	Любители драматического искусства: Н.Н. Гагарин, К.Г. Масалитинов, В.Г., княжна В.Н. Кавкасидзе (попечительница Николаевской и Михайловской сельских народных училищ), М.Я. Говорухо-Отрок, В.И. Демченко,
-------------------------------	--	---	--	--

¹ Рапорты уездных исправников о наблюдении за сборами с любительских спектаклей, концертов и т.п., устраиваемых с благотворительной целью (9 января 1893 г. – 17 января 1894 г.) // ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр.4528. – 147 лл.; Документы о наблюдении за сборами с взносов с любительских спектаклей, концертов и т.п. увеселений, устраиваемых с благотворительной целью (8 января – 15 декабря 1898 года) // ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр.6185. – 192 лл.; Документы о проведении спектаклей и концертов в Курской губернии с благотворительной целью (7 января – 29 декабря 1904 г.) // ГАКО. – Ф.1. – Оп.1. – Ед. хр.7390. – 331 лл.

				Е.В. и Е.В. Павловы (режиссер- распорядитель), А.М. Сидоров, П.М. Яровая. Телеграмма музыкантам.
Путивль	26 декабря	Музыкально- литературный вечер в пользу бывшего учителя пения казака Ивана Федоровича Шестака, находящегося в болезненном состоянии более года	---	Уплачено за оркестр, перевозку рояля, фисгармонии.

1898 год

Путивльск ий уезд, село Крупец	4 января, помещение Крупецкого сахарного завода	Спектакль в пользу предполагаемой в селе Крупце народной читальни	—	Уплачено музыкантам, а также за телеграмму и поездку за ними в Глухов
Путивль	2 февраля	Спектакль в пользу бедных учащихся	—	Любители драматического искусства. Уплачено музыкантам.
Путивль	15 марта	Духовный концерт в пользу устройства бесплатных народных чтений в городе Путивле	—	Любители духовного пения и объединенный хор городских певчих. Уплачено регенту Н.Н. Пылеву за участие хора.
Путивльск ий уезд, село Бурынъ	9 августа, здание свекло- сахарного Павловског о завода	Спектакль в пользу устройства женской школы в селе Николаевка Путивльского уезда	—	Общество любителей. Уплачено за игру музыкантам и телеграмму им.
Путивль	29 ноября	Спектакль в пользу бедных	—	Любители драматического

		учащихся в городе Путивле.		искусства. Уплачено музыкантам.
--	--	----------------------------	--	------------------------------------

1904 год

Путивль	2 февраля	Спектакль в пользу общества красного креста	–	Общество любителей драматического искусства. Уплачено музыкантам
Путивльский уезд, село Бурьнь	7 марта	Музыкально-литературный вечер на нужды воинов	–	Кружок любителей музыки и пения. Уплачено музыкантам.
Путивльский уезд, село Бурьнь	8 августа, помещение Сахарного завода	Спектакль в пользу семейств, убитых и раненных на Дальнем Востоке	–	Любители драматического искусства. Оплачено оркестру музыки.
Путивль	19 сентября, зал Земства	Музыкальный вечер в пользу раненных на Дальнем Востоке	–	Общество любителей музыки и пения. Уплачено оркестру музыки и за настройку рояля

ИЗ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ САДОВ ПУТИВЛЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Несмотря на то, что сады играли весьма важную роль в социокультурной жизни города, особенно провинциального, их история осталась в основном вне поля зрения специалистов, в большинстве своем более увлеченных усадебными парками. А между тем с середины 70-х годов XIX века происходит усиление процесса формирования городского садового хозяйства, так как именно на это время приходится обновление уже существующих и появление новых садов и скверов в губернских и частично в уездных городах.

С этого момента можно уверенно утверждать о начале эпохи муниципалитета в развитии садово-парковой культуры, потому что большинство зеленых объектов находилось в собственности городского общества. Но вместе с тем, для некоторых уездных городов не менее важную роль в формировании инфраструктуры садового хозяйства играли сады, принадлежавшие земским органам или частным лицам. Видя перед собой пример губернского Курска, их жители естественно хотели пользоваться подобными же развлекательными и культурными предприятиями и у себя дома. Городское общество, конкретнее наиболее активные его члены, старались самостоятельно организовывать гулянья, тем самым, создавая побудительные факторы для развития садово-парковой культуры.

Справедливости ради следует добавить, что официальные местные власти препятствий такого рода деятельности либо не чинили, либо соблюдали нейтралитет. В частности, первое упоминание о городском сквере в городе Путивле относится к 1875 году. На заседании Городской Думы 4 мая было прочитано заявление гласного П.З. Тюрякова о необходимости и пользе для граждан иметь городской сад.¹ Вынося вопрос на обсуждение, Городской Голова заявил, что вследствие желания горожан была сделана подписка на устройство гуляний в частном саду, но поскольку предприятие это новое, выразил сомнение в его успешности.² О разведении же городского сада ввиду стесненности в средствах пока не могло быть и речи.³

Возможно, что такая ситуация сохранялась в Путивле достаточно продолжительное время. Из имеющихся сегодня сведений в рассматриваемом контексте городской сад упоминается лишь с 1888 года.⁴ Однако при дальнейшем изучении, возможно, эту дату можно будет отодвинуть к началу 80-х годов. Дело в том, что в документации городского управления за это десятилетие несколько раз фигурируют разные городские сады. Например, в отчете Городской Управы за 1880 год появляется строка об уплате 5 рублей 60 копеек за покос сена и уборку в саду около Михайловской казармы.⁵ В сметах 1882, 1883 и 1888 годов упоминается

городской сад на Староникитовской улице.⁶ Причем, в более ранних из них содержится и дополнительная информация, а именно: в 1882 году сад был сдан за 25 рублей,⁷ возможно, даже и без проведения торгов, а уже в следующем году был арендован в результате торгов, проведенных 25 мая 1883 года, поэтому с него был получен более значительный доход – 73 рубля.⁸

Далее уже по смете 1888 года ясно, что от того же сада не только получен доход в 35 рублей, но и в числе других расходов из выделенных 100 рублей на благоустройство, некоторая их часть предназначалась на установку ограды.⁹ Упоминается сад на Староникитовской улице и в смете за 1889 год.¹⁰ Однако идентифицировать именно его как общественный не позволяет целый ряд фактов известных из источников, датируемых и 1888 годом и более поздним временем. Во-первых, в том же 1888 году на заседании Думы 26 июня обсуждался вопрос о незамедлительном разведении городского сквера.¹¹ Поскольку сам приговор по этому вопросу не обнаружен, сложно сказать, почему Курское губернское по городским делам присутствие не утвердило его.¹² Во-вторых, в приговорах Городской Думы за сентябрь этого же года упоминается еще один городской сад, который, возможно, до 1887 года находился в собственности некоего Пономарева.¹³ И, наконец, в третьих, с 1892 года на страницах архивных материалов появляется сад Клишевского, который, предположительно, весь период своего функционирования оставался в собственности частного лица. Так или иначе, сведения, имеющиеся на сегодняшний день в финансовой документации и других источниках, не позволяют окончательно утверждать, какой из вышеперечисленных садов был общественным. Поэтому на сегодняшний день факт существования общественного сада в Путивле в начале 80-х годов пока рассматривается лишь в качестве гипотезы и требует более углубленного изучения.

При наличии относительно подробной информации о финансовых затратах в 80-90-х годах на благоустройство садов Путивля,¹⁴ сведения об их архитектурной составляющей практически ничтожны. На сегодняшний день они исчерпываются лишь фактами о проведении и благоустройстве дороги по территории городского сада к колодезю «Путимка»¹⁵ в 1888 году и о летнем театре в саду Клишевского начиная с 1895 года.¹⁶

Сетую на небольшой объем информации, добавим, что не всегда его увеличение дает положительный эффект. Зачастую данные, имеющиеся у исследователя, представляют собой осколки разных частей общей картины исторической действительности. А ее, подобно мозаике, трудно сложить в единое целое из-за отсутствия порой самого незначительного кусочка. Например, сведения конца XIX века о садово-парковой культуре Путивля ограничиваются лишь рапортом уездного исправника о гастролях русско-малорусской труппы в летнем театре в саду дворянина Клишевского.¹⁷ Судя по тому, что аналогичная информация сохранилась и за 1901 год,¹⁸ этот частный сад продолжал существовать какое-то время и в XX веке. Судьба же

городского сада на Староникитовской улице до сих пор не ясна, так как в этот период о нем не найдено ни одного упоминания.

В то же время в финансовых документах Путивля за 1901 год появляется статья расхода на городской сквер. Был ли это зеленый объект, который предполагалось устроить еще в 1883 году,¹⁹ пока не понятно, достоверно лишь то, что он уже существовал в 1898 году.²⁰ Судя по сумме средств, закладываемых на сквер в смету – 20 руб., построек на его территории в это время или не было, или их количество было минимально.

Источники, относящиеся к середине первого десятилетия XX века, предоставляют в наше распоряжение еще ряд фактов, которые опять-таки сложно выстроить в единую картину. Так, в связи с благотворительным спектаклем любителей драматического искусства в пользу бедных города Путивля и его уезда, состоявшимся²¹ июня 1905 года, так же упоминается какой-то сад²¹. О том, что спектакль проходил в специальном помещении свидетельствует и отчет о проданных билетах.²² Из предыдущих лет известно о существовании театрального зала только в одном саду Клишевского. Последний упоминается и в рапорте уездного исправника о театрах за 1905 год,²³ но поскольку о спектакле сообщается без обозначения точной даты, утверждать однозначно, что речь идет об одном и том же событии вряд ли представляется возможным. Более того, с наименьшей долей вероятности, может оказаться, что мы имеем дело с двумя разными мероприятиями. Театральная постановка 21 июня 1905 года могла быть осуществлена, например, в саду на Староникитовской улице или в саду Коммерческого собрания. Относительно последнего существуют пока только предположения, основанные на сообщении в рапорте помощника уездного исправника за 1906 год о спектакле, состоявшемся 4 июля в летнем помещении Коммерческого собрания.²⁴

Сведения за последующие шесть лет, к сожалению, на сегодняшний день отсутствуют. Лишь на страницах архивных материалов, относящихся уже к 1912 году, вновь появляются упоминания о том, что в Путивле существует общественный сад. Но поскольку в документе, сообщающем о ходатайстве Городской Управы по вопросу о разрешении построить деревянный театр-кинематограф нет никаких конкретных указаний,²⁵ опять же не известно, какой сад имеется в виду: один из числа ранее существовавших или вновь созданный. Кроме того, нет никаких данных, указывающих на то, что задуманная постройка была осуществлена.

Напротив, уже в следующем 1913 году последовало новое прошение городского управления Путивля о разрешении теперь уже на устройство театра в летней ротонде городского сада на один сезон, с перспективой строительства специального здания.²⁶ Попутно выяснилось, что сад арендован местным Общественным собранием,²⁷ которое может отказаться от соглашения, если устройство театра не будет разрешено.²⁸ Вопрос был решен положительно,²⁹ но и этот факт, и информация о студенческом благотворительном вечере, проведенном 17 июля 1916 года,³⁰ пока несколько

не приближает нас к прояснению вопроса о количестве и идентификации общественных садов Путивля.

Источники и литература

1. Государственный архив Курской области (далее ГАКО) – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 2252. – Л. 70.
2. Там же.
3. Там же.
4. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 3151.
5. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 2601. – Л. 29.
6. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 2536. – Л. 201; Д.2741. – Л. 110; Д. 3151. – Л. 21.
7. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 2536. – Л. 201.
8. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 2741. – Л. 110.
9. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 3151. – Л. 21, 23.
10. Там же. – Л. 155 – 156, 173, 176.
11. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 3151. – Л. 83.
12. Там же.
13. Там же. Л. 98, 106, 120 – 123.
14. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 3151. – Л. 21, 23, 155 – 156, 173, 176; Д. 2536. Д – Л. 201.
15. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. д. 3151. – Л. 98, 106, 120 – 123.
16. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. д. 5679. – Л. 17.
17. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. д. 6408. – Л. 10.
18. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. д. 6811. – Л. 14 – 15.
19. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. д. 3151. – Л. 83.
20. ГАКО. – Ф. 33. – Оп. Д. 29760. – Л. 93 – 94.
21. ГАКО. – Ф.1. – Оп. 1. д. 7391. – Л. 287 – 288.
22. Там же.
23. ГАКО. – Ф.1. – Оп. 1. Д. 7738. – Л. 3.
24. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. д. 7636. – Л. 197-198.
25. ГАКО. – Ф. 33. – Оп. 2. д. 15883. – Л. 53.
26. ГАКО. – Ф. 33. – Оп. 2. Д. 16179. – Л. 1.
27. Там же. – Л. 2.
28. Там же.
29. Там же. – Л. 3 – 5.
30. ГАКО. – Ф. 1. – Оп. 1. Д. 8973. – Л. 67- 68.

**МЕТРИЧНА КНИГА ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ с. МАНУХІВКИ
ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ЗА 1917 РІК
(Частина I. «Про народжених»)**

Метричні книги церков – це книги записів актів народження і хрещення людини, одруження і смерті. На Україні, спроба запровадити метричні книги була здійснена Петром Могилою у 1646 році.¹ Але за свідомством львівського єпископа Йосипа Шумлянського, після П. Могили метричні книги були “зброшені”.²

Перше в Росії законодавче оформлення практики їх ведення відбулося на Московському Соборі 1666-1667 рр.³ Згідно з постановою, метричні книги заповнювались священником, який вінчав, хрестив і відспівував парафіян свого приходу.

Указ Петра I від 1702 р. “О подаче в Патриарший духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших», став першим світським узаконенням метрик. У 1722 р. були видані “Прибавления к Духовному регламенту», за якими встановлювалося обов’язкове ведення метричних книг у Російській імперії. Укази Св. Синоду щодо правил ведення метричних книг виходили також у 1724, 1779, 1802, 1812, 1824, 1831, 1838, 1886, 1889, 1890 та 1903 роках.⁴

Метричні книги, у своєму остаточному варіанті, склалися з трьох частин (про народження, одруження та смерть), писалися у двох екземплярах: один знаходився у Духовній консисторії, другий залишався у церкві; використовувалися до 1918 р., в деяких районах до 1921 р.⁵

Після жовтневих подій 1917 р., за декретом ВЦВК і РНК, ведення актів громадянського стану перейшло до держави. З того часу метричні книги були конфісковані з консисторій, а ті, що знаходилися у приходах, вилучені наприкінці 1919 року.⁶

У фондах Державного історико-культурного заповідника зберігається багато цікавих документів з історії церкви на Путивльщині, серед них і метрична книга Покровської церкви с. Манухівки за 1917 р. (КВ № 16406, Інвентарний № 3552).

На жаль, це єдиний документ цієї групи. У фондовому зібранні документів є тільки перша частина книги “Про народжених”, інші дві частини відсутні. Книга Покровської церкви складається з 24 аркушів паперу з водяними знаками розміром 36,5x23 см. Виготовлена типографським способом. Всі записи зроблені від руки темними чорнилами. Кожний напис засвідчений підписами священника та псаломщика.

Представлений матеріал містить дуже цікаву генеалогічну, статистичну та історико-демографічну інформацію. Так, у 1917 році в Покровській церкві були зареєстровані 91 новонароджений; з них – 53 хлопчики та 38 дівчат. Велика кількість новонароджених малят припала на весняні місяці (квітень, травень) – 24 дитини, а також на жовтень, коли народилися 10 дітей. До речі,

жовтень став найбільш “вдалим” місяцем і для народження дівчинок – з 10 новонароджених 7 дівчат. Найменше дітей народилося у листопаді (2 дитини). Судячи з записів, найбільш розповсюдженим чоловічим ім’ям було Іван, жіночим – Олександра. Обов’язковими були пояснення на честь якого святого давали ім’я дитині. Окремим рядком помічалися позашлюбні діти.

Згідно з інформацією, дітей хрестили на другий день після народження.

Хотілося б звернути увагу на те, як зміна політичної ситуації в країні (з лютого 1917 р.) відобразилася на складанні тексту реєстрації новонароджених. Замість станового звернення “крестьянин (ка) прізвище”, з березня 1917 року запроваджено слово “гражданин (ка)”.

У Покровській церкві реєстрували дітей зі всього приходу, найбільше з сіл – Манухівки та Вірков, а також з Боярських Лежачів, Іванівки, Жарів, хуторів – Баб’єго, Кружочка, Серебрякова, Зеленського.

Завдяки записам, можна прослідкувати міграційні пересування батьків і “восприемников”, тобто хресних. Так, деякі з них були тимчасові мешканці, приїхали до вищезгаданих сіл з Путивля, з Фатежського повіту Курської губернії, з Охтирки Харківської губернії, з Тобольської губернії тощо.

У документі просліджується становий склад зареєстрованих парафіян. Більшість складали селяни, згадуються й почесні спадкові громадяни, міщани, унтер-офіцер ін.

Таким чином, інформаційний потенціал метричних книг дуже великий і може використовуватися не тільки як генеалогічне джерело, але і як цінний загальноісторичний матеріал.

У даній публікації повністю збережені всі стилістичні особливості тексту.

Джерела та література

- 1.Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Метрическая книга. – Спб., 1896. – Т. XIX. – С. 203.
2. Там само. – С. 203.
3. Священник Михаил Щепетков. Метрические книги как источник агиографических исследований./ www.fond.ru/rc/xii/xii-sheretkov.htm
4. Древо. Открытая православная энциклопедия (электронный вариант)/<http://drevo.pravbeseda.ru/index.php?id=5019>
5. Там само.
6. Священник Михаил Щепетков. Метрические книги как источник агиографических исследований...

1	Ян	варь 1	2	Василій Въ честь Свят. 1-го Января	Деревни Вирковъ крестьянинъ Порфентьевъ Волинъ и законная жена его Іульня Григорьева; оба православные. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тойож деревни крестьяне: Борисъ Спиридоновъ Кабзенко и девица Васса Феодорова Волина.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
2		11	12	Николай въ честь Испов. Студійського 7-го Февраля	Села Мануховки крестья нинъ Петръ Тихоновъ Петровъ и законная жена его Єфимія Стефанова, оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ	Тогожь села крестьянинъ Георгій Никитинъ Рындычъ и сельца Боярскихъ Лежачей крестьянка девица Фекла Петрова Роковая	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
3		12	13	Петръ въ честь муч. 13 Января	Деревни Вирковъ крестьянинъ Зотинъ Афанасьевъ Кореневъ и законная жена его Екатерина Александрова оба православные.	Тойже деревни крестьяне: Петръ Никитинъ Парашневъ и девица Зиновія Афанасієва	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ	

					Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Парашнева.	Букасовымъ	
	1.	13.	14.	Марія въ честь преп. 26 Января	Села Мануховки крестьянинъ Тимофей Ивановъ Овчаренко и законная жена его Анисія Иванова; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ. Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Деревни Вирковъ крестьянинъ Тихонъ Ивановъ Сапегинъ и села Мануховки крестьянка девица Євдокія Лаврентієва Жир якова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіємъ Букасовымъ	
4.		14	15	Іоаннь въ честь преп. Кушника 15-го Января	Хутора Серебрякова крестьянинъ Захарій Георгієвъ Бдюхинъ и законная жена его Пелагія Авксентієва; оба православные. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тогожь хутора крестьяне: Павель Петровъ Мазинъ и девица Пелагія Захарова Бдюхина.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіємъ Букасовымъ	

5.		18.	19.	Василій въ честь Святителя 30-го Января.	Деревни Вирковъ крестьянинъ Спиридонъ Кирилловъ Захаровъ и законная жена его Анна Кириллова; оба православные. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Села Глушца крестьянинъ Антоній Трифомовъ Николаенко и деревни Вирковъ солдатка Анна Георгієва Дермелева	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	
6.		18.	19.	Петръ въ честь мученика 22-го Января	Села Мануховки крестьянинъ Григорій Максимовъ Даньковъ и законная жена его Неоніла Іоаннова; оба православные. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тогожъ села крестьяне: Василій Ефремовъ Багтай (? авт.) и Домна Васильева Рындычъ.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	

7.		18.	24.	Александръ въ честь преподобнаго 23-го Февраля	Временно- проживающий в селе Мануховке села Павловокъ крестьянинъ Стефанъ Ивановъ Параскунъ и законная жена его Марфа Іоаннова; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Хутора Саханова крестьянинъ Максимъ Феодоровъ Саханевъ и хутора Дьяченко крестьянка Анаста- сія Максимова Сердюкова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	
8.		27	28	Григорій въ честь Святителя 30-го Января.	Села Мануховки крестьянинъ Василій Романовъ Овчаренко и законная жена его Марфа Комина; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тогожь села крестьяне: Василій Тимофеевъ Краснюковъ и девица Феодора Александровна Пономаренко.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	

	2	29	30	<p>Анна въ честь пророчицы 3-го Февраля</p>	<p>Села Мануховки крестьянинъ Петръ Мат- веевъ Камашниковъ и законная жена его Марія Іоаннова; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.</p>	<p>Тогожь села крестьяне: Василій Тимофеевъ Краснюковъ и девица Феодора Александрова Пономаренко.</p>		
<p>Итого въ Январе месяце родилось: мужеска пола восемь (8) душъ, женска две (2); обоего пола десять (10) душъ Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василий Букасовъ</p>								
	Февра 3	ль 18	19	<p>Іульня въ честь муч. 4-го Марта.</p>	<p>Деревни Вирковъ крестьянинъ Павелъ Трофимовъ Сапегинъ и законная жена его Елена Петрова; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.</p>	<p>Тойже деревни крестьяне: Давидъ Афанасьевъ Сапегинъ и Анна Васильева Волина.</p>	<p>Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ</p>	

9.		23.	25.	Николай въ честь блаж. Юрод. Псков. 28-го Февраля	Села Мануховки крестьянинъ Николай Даниловъ Смирновъ и законная жена его Елена Павлова; оба православные	Тогожь села крестьяне: Стефанъ Іоанновъ Смирновъ и Наталія Феодорова Петрова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	
10.		24.	26.	Іоаннъ въ честь мученика 26-го Февраля	Временно- проживающий въ хуторе Зеленскомъ крестьянинъ Михаиль Трофимовъ Черняковъ и законная жена его Татьяна Исидорова; оба православные.	Хутора Бабье крестьянинъ Сергій Феодотовъ Волинъ и села Мануховки крестьянка девица Наталія Исидора Мокріева.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	
11.		26.	27.	Александръ. въ честь муч. 9-го Марта	Села Мануховки крестьянинъ Андрей Григорьевъ Пономаренко и законная жена его Марфа Тихонова; оба православные. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тогожь села крестьяне: Василий Ефремовъ Багтай (?, авт.) и Домна Васильева Рындичъ.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силиемъ Букасовымъ	
<p>Итого въ Феврале родилось: мужеска пола три (3) души женска одна (1) душа; обоего пола четыре (4) души Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.</p>								

12.		Ма 7.	рть 8.	Василій въ честь свят. Херсонскаго 7-го Марта	Деревни Вирковъ гражданинъ Михаилъ Пантелеймоновъ Волинъ и законная жена его Евдокія Евстафіева; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тойже деревни граж дане: Давидъ Афанасіевъ Сапегинъ и Евдокія Стефанова Кобзенко.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
13.		8.	9.	Николай въ честь муч. 9-го Марта	Деревни Вирковъ гражданинъ Феодоръ Георгіевъ Кобзенко и законная жена его 3-я Харистина Иванова; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тойже деревни граждане: Алексей Андреевъ Черня- ковъ и Наталія Петрова Дермелева.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
14.		7.	9.	Алексей въ честь человека Божія 17-го Марта	Села Мануховки гражданинъ Александръ Феодоровъ Чининъ и законная жена его Феодосія Филиппова; оба православные.	Тогожь села граждане: Николай Тимофеевъ Яснолобовъ и Пелагія Михайлова Миськова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	

	4	20.	21.	Марія въ честь преп. Египет. 1-го Апреля	Деревни Вирковъ гражданинъ Михаилъ Димитріевъ Дермелевъ и законная жена его Татьяна Георгіева; оба православные	Тойже деревни граждане: Стефанъ Григорьевъ Коготинъ и Анастасія Васи- льева Горбунова.		
	5	25	26.	Александра въ честь муч. и царица 23-го Апреля.	Села Мануховки гражданинъ Иванъ Евтихіевъ Смирновъ и законная жена его Євдокія Трохимова; оба православные	Тогожь села граждане: Евгенийъ Симеоновъ Петровъ и Параскева Даниилова Сутулина		
15.		29	30.	Іоаннъ въ честь преп. (?, авт.) Леств. 30-го Марта	Временно- проживающий въ селе Мануховке села Ново- Спасскаго Фатежскаго уезда, Курской губ., Гражданинъ Феодоръ Константиновъ Гудилинъ и законная жена его Евдокія Митрофанова; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Села Мануховки учитель церковно- приходской школы Илья Никитинъ Рындычъ и села Павловокъ Сумскаго уезда, Харьковской губ. гражданка Марфа Іоаннова Параскунъ	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	

Итого въ Марте родилось: мужеска пола четыре (4) души, женска две (2) души; обоего пола шесть (6) душъ.
 Священникъ Феодоръ Букасовъ
 Псаломщикъ Василій Букасовъ.

	6.	Апр 8.	ель 9.	Марія въ честь муч. 7-го Іюня.	Села Мануховки гражданинъ Димитрій Никитинъ Рындычъ и законная жена его Васса Сергеева; оба православные Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тогожь села граждане: Андрей Іоанновъ Ткаченко и Єфимія Антонова Киктева.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
	7.	10.	11.	Александра. въ честь муч. Царицы 23-го Апреля	Деревни Вирковъ гражданинъ Максимъ Терентіевъ Парашеевъ и законная жена его Надежда Маркова; оба православные.	Тойже деревни граждане: Матфій Петровъ Когитинъ и Іульянія Фомина Дермелева.		
16.		14.	15.	Іоаннъ въ честь преподобнаго 18-го Апреля	Деревни Вирковъ гражданинъ Михаилъ Саввинъ (? , авт.) Третьяковъ и законная жена его Елена Макарова; оба православные.	Тойже деревни граждане: Евдокимъ Романовъ Черняковъ и вдова Марина Петрова Коренева	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	

	8	17	18	Александра. въ честь мученицы цар. 23-го Апреля	Села Мануховки гражданинъ Георгій Никитинъ Рындычъ и законная жена его Анна Ефимова; оба православные.	Тогожь села гражданинъ Іоаннъ Васильевъ Рындичъ и села Теткино, Рыльского узда, Курской губерніи, гражданка девица Катерина Ефимова Сукаленкова.		
17.		17.	18.	Іоаннъ въ честь преп. 18-го Апреля	Деревни Вирковъ гражданинъ Іпатій Андреевъ Соколовъ и законная жена его Евдокія Михайлова; оба православные.	Тойже деревни граждане: Поргій Потаповъ Волинъ и девица Анна Михайлова Когитина.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
	9.	19.	20.	Пелагія въ честь муч. Девы 4-го Мая	Села Мануховки гражданинъ Андрей Ивановъ Ткаченко и законная жена его Ирина Васильева; оба православные.	Тогожь села граждане: Левъ Николаевъ Кочановъ и Александра Стефанова Люльченко		

	10.	20.	21.	Александра въ честь муч. цар. 23-го Апреля	Села Мануховки гражданинъ Сергій Косминъ Кондыковъ и законная жена его Василиса Іоаннова; оба православные.	Тогожь села граждане: Василій Трофимовъ Рындичъ и Параскева Прохорова Рындичъ.		
	11.	24.	25.	Пелагія въ честь муч. девы 4-го Мая.	Села Мануховки гражданинъ Николай Симеоновъ Петровъ и законная жена его Екатерина Михайлова; оба православные	Тогожь села граж- дане: Ананій Павловъ Петровъ и девица Анна Симеонова Петрова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
18.		28.	29.	Василій въ честь свят. Амессійскаго 30-го Апреля	Села Мануховки гражданинъ Алексей Ивановъ Кочановъ и законная жена его Фекла Иванова; оба православные.	Тогожь села граж- дане: Димитрій Исидоровъ Мокріевъ и Домна Васильева Рындичъ		

19.		28.	29.	Петръ въ честь преподобного 3-го Мая.	Хутора Бабье гражданинъ Спиридонъ Кирилловъ Сапегинъ и законная жена его Анна Георгіева; оба православные.	Деревни Вирковъ гражданинъ Григорій Матфіевъ Суворовъ и хутора Бабье Євдокія Емельева Волина.		
	12.	29.	30.	Пелагія въ честь муч. девы 4-го Мая.	Села Мануховки гражданинъ Михаилъ Ивановъ Рындичъ и законная жена его Іульянія Максимова; оба православные.	Тогожь села гражданинъ Петръ Георгіевъ Рындичъ и села Волынцева гражданка Феодосія Максимова Анифатова		
<p>Итого въ Апреле родилось: мужеска пола четыре (4) души женска пола семь (7) душъ; обоего пола одинадцать (11) душъ</p> <p>Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.</p>								

	13.	Май 2.	3.	Марія въ честь муч. 7-го Іюня.	Деревни Вирковъ гражданинъ Іоаннъ Анисимовъ Сапегинъ и законная жена его 2-я Евгенія Тимофеева, оба православные. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.	Тойже деревни граж дане: Михаилъ Саввинъ Третьяковъ и Дарія Іоаннова Саколова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	
20.		4	5	Николай, (внебрачной) въ честь Св. 9-го Мая	Деревни Вирковъ гражданка девица Єфросинія Симонова Кобзенко, православная.	Тойже деревни граж дане: Иванъ Матвеевъ Кобзенко и девица Анна Іоаннова Беликова.		
	14.	8.	9.	Анна въ честь Преп. 13-го Іюня	Села Мануховки унтерофицеръ Іосифъ Михайловъ Петровъ и законная жена его Феодора Кононова; оба православные.	Тогожь села граждане: Феодоръ Васильевъ Матюхинъ и девица Ксенія Михайлова Пономаренко	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	

21.		10	11.	Александръ. въ честь муч. 13-го Мая.	Деревни Вирковъ гражданинъ Андрей Петровъ Дермелевъ и законная жена его Василиса Іоаннова; оба православные.	Тойже деревни граж- дане: Ананій Прокопѣвъ Бабаевъ и Ирина Афанасієва Шавшина.		
22.		10.	11.	Михаиль въ честь преп. 23-го Мая	Деревни Вирковъ гражданинъ Савва Матфіевъ Сапегинъ и законная жена его Мавра Васильева; оба православные.	Той же деревни граждане: Потапій Васильевъ Сапегинъ и девица Евдокія Петрова Сапегина.		
23.		12.	13.	Александръ. въ честь муч. 13-го Мая.	Села Мануховки гражданинъ Миколай Николаевъ Гончаровъ и законная жена его Марія Михайлова; оба православные.	Тогожь села граждане: Іоаннъ Михайловъ Петровъ и Мавра Николаева Кочанова.		
24.		12.	13.	Георгій въ честь Испов. 13-го Мая.	Хутора Кружочка граж- данинъ Захарій Ильинъ Минченко и законная жена его Марія Корнилієва; оба православные.	Села Мануховки гражданинъ Антоній Вуколавъ Киктевъ и села Поповки гражданка Василиса Емельянова Припетнева.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіємъ Букасовымъ	

25.		13.	14.	Георгій въ честь Испов. 13-го Мая.	Деревни Вирковъ гражданинъ Петръ Трофимовъ Дермелевъ и законная жена его Елена Афанасієва; оба православные.	Тойже деревни граждане: Діонисій Петровъ Кореневъ и Стефанива Трофимова Дермелева.		
		13.	14.	Александра въ честь муч. 18-го Мая.	Деревни Вирковъ гражданинъ Михей Іосифовъ Суворовъ и законная жена его Евдокія Іоаннова; оба православные	Тойже деревни граждане: Кипріанъ Васильевъ Третьяковъ и девица Наталія Гавріилова Суворова		
26.		17.	18	Сергій въ честь преп. 19-го Мая	Села Мануховки гражданинъ Василій Филипповъ Стешковъ и законная жена его Феодосія Георгієва; оба православные	Тогожь села солдаты Георгій Даніиловъ Мошковъ и гражданка девица Татьяна Васильева Банная		
27.		19.	20	Михаилъ въ честь кн. Мур. 21-го Мая	Деревни Вирковъ гражданинъ Макарій Васильевъ Волинъ и законная жена его Пелагія Ермолаева; оба православные	Тойже деревни граждане: Даніиль Алексеевъ Третьяковъ и Анастасія Васильева Горбунова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіємъ Букасовымъ	

	16.	19.	20.	Елена въ честь равноап. 21-го Мая	Села Мануховки гражданинъ Павелъ Филипповъ Пономаренко и законная жена его Евдокія Сергеева; оба православные.	Тогожь села граждане: Петръ Васильевъ Ткаченко и девица Наталія Филиппова Пономаренко.		
Итого въ Мае родилось мужеска пола восем (8) душъ, женска четыре (4); обоого пола двенадцать (12) душъ Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.								
28.		Іюнь 1	1.	Павель въ честь муч. 3-го Іюня.	Села Мануховки гражданинъ Василій Авраамовъ Рындиць и законная жена его Анисія Тимофеева; оба православные.	Тогожь села граж- дане: Андрей Васильевъ Ковалевъ и Параскева Михеева Ковалева.		
29.		3.	4.	Іоаннъ въ честь Св. 12-го Іюня	Деревни Вирковъ гражданинъ Романъ Харитоновъ Сапегинъ и законная жена его Анна Потапѣева; оба православные.	Тойже деревни граждане: Георгій Потапѣевъ Волинъ и девица Анна Яковлева Беликова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Ва- силіемъ Букасовымъ	

	17.	8.	9.	Марфа въ честь муч. 9-го Іюня.	Деревни Вирковъ гражданинъ Феодоръ Іоанновъ Дермелевъ и законная жена его Татьяна Пантелеимонова; оба православные.	Тойже деревни граждане: Павелъ Терентіевъ Параличевъ (? , авт.) и Варвара Іоаннова Третьякова.		
Итого въ Іюне родилось: мужеска пола две (2) души женска одна (1) , обоего пола три (3) души Священникъ Феодор Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.								
	18.	Іюль 1	2.	Ефросинія въ честь влмч. 11-го Іюля.	Деревни Вирковъ гражданинъ Сергій Никифоровъ Кобзенко и законная жена его Клавдія Феодорова; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Григорій Матфіевъ Суворовъ и девица Марфа Никифорова Кобзенко.		
30.		4.	4.	Андрей (внебрачный) въ честь преп. Критс. 4-го Іюля.	Села Мануховки гражданка девица Феодора Николаева Гусакова; православная	Деревни Ивановки гражданинъ Григорій Евтихievъ Мурашка и села Мануховки гражданка девица Сафія Пантелеимо- ва Гусакова.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	

31.		8.	9.	Александръ въ честь муч. 9- го Юля	Села Мануховки гражданинъ Петръ Васильевъ Ткаченко и законная жена его Васса Сергеева; оба православные.	Тогожь села граж- дане: Порфеній Георгіевъ Ковалевъ и Пелагія Симонова Краснюкова.		
	19.	11.	11.	Ефросинія въ честь влмч. 11-го Юля	Села Мануховки гражданинъ Григорій Іоанновъ Рындичъ и законная жена его Наталія Трофимова; оба православные	Тогожь села гражданка вдова Татьяна Макаріева Рындичъ		
	20.	15.	16.	Наталія въ честь муч. 26-го Августа	Хутора Бабье гражданинъ Кирилль Григорьевъ Беликовъ и законная жена его Зинаида Андреева; оба православные.	Тогожь хутора граждане: Сергій Феодотовъ Волинъ и Феодосія Наумова Полякова		
32.		15	16.	Димитрій въ честь муч. 9-го Августа.	Деревни Вирковъ гражданинъ Димитрій Павловъ Дермелевъ и законная жена его Марія Павлова; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Петръ Никифоровъ Беликовъ и девица Фекла Павлова Волина	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	

33.		19.	20.	Илія въ честь прор. 20-го Іюля	Деревни Вирковъ гражданинъ Іоаннъ Ефимовъ Черняковъ и законная жена его Марія Федорова; оба православные	Тойже деревни граждане: Даніиль Алексеевъ Третьяковъ и Матрена Іоаннова Васильченко		
	21.	17.	23.	Анна въ честь прав. 25-го Іюля	Деревни Ивановки гражданинъ изъ мещанъ Алексій Іоакимовъ Карпенко и законная жена его Вера Михеева; оба православные	Деревни Жаровъ гражданинъ Симеонъ Михеевъ Литвиновъ и гражданка Анастасія Михеева Литвинова.		
34.		22.	23.	Василій въ честь блаж. 2-го Августа После смерти мужа Симеона чрезъ 8-мъ месяцевъ.	Села Мануховки вдова гражданка Фекла Алексеева Власенко (исправления); православная	Тогожъ села граж- дане: Алексій Митрофановъ Рындичъ и девица Татьяна Романова Банная (?, авт.)		
<p>Итого въ Іюле родилось: мужеска пола пять (5) душъ, женска (4) души; обоего пола девять (9) душъ. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.</p>								

35.		Авгу 5	сть 6	Димитрій въ честь муч. 9-го Августа	Села Мануховки гражданинъ Сергій Георгіевъ Ковалевъ и законная жена его Анна Афанасіева; оба православные	Тогожь села граж- дане: Іоаннъ Васильевъ Рындичъ и девица Евдокія Афанасіева Ткаченко	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліємъ Букасовымъ	
	22	5	6.	Анна въ честь прмч. 28-го Августа	Деревни Вирковъ гражданинъ Іоаннъ Прокопьевъ Акинъшинъ и законная жена его Елисавета Михайлова; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Иванъ Феодоровъ Черняковъ и Марія Матфіева Сапегина		
36.		8.	9.	Петръ въ честь муч. 9-го Августа	Села Боярскихъ Лежачей гражданинъ Іаковъ Ефимовъ Дериколенко и законная жена его Александра Ефимова; оба православные	Тогожь села граждане: Тихонъ Александровъ Манжосовъ и девица Ефимія Ефимова Дериколенко.		
	23.	10	11	Наталія въ честь муч. 26-го Августа	Деревни Вирковъ гражданинъ Іосифъ Петровъ Сапегинъ и законная жена его Матрона Гаврилова; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Симеонъ Алексеевъ Соколовъ и девица Олександра Савина Парамеева		

	24.	14.	15	Александра въ честь муч. 6-го Ноября.	Деревни Вирковъ гражданинъ Митрофанъ Васильевъ Черняковъ и законная жена его Параскева Афанасіева; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Стефанъ Григорьевъ Когитинъ и Ксенія Симонова Когитина.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	
	25.	26.	27.	Александра въ честь муч. 6-го Ноября	Села Мануховки (исправления) гражданинъ Феодотъ Іоанновъ Рындичъ и законная жена его Анастасія Петрова; оба православные	Деревни Вирковъ гражданинъ Василій Антоньевъ Беликовъ и девица Євдокія Іоаннова Чернякова.		
37.		27	28	Іоаннь въ честь Крестителя Госп. 29-го Августа	Деревни Ивановки гражданинъ Евдокимъ Стефановъ Безлюдной и законная жена его Євгенія Леонтіева; оба православные.	Тойже деревни граж- дане Борисъ Григорьевъ Листратенко и девица Євдокія Леонтіева Безлюдная		
	26.	28	29.	Анна въ честь прмч. 28 Августа	Деревни Вирковъ гражданинъ Симеонъ Тимофеевъ Суворовъ и законная жена его Фекла Димитріева; оба православные.	Тойже деревни граж- дане: Александръ Георгіевъ Волинъ и (исправления) Параскева Васильева Волина.		

Итого въ Августе родилось: мужеска пола три (3) души, женска пять (5) душъ; обоего пола восемь (8) душъ.
Священникъ Феодоръ Букасовъ
Псаломщикъ Василій Букасовъ.

38.		Сент 1.	ябрь 2.	Іоаннъ въ честь препод. Постника 2-го Сент.	Деревни Вирковъ гражданинъ Димитрій Аверкіевъ Кобзенко и законная жена его Софія Михайлова; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Порфирій Васильевъ Дермелевъ и Єфросинія Никифорова Кобзенко.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	
39.		2.	3.	Іоаннъ въ честь преп. Постн. 2 Сент.	Села Мануховки гражданинъ Іаковъ Александровъ Миськовъ и законная жена его Пелагія Михайлова; оба православные	Тогожь села граж- дане: Михайль Матфіевъ Калашниковъ и девица Марія Прохорова Контусова		
40.		3.	4.	Іоаннъ въ честь Свят. Новгород. 7-го Сент. (внебрачной)	Хутора Бабье гражданка девица Ксенія Григорьева Беликова, православная	Тогожь хутора граж- дане: Сергій Феодотовъ Волинъ и девица Іульня Григорьева Беликова.		

41.		6.	7.	Іоаннь въ честь свят. Новгор. 7-го Сент.	Деревни Вирковъ гражданинь Матфій Петровъ Когитинъ и законная жена его Іустинія Алексеева; оба православные.	Тойже деревни граж- дане: Матфій Алексеевъ Парамеевъ и Стефанида Сергеева Волина.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліємъ Букасовымъ	
	27.	9	10	Вера въ честь муч. 17-го Сент.	Села Мануховки граж- данинь Захарія Павловъ Петровъ и законная жена его Екатерина Васильева; оба православные	Тогожь села граж- дане: Стефанъ Кононовъ Мокрієвъ и девица Матрона Іоаннова Смирнова.		
42.		9	10	Сергій въ честь преп. Валаамскаго чуд. 11-го Сент.	Деревни Вирковъ гражданинь Матфій Никитичъ Кореневъ и законная жена его 2-я Наталія Симонова; оба православные.	Тойже деревни граж- дане: Петръ Феодоровъ Когитинъ и вдова Марія Ананієва Дермелева		
43.		23.	24.	Іоаннь въ честь Еван. 26-го Сентября	Деревни Вирковъ гражданинь Василій Косминъ Кобзенко и законная жена его Харитина Михайлова; оба православные.	Села Глушца гражданинь Георгій Михайловъ Карпенко и д. Вирковъ гражданка девица Ефросинія Васильева Беликова		

Итого въ Сентябре родилось: мужеска пола шесть (6) душъ, женска одна (1) душа; обоего пола сем (7) душъ
 Священникъ Феодоръ Букасовъ
 Псаломщикъ Василій Букасовъ.

44		Октя 3	рь. 4	Алексей въ честь Свят. 5-го Октября.	Села Мануховки гражданинъ Михаилъ Алексеевъ Власенко и законная жена его Феодосія Лаврентіева; оба православные.	Тогожь села граж- дане Григорій Матфіевъ Калашниковъ и девица Анастасія Алексеева Миськова	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	
	28	6.	7.	Ксенія въ честь преп. 24-го Января	Деревни Вирковъ гражданинъ Іоаннъ Фомичъ Дермелевъ и законная жена его 2-я Марія Давидова; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Зосимъ Іоанновъ Горбуновъ и девица Анна Афанасіева Волина		
	29	8.	9.	Пелагія внебрачная (подчёркнуто) въ честь преп. 8-го Октября	Деревни Вирковъ гражданка девица Феодора Тимофеева Дермелева православная	Тойже деревни граждане: Ефимъ Антоніевъ Дермелевъ и девица Анастасія Григорьева Волина		

	30.	8.	9.	Пелагія въ честь преп. 8-го Октября	Села Мануховки гражданинъ Косма Іоанновъ Рындиць и законная жена его Марія Николаева; оба православные	Села Боярскихъ Лежачей гражданинъ Матфій Димитріевъ Цукановъ и деревни Юрьево гражданка Наталія Николаева Карпова.		
	31	Октя 14.	рь 15	Анастасія въ честь препод. Муч. 29-го Окт.	Деревни Вирковъ гражданинъ Петръ Онисимовъ Третьяковъ и законная жена его Іульяна Савина; оба православные	Тойже деревни граж- дане: Андрей Іосифовъ Суворовъ и девица Наталія Гаврилова Суворова	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	
	32	15	16	Варвара въ честь влмч. 4-го Декабря	Села Мануховки гражданинъ Іоановъ Григоріевъ Жиряковъ и законная жена Євдокія Васильева; оба православные	Тогожь села граж- дане: Андрей Іаковлевъ Банный и девица Евдокія Григорьева Жирякова		

45		18.	19.	Александръ въ честь Св. отр. 22 Октября	Деревни Вирковъ гражданинъ Илія Іудовъ Когитинъ и законная жена его Агафія Андреева; оба православные	Тойже деревни граждане: Никита Мартиновъ Соколовъ и девица Іульняія Мартинова Соколова		
46		20.	21.	Александръ въ честь муч. 22 октября	Села Мануховки гражданинъ Микита Никитинъ Рындиць и законная жена его Марія Борисова; оба православные.	Тогожь села граж- дане: Григорій Матфіевъ Воеводинъ и девица Фекла Николаева Осадчая.		
	33.	30	31.	Татьяна въ честь муч. 12-го Января	Села Мануховки гражданинъ Ефимъ Порфиріевъ Порубаченко и законная жена его Матрена Іоаннова; оба православные	Тогожь села граж- дане: Викторъ Севастіановъ Пономаренко и Неоніла Васильева Люльченко	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	

	34.	31.	31.	Анастасія въ честь влмч. Узорешит. 22 Декабр.	Деревни Вирковъ вдова гражданка Ксенія Іоаннова Сапегина, православная	Тойже деревни гражданинъ Зосимъ Іоанновъ Горбуновъ и села Мануховки гражданка Анастасія Алексеева Алешина.		
Итого въ Октябре родилось: мужеска пола три (3) души, женска семь (7) душъ; обоего пола десять (10) душъ. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.								
47.		8.	9.	Михаилъ въ честь архиеп. (? , авт) 8-го Ноября.	Деревни Вирковъ гражданинъ Петръ Емельяновъ Когитинъ и законная жена его Євдокія Стефанова; оба православные.	Тойже деревни граждане: Іоаннъ Пантелеимоновъ Волинъ и Іульня Андреева Когитина.		
	35	22.	23.	Екатерина. въ честь влмч. 24 Ноября.	Города Путивля, Пригородней волости гражданка изъ цыганъ девица Марія Васильева Яловская; православная.	Села Мануховки граждане: Терентій Стефановъ Невечера и девица Анна Ильина Кочанова.		
Итого въ Ноябре родилось: мужеска пола одна (1) душа, женска (1) душа; обоего пола две (2) души. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.								

	36.	Дека 2.	брь 3.	Варвара въ честь влмч. 4-го Декабря	Деревни Вирковъ гражданинъ Петръ Кирилловъ Когитинъ и законная жена его Анастасія Васильева; оба православные.	Села (исправление) Мануховки гражданинъ Іоаннъ Васильевъ Рындиць и деревни Нових(ъ) Вирков(ъ) гражданка девица Анна Кириллова Когитина		
48.		16.	17	Даніиль въ честь прор. 17-го Декабря (внебрачной)	Села Линево вдова гражданка Татьяна Матфіева Фирсова Православная	Деревни Вирковъ гражданинъ Михаилъ Трофимовъ Черняковъ и х. Зеленскаго гражданка Ксенія Феодорова Шулякова.		
	37.	19.	20.	Татьяна въ честь муч. 21-го января	Села Мануховки гражданинъ Терентій Стефановъ Невечера и законная жена его Фекла Димитріева; оба православные	Тогожь села граж- дане: Гавріиль Іоанновъ Чининъ и гражданка Марія Іоаннова Калашникова		

49.		4.	20.	Евгеній въ честь муч. 21-го Января	Города Ахтырки Харьковской губ. временно-проживающий в селе Мануховке Потомственный поч. гражданинъ Владиміръ Іоанновъ Волновъ и законная жена его Анна Викторова; оба православные.	Села Мануховки гражданинъ Кодратъ Іосифовъ Жиряновъ и временно- проживающие в селе Мануховке граж- данинъ Тобольской губ., Ишимскаго уезда, Локтинской волости, д. Коро- шаевское (? , авт.) Василія Трофимова Очкалова жена Марія Васильева.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	
	38.	26.	27.	Марія въ честь преп. 26-го Января	Деревни Вирковъ гражданинъ гражданинъ Никита Андреевъ Кобзенко и законная жена его Анна Матфіева; оба православные.	Тойже деревни граж- дане: Феодоръ Михайловъ Волинъ и девица Анастасія Васильева Дермелева		
	39.	26.	27.	Александръ (внебрачная) въ честь муч. 20 Марта	Деревни Вирковъ девица гражданка Варвара Феодорова Волина православная	Тойже деревни граждане: Іоаннъ Димитріевъ Волинъ и девица Вера Феодорова Волина.		

50.		26	27	Стефанъ въ честь первом. Архид. 27-го Декабря	Деревни Вирковъ гражданинъ Борисъ Спиридоновъ Кобзенко и законная жена его Евдокія Петрова; оба православные.	Тойже деревни граж- дане: Киприанъ Васильевъ Третьяковъ и Феодоръ Петровъ Волина.	Священникъ Феодоръ Букасовъ съ псаломщи- комъ Васи- ліемъ Букасовымъ	
<p>Итого въ Декабре родилось: мужеска пола три (3) души, женска четыре (4); обоего пола семь (7) душъ. Священникъ Феодоръ Букасовъ Псаломщикъ Василій Букасовъ.</p> <p>1918 года Февраля 26 %13% свидетельствовалъ Председатель IV бл. окр. Священникъ Николай Тархановъ.</p> <p>В останній колонці напис, розтягнутий по складах на усі сторінки книги <i>Метрической книге Курской Епархіи Путивльскаго Уезда села Мануховки Покровской церкви Священникъ Феодоръ Букасовъ подписался Псаломщикъ Василій Букасовъ подписался</i> (авт.).</p>								

До “Метричної книги” прилагаються 2 аркуші, на яких написаний текст:

- на першому: “Причту св. Покровской церкви села Мануховки, Путивльскаго уезда. 1917-го года Апреля 23-го дня мною крещень младенець съ нареченіемъ имени “Георгій”. Родители его: д. Вирковъ кр-не Феодоръ Андреевъ и Катерина Гаврилова Дермелевы. Воспр-ки: Дорофей Матвеевъ Кореневъ и Марфа Никифорова Кобзенкова, о чемъ сообщаю Причту села Мануховки для сведенія. 1917 г. Юня 12 дня. Архангельской церкви села Глушца, Пут. у. Священникъ Василій Юницкій.”;
- на другому: “1917 года Юня 22 дня 21-22 Пелагія. родив. Род. д. Новыхъ Вирей Зосимъ Ивановъ Горбуновъ и законная жена его Анна Андреева православные Воспр. д. Новыхъ Вирей запасныхъ (? , авт.) Алексей Андреевъ Черняковъ и девица Іуліанія Иванова Горбунова. Крестиль с. Глушца Архангельской ц. Священникъ Павелъ Грунскій”. Другий аркуш завірений печаткою Михайло-Архангельської церкви с. Глушца Путивльського повіту.

ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ У ГЛУХІВСЬКОМУ ОКРУЗІ У 20-х РОКАХ ХХст.

Завоювавши Україну, більшовицьке керівництво не відчувало, що українські землі та інші території колишньої Російської імперії є повністю підкореними. В ході національно-визвольних змагань стало зрозумілим, що гасла національних партій є досить близькими значній частині українського суспільства. Це неминуче повинно було привести до замислення ряду радянських керівників над питаннями зміцнення більшовицького впливу в Україні. Тому керівництво РКП(б), починаючи з 1919 р., йде на окремі поступки українцям у національній сфері [1]. Подальша партійна лінія щодо ставлення більшовиків до національно-культурних питань була чітко зазначена на X з'їзді РКП(б). Наголошувалось, що комуністична партія повинна була допомагати населенню окраїн Російської імперії наздогнати центрально-російські регіони. Для вирішення цієї проблеми передбачалось розвинути і зміцнити радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; розвинути і зміцнити органи влади, адміністрації, які б склалися з місцевих людей, що знають побут і психологію місцевого населення; розвинути україномовну систему освіти, друкарську справу, культосвітні заклади [1, 242]. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. було проголошено курс на здійснення політики коренізації, що дістала в Україні назву «українізації».

Українська мова, як засіб спілкування більшості населення УСРР, була оголошена мовою офіційних зносин. Встановлювалось, що документи уряду та центральних відомств радянських органів, призначені для загального відома, належить публікувати українською та російською мовами, а найважливіші урядові документи – також мовами національних меншин, що проживали в УСРР. Було заборонено приймати на роботу в державні організації службовців, що не володіли українською мовою [2].

Для більшості населення України, яке досить довгий період перебувало під мовним антинаціональним тиском Російської імперії і звикло до вживання російської мови в офіційному діловодстві, такі поступки були мало зрозумілими. Їх більше цікавили питання приватної власності, зокрема, на землю. Сфера, яку охоплювала радянська українізація, включала діяльність державно-партійних та громадських апаратів, а також різні ділянки культури. Тому питаннями українізації займалися саме ці установи.

Глухівський округ, до складу якого входили: Глухівський, Шосткинський та Новгород-Сіверський повіти, Понорницька та Покошицька волості, Кролевецький повіт, частина Авдієвської волості Сосницького повіту, Семенівська волость Новозибківського повіту, більша половина Путивльського повіту колишньої Курщини, частина Хільчинської волості Севського повіту, Трубчевська волость Брянської губернії [3, 123], теж не оминули нові «українізаційні вітри».

Для більш оптимального впровадження в життя нового розпорядження більшовицької влади, враховуючи прикордонний з Росією стан округи, були проведені етнографічні дослідження Глухівського округу на момент запровадження українізації на місцях, про що доповідав інспектор-методолог Глухівської окружної інспектури народної освіти С.Устименко: «...білоруський філолог професор Карський у своїй праці «Беларус. Вильно. 1904 г.» проводить етнографічну межу осілості білоруського населення на території Глухівської округи, трохи на північ від лінії Машево – Новгород-Сіверськ і південь від лінії Семенівка – Чайкін хутір приблизно по середині, аж до Десни, а потім по Десні до кордону округи. Між тим на підставі мого власного знайомства з селами Мамакинського, Хільчанського й частини С-Будського районів, я б сказав, що ніякої важливої різниці між мовою Мамакинського та Хільчанського районів я не помітив (деяка різниця помітна лише в північній частині С-Будського району). Коли зачисляти до білоруського населення Мамакинський район, то туди ж доводиться віднести весь Хільчанський район і мабуть значну частину С-Будського (східно). Особисто я був у селах: Ленькове, Мамакино, Леськоноги, Рогівка Мамакинського району; Бирін, Глазово, Хільчичи, Жихове, Уралове, Кренідовка, Мефедовка Хільчинського району; Зноб-Новгородське, Велика Березка, Чернацьке, Ромашкове, Налімовка, Каменка С-Будського району; Хотьминовка, Есмань, Вільна Слобода, Суходіл – Есманського району (за винятком Суходолу), безперечно, українські села» [3, 1]. Багато сіл відвідав інспектор по українізації Шавик. Відповідно до його спостережень, переважна більшість українського населення була в колишній Семенівській волості: в околицях та передмістях м.Семенівки, селах – Миколаївка, Іванівна, Белшня, Орликівка, Хондобоківка, Баранівка. Такі села, як Янжуловка, Хотіївка, Карповичи, Тимоновичи, Медведівка розмовляли діалектами, близькими то до білоруської, то до російської мов. Далі межа йшла приблизно по лінії залізниці Новозибків–Новгород-Сіверськ, близько кордону між С-Будським і Хільчанським районами з одного боку та Шосткинським і Ямпільським районами з іншого. Дослідники з впевненістю зазначали, що майже вся територія на північ від цієї межі (за винятком частини С-Будського району) носила більш-менш однорідний характер. Щодо Мамакинського та Хільчанського районів, мова в них, безперечно, не російська, а носила всі ознаки української мови, в якій залишились м'якими старовинні Е та І. На думку С.Устименка, саме тут можна було спостерігати залишки старовинної мови Нестора Літописця і автора «Слова о полку Ігоревім» [3, 2]. Виголошуючи загальний висновок свого дослідження, автор зазначав: «...в районах з перехідними архаїчними діалектами (райони Семенівський, Мамакинський, Хільчанський, С-Будський і частина Путивльського) потрібно школу наблизити до населення через вживання учителями місцевого діалекту для пояснення учням значення слів української літературної мови методом порівнянь діалектичних форм з літературними, щоб вивчення літературної мови було свідомим і давало наслідки.

Слід зазначити, що більшу частину території Глухівської округи з невиразним національним складом населення на підставі мовних ознак ніяк не можна вважати російською. Не кажу тут про мало знайому північну частину С-Будського району та весь Путивльський район, що цілком мені невідомий» [3, 3].

Такий фундаментальний підхід добросовісних працівників округової інспектури народної освіти мало цікавив більшовицьке керівництво. Була надана планова рознарядка щодо українізації регіону, а звіт про її виконання ставився першочергово на порядок денний. А відповідні дослідження та результативні рекомендації залишалися на папері сумлінним докором прийдешнім поколінням. Невраховання таких рекомендацій врешті-решт привели до тихого супротиву більшовицькій політиці українізації у цих регіонах.

Середина 20-х років ХХ ст. стала періодом масового запровадження зазначеної політичної лінії. За відомостями Глухівського окрстатбюро станом на 1926 р в Глухівському окрузі, крім Путивльського та Семенівського районів проживало:

українців – 279583 – 63 %
росіян – 154742 – 34,86%
євреїв – 8932 – 2,2 %
інших – 612 – 0,2 %
разом – 443869 чоловік [3, 4].

Навіть не беручи до уваги названі райони, можна з впевненістю зазначити, що українське населення чисельно переважало на території округу. Тим не менше, прикордонна близькість Росії вносила свої корективи в сприйняття населенням округу (яке в більшості своїй у побуті використовувало мовні діалекти) силового запровадження українізації. Частіше всього відбувалося просте ігнорування партійних настанов щодо впровадження української мови в суспільне життя. Державні ж установи вимушені були демонструвати «бурхливу діяльність», звітуючи про результати українізаційних процесів.

Перші кроки українізації округи були зроблені у 1924 р., коли округовий центр перебував ще у Новгород-Сіверському. Була заснована комісія в справах українізації, в округовому центрі й по районах відкрилась ціла низка початкових курсів української мови для службовців Їх відвідували 480 осіб, з них витримали іспит – 250. не витримали – 230. У 1925 р. кількість відвідувачів курсів збільшилась до 730 осіб, й відповідно збільшилась кількість тих, хто отримав позитивну оцінку при закінченні навчання – 512 осіб [3, 123]. З 1925 р. українська мова почала запроваджуватись як обов'язкова дисципліна в школах соціального виховання та професійної освіти.

У 1926 р. партійне керівництво України зазначило обов'язковість знання української мови для працівників державних установ. Для вирішення цієї проблеми були запроваджені спеціальні курси. Тільки у Глухові при установах округового центру було улаштовано 20 курсів, які відвідувало 559

осіб, з них на індивідуальну перевірку з'явилося тільки 344 особи. Від перевірки ухилились переважно відповідальні робітники [3, 3].

Незважаючи на те, що українізація мала жорсткий характер (службовців, які не знали української мови, повинні були звільняти з роботи; вимагалось не тільки ведення діловодства українською мовою, а й використання її у розмові з відвідувачами), з 1 липня 1925 р. й по 1 травня 1926 р., порушуючи відповідний декрет, установами округу було прийнято на роботу 234 особи, які не знали української мови, з них українців – 187, росіян – 28, євреїв – 17, інших – 2 [3, 4].

Констатуючи катастрофічний стан у справі проведення українізації, бюро Глухівського округового партійного комітету наголошувало, що «...украинизация, которая проводится административными мерами не дает желательных результатов и совершенно не приближает совучреждений к значительной части населения, и что для успешной украинизации необходимо развить широкую общественную инициативу всего организованного населения в отношении знакомства не только с языком, но и с культурой, историей и бытом украинского народа» [3, 5]. Глухівський округовий комітет, обговорюючи проблеми цього процесу, що тривав вже більше двох років, проводив своє засідання і, більш того, вів протокол засідання російською мовою. Ось саме на такому відношенні до зазначеної справи базується весь формалізм проведення українізаційної кампанії. Далі ще «краще». На цьому ж таки засіданні тією ж таки російською мовою розробляється комплекс заходів по проведенню українізації в окрузі:

«1. Предложить окружной комиссии по украинизации с 1 февраля провести индивидуальную проверку знаний украинского языка служащих советских учреждений и на основании выявленных результатов поставить вопрос перед Центральной комиссией по украинизации о продлении срока украинизации на Глуховщине. (Слід зазначити, що були встановлені терміни оволодіння мовою, але вони постійно відсувались: спочатку було до 1 січня 1926 р., потім до 1 січня 1927 р., однак і він був не остаточним [4]).

2. Признать необходимым устранение от работы служащих, враждебно относящихся к украинизации.

3. Фракции окружной инспекционной комиссии в корне пресекать формальное и невнимательное отношение к украинизации со стороны советских учреждений.

4. Немедленно и полностью перевести все деловодство всех советских учреждений на украинский язык.

5. Принять меры к тому, чтобы служащие, владеющие украинским языком во время служебных обязанностей говорили только на украинском языке.

6. Украинизировать полностью сеть политпросвет учреждений (будынки, хаты-читальни).

7. Расширить сеть кружков украинознания по округу, по клубам, сельбудам, хатам-читальням.

8. Обратитъ внимание на поверхностное отношение к украинизации месткомов, профуполномоченных и отдельных членов профсоюзов, предложить принять соответствующие меры к ликвидации означенных формальностей.

9. За отсутствием квалифицированных работников по украинизации Наробразу обратитъ внимание на углубление квалификации преподавателей украинского языка.

10. Принять меры к украинизации ответственных работников [3, 6].

Варто наголосити, що в кінці 1926 р перевірка службовців Глухівських округових установ на знання української мови показала наступні результати:

№	Національність	Кількість перевірених	%	Кількість звільнених
1	українці	188	62,7	12
2	росіяни	49	16,3	5
3	євреї	55	18,2	6
4	інші	8	2,7	1
5	всього	300	100	24

[3, 9].

Досить часто керівники установ, посилаючись «на специфічні умови роботи в окрузі», відмовлялися від перевірки на знання української мови. Так, по м.Глухову ухилилися від перевірки члени партії В.Н.Бернацький, завідувач II-ої української школи; Д.І.Яровицький, заступник завідувача профшколи та Д.Мерина, завідувачка дитячого садку [3, 25]. Звичайно, це впливало на бездіяльність підлеглих і вся справа українізації продовжувала зводитись до звітності. Черговий раз у резолюціях зазначалося, що фахівці та відповідальні робітники ще досконально не знають української і знову ж таки декларувалося – заборонити листування російською мовою, зобов'язати відповідальних робітників проводити збори і засідання, а також вести службові розмови виключно українською мовою, категорично заборонити установам приймати на службу осіб, які не знають української мови. Насправді ж за згодою округової комісії можна було потрапити на роботу до державних органів і без знання мови [3, 38]. Це свідчить про несерйозне ставлення до українізаційних нововведень самих місцевих партійних керівників, які вимушені були створювати відповідні директиви згідно задекларованої політики більшовицької партії.

Інколи безвідповідальне ставлення до вивчення української мови і запровадження її в побуті приводило до всіляких казусів. Зокрема, комісія з українізації вимушена була надіслати листа начальнику Глухівської міської міліції з приводу усунення орфографічних помилок на написах крамничних

вивісок: «По Глухову є зараз кілька вивісок та написів, які треба негайно зняти чи замазати. На будинку Красовицького (рядом с клубом будівельників) разом з написом про продаж меду, є таке слово «В хід» з двору. Написи на будинку товариства пасішників (за міліцією) вражають своєю неписьменністю – там є такі написи: «пасишникив», «вхид», «медив» і т.д. Ці написи треба замазати зовсім» [3, 22].

Такі випадки були непоодинокими. Недарма у травні 1929 р. чергова партійна директива наголошувала, що «...незважаючи на всі постанови керівних органів у справі українізації, процес опанування української мови працівниками проходить неприпустимо мляво. До цього часу по більшості масових установ соцвиху округу українська мова неможливо калічна і засмічена» [3, 72]. В тому ж таки травні 1929 р. комісія по обслідуванню стану українізації установ м.Глухова констатувала, що «в Глухівському райвиконкомі курсів або гуртка українізації зараз немає, існував гурток місяців зо два в кінці 1928 р., проведено було 10 занять. Відповідальні працівники через переобтяженість та часті роз'їзди занять майже не відвідували, останні службовці – не регулярно. Під час занять літературою користувалися тою, яка була у викладача Тичини та в окремих слухачів. Урядницької комісії немає, всю роботу по українізації проводила райкомісія. Розмовляють службовці з відвідувачами переважно мовою, якою до них звертаються, частина співробітників 20-30% розмовляють поміж собою українською мовою досить гарно. Всі листування та протоколи ведуться виключно українською мовою, а доповіді та звіти як українською, так і російською. Стінний часопис українізовано, але не цілком, трапляються дописи російською мовою. До українізації всі службовці ставляться однаково, намагаються удосконалювати свої знання, що дуже тяжко, бо більшість відвідувачів звертається російською мовою та доводиться читати книжки й часописи російською мовою. Всі оголошення та написи українською мовою за винятком Райміліції» [3, 63]. Останнє речення викликає сумнів. Існує документ, який зазначає, що приблизно в той же час округова комісія в справах українізації звертала увагу на неприпустимість того, що назви вулиць, майданів та вказників шляхів околишніх міст по окуговому місту написані російською мовою, оголошення розповсюджуються також російською мовою (зокрема, про функціонування лазні) [3, 23].

Перевірка учителів Глухівського району, яких готував Глухівський педтехнікум виявила повне незнання української мови, у зв'язку з чим було запропоновано скасувати попередні постанови щодо звільнення від перевірки учителів-студентів педтехнікуму. Виключення становили лише ті студенти, повна українізованість яких не викликала жодних сумнівів. У цілому, в окрузі тільки 8% учителів знали мову на цілком достатньому рівні, а 80% практично нею не володіли. За абсолютне незнання української мови було знято з посади в Глухівському районі 3 вчителів, а в Шосткинському – 5, але через деякий час, після складення іспиту, вони були поновлені на посадах. [5, 34].

У 1930 р, підсумовуючи результати проведення українізації у Глухівському окрузі, інспектор округової інспектури народної освіти Горілий зазначав: «На 1929-30 навчальний рік повністю українізовано школи й політустанови в районах–Шосткинському, Ярославецькому, Понорницькому. По Глухівському району, за винятком 10 сіл бувшої Крупецької волості Рильського повіту, всі інші українізовані. По Есманському району не українізовано 2 села, по часті ті, що приєднані від Сівського повіту. С.-Будський район увесь російський, але робиться спроба українізації села Каменки. В Н.-Сіверському районі українізація проводиться уже четвертий рік і має закінчитись у 1930 р., нажаль, їй перешкоджає брак літератури та робітників. Хильчанський район почав українізуватися у 1929 р. і через школи майже зукраїнізовано 3 села. В Путивльському районі українізовано 8 населених пунктів з українським населенням. Семенівський район майже українізований повністю, за винятком 4 сіл, у яких українізація розпочата лише в цьому році. На Ямпільщині тільки 2 села не українізовано. Клуби українізовані зовсім недостатньо, роботу свою ведуть російською мовою. Для поверховості прикрашають стіни портретами українських письменників, плакатами, гаслами, які бувають написані такою мішанкою, що викликають лише посміховище, бо писані дуже неграмотно. Українських книжок у книгозбірнях зовсім недостатньо. Контроль з боку ОРПС за українізацією клубної роботи недостатній. Стан українізації радянського апарату в цілому задовільний, винятки складають лише окремі відповідальні робітники та фахівці, які не уважно ставляться до своєї власної українізації, чим подають негативний приклад підвідомчим службовцям» [5, 35].

Як бачимо, більшовицька політика українізації на Глухівщині не була реалізована через низку як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. Зокрема, близькість кордону з Росією спонукала більшість населення Глухівського округу досить поверхово ставитись до українізаційних процесів. Найбільше їм піддалися державні радянські установи та освітні заклади. Навіть партійна номенклатура була менш зукраїнізована, ніж службовці та працівники цих установ. Загалом же весь процес українізації округу відбувався досить мляво і в більшості випадків українізаційні заходи ігнорувалися місцевим населенням.

Слід зазначити, що політика українізації, здійснювана в УСРР у 1920-ті роки ХХ ст., незважаючи на всі свої недоліки і тимчасовий характер, зіграла позитивну роль у зростанні національної свідомості українського суспільства, розширенні сфери вживання української мови та розвитку культури.

На початку 30-х років українізація починає поступово згортатися. Більшовики досягли тотального панування на всій території країни і національні загравання з місцевим населенням були вже не актуальні, що і зумовило поступовий відхід від задекларованої політики. В подальшому влада поставила перед собою завдання знищити усі прояви українського національного відродження й уніфікувати культурне життя на території СРСР.

Радянська українізація, поставши як вимушена поступка більшовиків українському населенню, ніколи не була метою, а лише засобом для зміцнення радянської влади. Перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор зазначав, що українізація не є «вузько-практичною справою, ізольованою від основних завдань, а є одним із складових елементів соціалістичного будівництва. Саме з цього погляду потрібно розглядати справу українізації» [6].

Джерела та література

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – Т. 2. (1917-1924). – Пер. з 8-го рос. видання. – К.: Політвидав України, 1979.
2. Збірник узаконень та розпоряджень робочо-селянського уряду України за 1920-ті роки. 1927. – Ч. 34. – С. 157.
3. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-2322. – Оп. 2. – Спр. 142.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 4. – Спр. 359. – Арк. 41.
5. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-2322. – Оп. 2. – Спр. 142а.
6. Косіор С. Українізація і завдання КП(б)У: з доповіді на XIV Київській окружній партконференції // Більшовик України .– 1929. – № 1. – С. 38-50.

ДОСЛІДНИК ТВОРЧОСТІ ШКАССО І. АКСЬОНОВ З ПУТИВЛЯ*

Художнє об'єднання «Бубновий валет» посідає значне місце в історії мистецтва початку ХХ ст. Поштовхом до його появи стала виставка під однойменною назвою, яка відкрилася 10 грудня 1910 р. у Москві. Її організаторами й першими експонентами стали художники-модерністи М. Ларіонов, П.Кончаловський, А.Лентулов, І.Машков, Н.Гончаров. Серед її учасників ми зустрічаємо імена як відомих на той час митців (Н. Альтман, В. і Д. Бурлюки, О. Екстер, К.Малевич, Л.Попова, О.Рознанова, Н. Удальцова, Р.Фальк), так і менш знаних у мистецькому середовищі (В.Барт, М.Верьовкіна, І.Клюн, О.Моргунов, В.Рождественський). Серцевину цього об'єднання склали І. Машков, П.Кончаловський, А.Лентулов, О.Купрін, Р.Фальк, В. Рождественський. Більша частина митців навчалася у Московському училищі живопису, ліплення, зодчества, деякі – і в Парижі. Заперечуючи естетику художників-передвижників з тяжінням останніх до оповідальності, вони орієнтувалися у своїх пошуках на новий французький живопис Голена, Сезонна, Матісса і Ван Гога.

Відмова від традиційних форм вираження спиралася на нові естетичні засади, які характеризувалися використанням «низьких» сюжетів, запозичених з міського фольклору, зневажливим відношенням до анатомії та перспективи, примітивним малюнком. Виробляється особливе відношення до примітивістського стилю, який стає об'єктом зображення і творчої переробки. У пародійних прийомах використовувався принцип комічного переосмислення традицій, що й стає фундаментом нової естетики. Художники рішуче заперечували як копіювання дійсності, так і занурення у світ фантазій та сновидінь, притаманних символізму. Першочергова увага зверталася на живописність, на сам процес живопису. З іменем цього об'єднання пов'язане й ім'я уродженця Путивльщини Івана Аксьонова.

24 лютого 1913 р. «Бубновий валет» організував диспут, на якому було представлено реферат Д. Бурлюка «Нове у мистецтві Росії і відношення до нього художньої критики» і реферат «Про сучасне мистецтво» поета-драматурга, перекладача і художнього критика Івана Олександровича Аксьонова (1884-1935), родом з Путивля. У краєзнавчій літературі Сумщини дослідники указували с. Горки як місце народження І. Аксьонова. Московська дослідниця Н. Адаскіна на підставі архівних джерел довела, що І. Аксьонов народився у Путивлі.¹

Народився І. Аксьонов у дворянській родині. Його батько – відставний штаб-ротмістр О. Аксьонов був поміщиком у селах Горки та Бунякине. Садиба Аксьонових у Горках була невеликою і знаходилася на місті, де згодом розмістився сільський клуб. Серед крєйдяних гір і ярів у Шечкових Горах, що спускалися до Сейму, пройшло дитинство І. Аксьонова. У цих живописних місцях родина Аксьонових мешкала як правило влітку, а зиму коротало у Юр'єві. Очевидно за порадою батька Іван отримав освіту в Першому кадетському корпусі в Києві і

* Уперше цю статтю надруковано як розділ у виданні: *Побожій С.* «Бубновий валет» і Сумщина. – Суми: ВТД «Університетська книга, 2007. – С. 67-74.

Миколаївському військовому інженерному училищі в Москві. У середині 1900-х рр. служив в інженерних військах у Києві, брав участь у Першій світовій війні. З початку 1910-х рр. – активний учасник художнього життя. Читав курси теорії композиції у Вільних художніх майстернях, був ректором Державного інституту театрального мистецтва.

На думку дослідників, саме реферат І. Аксьонова на тему: «До питання про сучасний стан російського живопису» було опубліковано у «Збірнику статей по мистецтву».² Яким же чином І. Аксьонов зацікавився живописом художників, які входили до об'єднання «Бубновий валет»? Як свідчить його стаття у збірнику, творчість митців, які входили до «Бубнового валета», була особливо симпатичною авторові мистецтвознавчої розвідки. Він називав авторів не тільки сучасними цій епосі, але й відмічав таку важливу рису їхньої творчості, як живописність. Основу індивідуальної творчості, на думку дослідника, складає *«народність творчості»*, яка вбачалася не в наявності етноісторичного матеріалу, а у безпосередньому почутті народного характеру. Оцінка у цій розвідці «Бубнового валета» абсолютно протилежна оцінці, яку надав цьому об'єднанню О. Грищенко. Наприклад, у творчості І. Машкова відзначався монументальний синтез кольорової основи, незвичний темперамент і вроджене мистецтво управляти ним.³ Творчість І. Машкова відзначається не тільки широким розмахом, але й народним характером. У творах цього майстра відсутні лінії складної конфігурації як це помітно, наприклад, у А. Матісса. І. Машков розподіляє кольорові маси за допомогою м'яких лінійних конструкцій простих сполучень. І. Аксьонов обережно підходить до проблеми та факту впливів у мистецтві. На його думку, японська лінія європейських графіків *«убийствено невыразительна»*, навіть якщо вона й була одухотворена англійським художником О. Бердслеєм.⁴

Позитивну оцінку отримують полотна О. Купріна за їхню характеристику кольорового сприйняття. «Портрет Якулова» П. Кончаловського, на думку дослідника, відкриває російському портрету цілу низку можливостей. Однією з характерних особливостей живопису П. Кончаловського І. Аксьонов відзначає життєрадісність. У творчості Р. Фалька присутня полеміка з глядачем, в творчості О. Екстер вона відсутня. Щодо прийому суміщення площин у полотнах О. Екстер, то це не такий вже новий засіб у мистецтві, який використовувався у мистецтві часів палеоліту. Насамкінець, І. Аксьонов відмічає, що сучасний живопис знаходиться перед новим дослідженням освітлених площин, але шляхів до вирішення цієї проблеми буде декілька і з цього приводу посилається на О. Екстер, творчість якої позначена свободою. Крім дослідження І. Аксьонова, у збірнику вміщена також праця французького живописця-постімпресіоніста Ле Фоконьє (1881-1946), який з 1911 р. працював разом з кубістами («Современная восприимчивость и картина»); дослідження поета Г. Аполлінера про французького живописця Ф. Леже.

І. Аксьонов – автор першої монографії про творчість Пікассо.⁵ На Заході ім'я І. Аксьонова як першого дослідника Пікассо було згадано лише наприкінці 1970-х рр. Значний уривок з монографії було передруковано на початку 1980-х рр. в

«Антології Пікассо». Працю І. Аксьонова повністю перевидано російською мовою тільки наприкінці ХХ ст.⁶ Обкладинку для першого видання праці І. Аксьонова виконала українська художниця О. Екстер. І. Аксьонов зустрівся з О. Екстер ще у Києві, в оточенні якої можна було зустріти чимало видатних представників інтелігенції: філософів М. Бердяєва, Л. Шестова; поетів А. Ахматову та Б. Лившиця. У Києві пройшли дитячі та юнацькі роки життя художниці. У цьому стародавньому місті вона навчалася у художньому училищі, робила перші кроки у мистецтві, брала участь у виставці авангардного мистецтва «Ланка». З Україною (Київ, Одеса) пов'язане її життя у 1918-20 рр. Декілька пейзажів та натюрмортів О. Екстер експонувала на виставці «Бубнового валета» у 1910-11 рр. («Сосни», «Натюрморт», «Озеро», «Пейзаж», «Вечірній пейзаж»). Прихильність і сповідування нею принципів авангардного мистецтва остаточно сформувалися під час перебування у Франції, де вона познайомила з Пікассо та Ж. Браком (1882-1963), поетом М. Жакобом. Деякі російські дослідники, зокрема доктор мистецтвознавства Г. Коваленко, вважають, що саме завдяки О. Екстер термін «кубофутуризм» став відомий у Росії.⁷ О. Екстер була першою художницею, хто застосував на театральній сцені принципи кубізму. Вони використовувалися і у книжковому мистецтві, зокрема в роботі над обкладинкою книги І. Аксьонова про Пікассо. Замовлення обкладинки О. Екстер – свідчення визнання І. Аксьоновим її таланту і розуміння нею принципів кубістичного мистецтва. Вважається, що це була одна з найперших монографій взагалі про творчість цього іспанського художника. Вона побачила світ у 1917 р., але авторський рукопис помічено червнем 1914 р. Відкритим залишається питання щодо перебування автора монографії у Парижі та ролі О. Екстер в її написанні. Під час першої поїздки до Парижа у 1907 р. О. Екстер познайомила з Пікассо і Браком.

У жанровому відношенні, ця праця – не академічний опус, а скоріше есе, у якому автор поставив за мету не переказувати своїми словами картини Пікассо. Стиль викладу думок автора потребує від читача постійної роботи думки. І. Аксьонов викликає до культурного діалогу читача, примушуючи його замислитися над феноменом мистецтва та живопису Пікассо. Вибраний для цього лаконічний, майже телеграфний стиль провокує генезу думок у належному авторові напрямку. Так, наприклад, у параграфі 22 (весь матеріал книги розбито на параграфи) зазначено таку культурну ремінісценцію, суть якої зводиться до того, що деякі твори Пікассо мають готичний характер. У деяких місцях автор виявляє обізнаність з творчістю майстрів образотворчого мистецтва ХХ ст., зокрема з творчістю французького художника-живописця, скульптора Андре Дерена (1880-1954) – одного з фундаторів фовізму. Як і Пікассо, А. Дерен отримав творчі імпульси від африканської скульптури, що відбилося згодом у живописних полотнах. На відміну від деяких фовістів, зокрема Вламінка, Дерен високо цінував старих майстрів, творчість яких визнала стилістику полотен митця. У параграфі № 25 автор відзначав, що Дерена «важко любити», але повз нього неможливо пройти. Вплив його на сучасних художників був величезний. У цій сентенції поєдналося і суб'єктивне відношення автора до митця і об'єктивне розуміння місця й ролі Дерена у художньому процесі. Автор розглядав окремі аспекти творчості Ф. Леже, Е. Мане, А. Матісса, П. Сезанна. А як по-сучасному сприймаються деякі рядки

мистецтвознавця щодо нерозуміння якогось явища і в такому разі критики використовують слово «містичний»! Інколи мистецтвознавство потребує саме такі, можливо і парадоксальні дослідження щодо творчості велетнів світового мистецтва. Ці судження можуть бути спірними, а інколи – і неприйнятними для академічного мистецтвознавства, але вони виступають у ролі мистецьких каталізаторів. «Околиці» Пікассо сприймаються нами як бажання І. Аксьонова осягнути сучасні мистецькі процеси. Такою і є книга нашого земляка про видатного іспанського художника. У кінці книги І. Аксьонова вміщено ще й полемічний додаток «Пабло Пікассо живописець» (с. 46-62), у якому автор полемізував зі статтю М. Бердяєва 1914 р. Як вважають дослідники, цей додаток особливо цінується знавцями творчості Пікассо.⁸ Зокрема, один із дослідників (П. Декс) у нотатці, вміщеній у «Словнику Пікассо» зазначав з приводу оцінки І. Аксьонова, що аналіз живописного простору особливо примітний і відповідав намірам художника.⁹ Дослідники помітили також і наявність у тексті книги прихованої полеміки не тільки з М. Бердяєвим, Г. Чулковим, але і з В. Кандинським, не виключено – і з французом Г. Аполлінером та критиком Я. Тугендхольдом. Потік критичних стріл І. Аксьонова спрямовано саме на погляди М. Бердяєва, головну ваду яких він вбачає у тому, що філософ пише не про Пікассо, а «з приводу Пікассо». Замість того, щоб звернутися саме до творів художника. Філософ, на думку І. Аксьонова, підміняє цей процес філософськими «підпорками».

Високої оцінки удостоїлася книга І. Аксьонова від дослідниці Н. Адаскіної, яка, зокрема, відмічала: *«Книга Аксенова о Пикассо - блестящее эссе, выполненное в острой, парадоксальной манере, но при этом с поразительно точными наблюдениями, со знанием мельчайших поворотов эволюции Пикассо и сугубо профессиональных формальных проблем»*.¹⁰ На думку петербурзького мистецтвознавця О. Бабіна, невеличке дослідження І. Аксьонова «Пікассо» та околиці: *«совершенно гениальная книга, чрезвычайно насыщенная актуальной проблематикой кубизма, не утратившая значения вплоть до сегодняшнего дня»*.¹¹ У кінці статті міститься пропозиція щодо перевидання дослідження І. Аксьонова – першовідкривача Пікассо з науковим коментарем.

Виявляючи неприхований інтерес до творчих пошуків художників авангардистського спрямування, І. Аксьонов виступав як цінитель таланту М. Врубеля. В «Киевской неделе» у 1915 р. помістив статтю «Врубель, Врубель и без конца Врубель». У березні 1919 р. виступив у обговоренні доповіді Гідоні «Мистецтво та життя» разом із В. Маяковським та О. Брик. Дуже високо підніс мистецтво Л. Попової, відзначаючи, що *«творча історія Попової – історія нашого живопису»*. Гарна обізнаність І. Аксьонова з творчими шуканнями цієї талановитої художниці, для якої мистецтво було не розвагою, а сприймалося як *«долг и социальная обязанность»*, підкріплювалося заняттями у московській студії «Башня» на Кузнецькому разом з В. Бартом, О. Грищенком, К. Зданевичем, В. Татліним та Л. Поповою. Окрім цього, у 1914-15 рр. Л. Попова проводила кожного тижня збори, на яких обговорювалися різні проблеми мистецтва. Ці збори відвідували митці, чий життєвий і творчий шлях був пов'язаний з Сумщиною: О. Грищенко, Б. Терновець, К. Малевич. Українська тема могла звучати при зустрічах цих людей, адже Л. Попова бувала у Києві, де вивчала стародавній живопис.

І. Аксьонов також гарно розумівся і на творчості Шекспіра. Літературні уподобання І. Аксьонова формувалися у Києві, де він зійшовся з місцевими літературно-мистецькими колами; у середовищі московського футуристичного об'єднання «Центрифуга», а також під впливом французьких поетів-символістів П. Верлена, С. Малларме і А. Рембо. Він – автор збірок поезій «Неуважительные основания» (1916), «Коринфяне» (1918), «Серенада» (1920). У збірнику «Булань» 1920 р. серед віршів М. Асєєва, С. Буданцева, Р. Івлева, О. Кускова, Б. Лившиця, Б. Пастернака, Г. Петнікова та В. Хлебнікова вміщено два вірші І. Аксьонова: «Темп вальсу», «Досить швидко».¹²

О. Екстер проілюструвала футуристичну книгу І. Аксьонова «Неуважительные основания», яка вийшла у московському видавництві «Центрифуга». І. Аксьонов належав до московської футуристичної групи «Центрифуга», якій були притаманні епатажність у поєднанні прийомів віршування та грі змістів. У 1920 році побачили світ й інші книги футуристичного напрямку Д. Бурлюка, О. Кручених, К. Малевича та В. Хлебнікова. У 1922 р. І. Аксьонов прочитав доповідь «Про поезію В. Хлебнікова». Цікавість до образотворчого мистецтва поєднувалася з літературними захопленнями. Практичний досвід у галузі поезії дозволяв гарно розумітися на теоретичних аспектах поетичної творчості. У статті «До ліквідації футуризму» (1921) подано нарис генези та еволюції новітніх течій у російській поезії від К. Бальмонта до пролетарських поетів. Про його близькість до літературної богеми свідчить і такий факт: він був дружкою на весіллі у М. Гумільова та А. Ахматової.¹³

Лекції І. Аксьонова слухав майбутній відомий кінорежисер С. Ейзенштейн – автор глибокого психологічного портрету І. Аксьонова. Ось уривок з нього: *«Его сравнительно мало любили. /Он был своеобразен, необычен и неуютен. /И имел злой язык и еще более злой юмор./ Притом юмор своеобразный и не всегда доступный [...]./ Я Аксенова любил очень./ И за злой язык. И за злой юмор, и за неуютность./ Может быть, потому что понимал его лучше».*¹⁴ У свою чергу, І. Аксьонов написав нарис про С. Ейзенштейна.¹⁵ У 1910-ті рр. І. Аксьонов досліджував проблеми сучасного мистецтва. Невипадковим є його інтерес як до творчості Пікассо, так і «Бубнового валета». На його думку, «Бубновий валет» – останній і найбільш виразний етап у розвитку мистецтва. У своєму рефераті-статті він приділив увагу і роз'ясненню суперечності між «Бубновим валетом» і М. Ларіоновим та Н. Гончаровою, однак зробити це до кінця не вдалося. Автор розмірковував і щодо питання залежності художників «Бубнового валета» від французьких живописців. Визнаючи факт впливу французьких майстрів на митців діючого покоління, підкреслюється, що завдання, які час від часу виникали, довелося вирішувати *«сучасним нашим художникам».*¹⁶ З-посеред інших «бубнововалетів» І. Аксьонов виділяв, зокрема, *«народний характер широкого размаху, колоритного темпераменту Іллі Машкова».*¹⁷ І. Аксьонов підготував розвідку про А. Лентулова – одного з членів об'єднання «Бубновий валет».¹⁸ Про розуміння творчої лабораторії цього митця свідчать доволі тонкі спостереження автора. В одному з них автор закликав спробувати охопити оком повне зібрання картин художника. І якщо це б вдалося, помітна була б одна особливість – незмінна присутність у його кольорових побудовах рожевого кольору.¹⁹ Таким чином,

абсолютно точно визначено одну з головних особливостей живописної палітри А. Лентулова.

Одним з перших серед художників та мистецтвознавців І. Аксьонов спробував розібратися у творчості П. Пікассо та визначити його місце у історії світового мистецтва. Написана ним книга «Околиці Пікассо» у 1918 р. стала першим у світі дослідженням подібного роду. До гострої суперечки вступили художні критики та історики мистецтва, літератори, філософи та богослови: Я. Тугендхольд, О. Грищенко, Г. Чулков, М. Бердяєв, С. Булгаков. На думку фахівців, дослідження І. Аксьонова не загубилося серед інших праць про Пікассо. Ця монографія містить блискучу інтерпретацію його творів, а Росія, таким чином, випередила завдяки І. Аксьонову в офіційному визнанні Пікассо ще у 1918 р. В Іспанії мистецтвознавці до цього прийшли лише у 1930-і рр. Справедливим є те, що XI Алпатовські читання, присвячені 120-річчю Пікассо, які відбулися у жовтні 2001 р. у Московському музеї сучасного мистецтва пройшли під назвою «Околиці Пікассо» – данина поваги до нашого земляка.²⁰

У 1920-ті рр. І. Аксьонов знаходився у вирі театрального життя Москви, виступаючи теоретиком нових конструктивістських тенденцій у театрі. Працюючи завідувачим літературною частиною театру ТІМ (Театр імені Мейєрхольда), виступав як перекладач деяких п'єс, які йшли на підмостках театру. Він же написав невеличкий історичний нарис «П'ять років Театру імені Вс. Мейєрхольда». У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. В. Мейєрхольд неодноразово згадував книжку І. Аксьонова. На думку деяких дослідників, її цінність полягає у тому, що її слід читати як своєрідні мемуари Мейєрхольда.²¹ Крім суто історії театральних постановок під орудою Вс. Мейєрхольда, І. Аксьонов приділяв увагу театально-декораційному мистецтву. Аналізуючи стан декоративного мистецтва, автор нарису згадував практику «Бубнового валета», зоряний час якого у театрі вже тоді завершився, а естафету від нього прийняли такі художники авангарду, як В. Татлін і Л. Попова.

Джерела та література

1. Про життя і творчість І. Аксьонова див.: *Адашкина Н.* Иван Александрович Аксенов: эскиз к портрету // Искусствознание. – № 2 (98). – С. 525-539. Село Горки як місце народження І. Аксьонова указано у *вид.*: Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упоряд. Л.А. Покидченко; Редкол.: Л.П. Сапухіна та ін. – Суми, 2000. – С. 106. Аксьонов Иван Александрович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 21.
2. Поспелов Г.Г. «Бубновый валет». – С. 117. Сборник статей по искусству. Издание Общества художников «Бубновый валет». – М., [Б.г.]. Відкриває збірник стаття І. Аксьонова «К вопросу о современном состоянии русской живописи».
3. Сборник статей по искусству. Издание Общества художников «Бубновый валет». – С. 13.

4. Сборник статей по искусству. Издание Общества художников «Бубновый валет». – С. 12-13.
5. Аксенов И. «Пикассо и окрестности». – М.: Центрифуга, 1917 – 62 с. – Наукова бібліотека Третьяковської галереї: 4. 230.
6. Аксенов И.А. Пикассо и окрестности // Искусствознание. – № 2 (98). – М., 1998. – С. 484-525.
7. Коваленко Г. Александра Экстер // Амазонки авангарда. Александра Экстер, Наталья Гончарова, Любовь Попова, Ольга Розанова, Варвара Степанова, Надежда Удальцова: Каталог / Под ред. Дж. Э.Боулта и М. Дратта. – М., 2001. – С. 133.
8. Бабин А. Аксенов в окрестностях Пикассо // Искусствознание. – № 1(02). – М., 2002. – С. 504-519.
9. Бабин А. Аксенов в окрестностях Пикассо. – С. 505.
10. Адаскина Н. Иван Александрович Аксенов: эскиз к портрету. – С. 532.
11. Бабин А. Аксенов в окрестностях Пикассо. – С. 514.
12. Булань. – [Б.м.], 1920 – С. 3-5. – Російський державний архів літератури та мистецтва (Москва): 10362а. І. Аксьонов «Темп вальса»: *Давно мои чувства разграблены/ (Кажется и твои),/ Но не трецины, а царпины/ По нашим сердцам прошли./А тучи, теплы и быстры,/ Не закрывают звездную рябь,/ Комнате, занавес пестрый /Распустившей, парус – корабль./ В ней вином о края графина/ Шелестит налетевшая грусть,/ И искали слова не слышно,/ Первых разомкнувшихся губ./ Но не слова, не зова, не ласки, /Не полупризнанья, не лжи/ Мы ждали, потому что внятно/ Нам колокольчики всех дорог цвели/ И их лиловые, и их кривые, //Завивающиеся лепестки –/ Волны, волны слезной стихии,/ Не нашей: времени любви/ Пусть за стеклами, по асфальтовой/ Палубе, жемчужною пылью секунд/ Осыпает дождь, и каждой/ Каплей новый зеленый лист радуги –/ Мы, не плача, из тех же лоций / Пролетаем туман – тропой,/ Мыслью к мысли, локоть с локтем,/ Плечо о плечо, о щеку щекой,/ Расцветать при весенних росах,/ Позабыв о нас, о себе,/ На взошедших дуговых колесах, /В горящем из туч серпе.*
13. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. – К., 2001. – С. 105.
14. Фельдман О. «Не разрешенная нашей цензурой брошюра» // Театр. – 1994. – № 1. – С. 104.
15. Аксенов И.А. Сергей Эйзенштейн. – М., 1991.
16. Илья Машков / Авт.-сост. и авт. ст. И.С. Болотина. – М., 1977. – С. 48.
17. Илья Машков. – С. 48.
18. Аксенов И.А. Аристарх Васильевич Лентулов. Рукопис 1925-26 рр. Приватний архів (Москва). Відомості про життєвий шлях *І. Аксьонова* вміщено у науково-художньому виданні: Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / А. Луговской, В. Вечерский, С. Тупик, Н. Рыбкин. – К., 2001. – С. 105-106.
19. Аристарх Лентулов. Путь художника . – С. 26.

20. Бусев М.А. XI Алпатовские чтения «Пикассо и окрестности» // Искусствознание. – № 1(02). – М., 2002. – С. 648-654; Бусев М. Пикассо и окрестности // Художественный совет. – 2001. – № 6(22). – С. 6. В цей же час згадали про І. Аксьонова і на Сумщині, на мистецькому вечорі «Діалоги з Пікассо» у галереї мистецтв «Академічна» Української академії банківської справи. Див.: *Побожий С.* Диалоги с Пикассо // Ваш шанс (Сумы). – 2001. – 14 нояб. - № 46. – С. 14.
21. Фельдман О. «Не разрешенная нашей цензурой брошюра». – С. 103.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ТА ФІЛЬМ «ЗЕМЛЯ» В ТУРНЕ КРАЇНАМИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ЧЕРВНІ-ВЕРЕСНІ 1930 РОКУ

У лютому 1930 року відбувся прем'єрний показ фільму Олександра Довженка «Земля». Впродовж березня-травня проходили громадські перегляди кінострічки та дискусії у середовищі кіномитців. Перед тим, як вийти на радянський екран у квітні 1930 р., фільм було продемонстровано в Центральному будинку офіцерів РСЧА, на заводах «Красный путиловец», «Красный богатырь».¹ Усюди стрічка отримувала схвальні відгуки та рецензії.

«Земля» отримала високі оцінки глядачів і одразу була визнана критиками визначним кінотвором. «Землю» включили до числа фільмів, поданих на експорт Інторгкіно – організацією, що опікувалась питаннями продажу кінематографічної продукції з Радянського Союзу. Для пропагування свого твору та ознайомлення з рівнем кінематографу в країнах Європи особисто відправився кінорежисер ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіно управління) О. Довженко. Зокрема, великий інтерес становило вивчення технологічних та художніх можливостей нового та безпрецедентного для радянської кінематографії явища звукового кіно, відомого в СРСР як тонкіно. До складу делегації, що відбула в закордонне відрядження, окрім О.Довженка, увійшли дружина режисера Юлія Солнцева та оператор «Землі» Данило Демуцький. 19 червня 1930 р. учасники делегації залишили Київ та вирушили до столиці Німеччини – Берліна.²

Протягом липня-серпня представники українського радянського кінематографу кілька разів по чергово відвідували Берлін і Прагу. Перманентні поїздки до згаданих європейських столиць пояснюються тим фактом, що кінопродукція українського радянського режисера О. Довженка зацікавила кінокомпанію «Меркурфільм», що мала свої філії в Чехословаччині та Німеччині. Під час торгових контактів із радянським Інторгкіно, Меркурфільм відібрав для прокату в німецьких та чеських кінотеатрах 14 радянських фільмів, серед яких було три кінокартини О. Довженка – «Земля», «Арсенал» та «Сумка дипкур'єра».³ Для реклами закуплених кінострічок Меркуркіно прохали у радянської сторони плакати та проспекти присвячені «Землі» та «Арсеналу».⁴ Важливою частиною «розкрутки» радянської кінопродукції стала організація публічних лекцій і зустрічей німецької та чехословацької глядацької аудиторії безпосередньо з режисером О. Довженком.

Так, у чехословацькій столиці Празі, після прем'єрного перегляду на прес-конференції О. Довженко висловив свої погляди на майбутнє світового кінематографу. Зокрема, він зазначив, що звукове кіно має велике майбутнє, а також відмітив особливий шлях розвитку радянського кіномистецтва. Це пояснювалось тим фактом, що «фільмове мистецтво відповідає найкраще

духові сучасного життя. Радянський фільм виділяється своїм змістовним сюжетом. До цього роду фільмів зачисляє критика «Потьомкіна», «Кінець Санкт-Петербурга», «Генеральну лінію», мої фільми «Арсенал» та «Земля». Останній з них я даю в Празі висвітлювати. Радянський фільм віддзеркалює в собі всі соціальні прагнення та є складовою частиною величного плану розбудови всієї країни».⁵ Окрім того відбулось знайомство зі станом чехословацької кінематографії, особливе зацікавлення викликав розвиток звукового кіно та інфраструктура галузі. Український режисер відвідав кілька звукових кіностудій та кінотеатрів, провів ряд зустрічей з чехословацькими колегами. Зокрема, було налагоджено приятні стосунки з чехословацьким кінодіячем Любомиром Лінгартом.

У німецькій столиці було влаштовано кілька презентаційних показів. Фільм «Земля» отримав низку схвальних відгуків. Протягом липня 1930 р. позитивні рецензії на кінострічку з'явилися в 17 німецьких газетах та журналах.⁶ На одному з таких переглядів був присутній колишній народний комісар освіти СРСР Анатолій Луначарський.⁷ Перебуваючи в Берліні, О. Довженко листувався із радянськими кінорежисерами Сергієм Ейзенштейном та Г. Александровим, що перебували у відрядженні в США. Переписуючись із І. Соколянським, О. Довженко згадував, що «великий німецький фізик теоретик Альберт Ейнштейн обіцяє переглянути фільм «Земля».⁸ Європейське турне українського радянського кінорежисера передбачало відвідини Парижу. У столиці Франції, окрім публічних показів, О. Довженко зустрівся з художником М. Глущенком. Високу оцінку кінотвору дали режисер Ганс Абель та кіночасопис «Сінемонд».⁹ У вересні 1930 року делегація українських кінопрацівників відвідала Лондон. Відгуки англійської преси про фільм «Земля» та перебування на англійській землі О. Довженка вміщено далі.

11 вересня у газеті «Манчестер Гардіан» з'явилась стаття Р. Геррінга «Російський фільм у радянському посольстві. «Земля» Довженка»: «Другий фільм автора «Арсеналу» був показаний приватно сьогодні ввечері в Радянському посольстві на Кенсінгтон Пелес Гарденз. Довженко, який зараз знаходиться в Лондоні і дивиться англійські кінофабрики і звукові фільми, виголосив коротку промову російською, що потім була перекладена на англійську мову. Головною думкою в ній було те, що він бачить день, коли за допомогою «телефізіона» і завдяки його розвитку, кінематограф стане безекранним. Окрім того, помилковим є приділення такої уваги діалогам, коли звуки природи настільки ж виразні, залишаються невикористаними. Хоча в Росії ще немає достатньо звукових апаратів, тим не менше експерименти зі звуком там проводяться. Вони ускладнюються в Росії, сказав Довженко тим, що радянський кінематограф пристосований не стільки до міст, скільки для сіл з їх маленькими, розкиданими кінематографами. Але, коли звуковий фільм з'явиться на радянському екрані, він буде зрозумілим для всіх, незалежно від національності.

Фільм Довженка присвячений темі конфлікту нових ідей зі старими (вона лежить в основі таких картин, як «Село гріха» та «Генеральна лінія»).

Як і у двох зазначених кінокартинах, конфлікт виражений матеріалом сільськогосподарського розвитку. Юнак того типу, який, напевно, вдається відкривати тільки радянським кінорежисерам, проповідує колективізацію в селі, вміє керувати трактором. Йому протидіють багаті селяни, що представляють у сучасній Росії особливий клас, і у ніч його торжества, коли він, радісно танцюючи, направляє додому, вони вбивають хлопця. Батько загиблого дає клятву, що, оскільки син помер за нові ідеї, його не повинні поховати за старими обрядами. Замість цього юнак має бути віднесений у могилу селянами зі співом нових пісень. Те, що в цьому фільмі було розцінено як антирелігійна пропаганда, стало причиною його заборони в Німеччині.

Повернення сина до землі, за яку він боровся, дуже красиво символізовано народженням сина у селянки і плодами, що дозрівали під дощем. Якщо «Земля», можливо, не має епічної теми і драматичного напруження деяких з її попередників, вона, все ж, має цілком особливий, властивий лише їй ліризм. Четверта частина особливо являє собою зразок досконалого кінематографу, потужного, вібруючого і насиченого життям, від першого знімку тракторів до фінальної сцени, в якій син, що піднімає пил своїм танцем вздовж дороги, падає в цей пил вбитим. Багато говорилось про «російську різку», але «Земля» робить ясным те, що жест обривається перш, ніж він закінчиться, так що рух залишається неперервним. Фотографія у фільмі відмінна, точно так, як і використання екрану, що показує багатство фантазії. Але дійсне пояснення тієї поваги, з якою в Берліні і Москві відносяться до Довженка, варто шукати, перш за все, в четвертій частині фільму».¹⁰

Інша британська газета «Обсервер» 15.9.1930 р. розмістила замітку Керолін А. Легюн «Краще за тиждень». «Земля». За відсутністю першокласних картин, доступних для публіки, я повинна згадати на газетних шпальтах про прекрасну роботу Довженка, показану в середу приватно в Російському Посольстві (наскільки мені відомо, вона скоро буде продемонстрована Кінематографічним Товариством).

Я розраховую пізніше дати більш детальний відгук про «Землю». Зараз для підтвердження її високої якості достатньо згадати про блискуче відчуття точних предметних рухів, прекрасному пориві ліричної композиції і до крайності ретельної настройки в гармонії з ритмами і розмірами. На мій погляд «Земля» – найбільш хвилююче з того, що до цього часу мені приходило з Радянської Росії. Після неї Довженко одним ударом стає в число чотирьох найвидатніших кінорежисерів світу».¹¹

Інтерес до фільму «Земля» виявила американська прокатна кінокомпанія AMKINO CORP (Нью-Йорк). Ще наприкінці липня з боку американців надійшла скарга на адресу радянських партнерів, що отриманий 18 липня примірник фільму «Земля» не оригінальний: «... судячи з відгуків преси має бути цілий ряд сцен, що ми не побачили в отриманій копії, і хочемо отримати повну версію для прокату в США».¹² У своєму листі Інторгкіно зазначило, що «у відповідь на лист Амкіно за №1347 від 29.7.30

повідомляємо, що картина «Земля» у першому варіанті після нетривалого прокату була заборонена цензурою і знову дозволена до демонстрування та була експортована після певного редагування. Тому надати повну версію, заборонену цензурою, не можемо».¹³

Для повного виконання завдань, що стояли перед О. Довженком – популяризація фільму «Земля» та ознайомлення зі звуковим кінематографом, потрібно було продовження відрядження. Спочатку, заплановане на два місяці, воно розтягнулось на чотири. У своїй заяві про продовження закордонного відрядження на ім'я заступника уповноваженого ВРНГ в Берліні Трепанова Довженко аргументував необхідність продовження перебування за кордоном, зокрема, потребою відвідання Нідерландів для «доповіді в Амстердамі по запрошенню Голандської фільмліги».¹⁴ Факт перебування О. Довженка в Нідерландах не підтверджується документами.¹⁵

Отже, творче відрядження чи пропагандистський тур О. Довженка мав наслідком те, що свій перший звуковий фільм («Іван») О. Довженко зняв вже за два роки, ставши одним з перших тон-режисерів у Радянському Союзі. Окрім того, фільм «Земля» набув розголосу у середовищі не лише кінокритиків та спеціалістів, а й глядацького загалу Європи. Це турне сприяло високій оцінці кінострічки «Земля» на Венеціанському кінофестивалі 1932 р. Хоча фільм не отримав жодної відзнаки, бо нагород в той час ще не присуджували, його було названо одним з кращих на фестивалі.

Джерела та література

1. Плачинда С. Олександр Довженко. – К., 1980. – С. 205.
2. Марьямов А. Довженко. – К., 1968. – С. 93.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1. – Спр. 187 — Арк. 187.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1. – Спр. 187 — Арк. 149.
5. Куценко М. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. – К., 1975. – С. 78.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1 – Спр. 188. – Арк. 3.
7. Куценко М. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. – К., 1975. – С. 78.
8. Плачинда С. Довженко і світ. – К., 1984. – С. 116.
9. Куценко М. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. – К., 1975. – С. 79.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1 – Спр. 174 — Арк. 297.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1 – Спр. 174 — Арк. 299.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1 – Спр. 187 — Арк. 204.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1 – Спр. 187 — Арк. 205.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1238 – Оп. 1 – Спр. 174 — Арк. 436.
15. Куценко М. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. – К., 1975. – С.80.

ЗГАДУЮТЬ ОЧЕВИДЦІ...

Виповнилось 75 років як Україну і, зокрема, Путивльщину спіткало велике лихо – голодомор. Сьогодні трагічні спогади ще живуть у пам'яті людей, які пережили ті тяжкі часи...

Цегельнікова Марія Іванівна, 1924 р. н., с. Линове:

«У період голодомору мені було 9 років. Та досі пам'ятаю ті страшні часи.

У нашій родині, крім батька, матері, нас, чотирьох дітей, жили ще три тітки – сестри батька. Одна з них працювала вчителькою. Серед дітей я була найстаршою. Мали господарство: корову, поросят та іншу живність.

Коли почалася колективізація наша родина вступила в колгосп. Але не дивлячись на це, голод не обійшов нас. Виживали ми завдяки лукам: збирали щавель, часник, складали все в пучок та їли. Вживали в їжу чекан, луговий ситняк (його чистили і їли кашку). Пам'ятаю як збирали гречану полову. Засипали її на піч, сушили, вибирали черв'яків, просівали, товкли, а потім їли. Запам'яталося мені, як з ями витягали картоплю, яку батько засипав ще до голоду. Вона вже майже згнила і її спочатку мили в бочці з водою, чистили, доливали молока і пекли млинці. Бувало мати напече їх цілу гору, нас нагодує та ще й сусідів пригостить.

Приходили до нас люди з Орла і Курська. Вони брели селом у пошуках їжі, але ми не могли нічого їм дати. Багато наших односельців, в тому числі і моя тітка Векла, ходили в Зазірки міняти одяг на харчі».

Петренко Іван Іванович, 1922 р. н., с. Кочерги:

«Народився я в селі Кочерги, за п'ять кілометрів від села Волокитине, у багатодітній родині: батько – Іван Якович, мати – Мотрона Микитівна (Семенець), сестра Валя (1924 р. н.), брати Володя (1927р. н.), Василь (1930 р. н.).

На початок того страшного 1932 року мені виповнилося 10 років, так я вже трохи розумів, що відбувається. Батько в колгосп не пішов і за це родина підпала під репресії. Наклали на нас одну «продрозверстку» – батько виконав, другу... Хата у нас була стара і паршива, але були корова і кінь. Та як прийшли активісти свої і уповноважені, то все і забрали. Навіть столи, лавки, ослінчики, лахміття... Пам'ятаю прийшов час вечері, а сісти нема куди. Так батько вніс пікну діжу(де хліб пекли) поставив доверху дном посеред хати, підіслали ганчір'я (підлога була земляна) так і вечеряли.

Та тоді щось лишилось, а вже пізніше – хліб, що був, забрали до зернини. На людей, які ховали зерно, доносили і забирали останнє. За 50 метрів від хати на городі була клуня, де ховали жито та інше збіжжя. Там на току молотили, були там і схованки, ями рили і копиці ставили, щоб сусіди не бачили. Що сховали – тим і жили.

В цей час спеціальні люди їздили на підводах - трусили, забирали. Але й трусити особливо не треба було. Прийдуть з гвинтівками – усе віддаси.

Нашій родині схованого ненадовго вистачило і їли все що росло: щавель, часник, липу, калачі, опучки, шишки... Мати умудрялась варити суп-баланду, а з чого я вже не знаю.

У нас в родині вижили всі. Знаю, що людей вмирало багато, але де ховали не знаю. Приходили в село і сторонні, казали що з півдня. Приносили речі в обмін на харчі. Пам'ятаю міняли батькові овечу шубу велику, довгу. Та міняти не було на що. А щоб вмирали люди на вулицях я не бачив. Багато пройшло часу, мабуть, щось і забулось».

Скрябін Іван Порфирійович 1931 р. н., с. Линове:

«У колективізацію наша родина була розкуркулена. Забрали коня і корову. Горох був схований у печі і той знайшли, забрали. Активісти ходили по селу з щупами і шукали харчі. Наша родина була змушена вступити до колгоспу. У родині нас було четверо: батько Порфирій Софронович, мати Наталія Петрівна, я і мій брат Михайло. Жили ми бідно, голодували, ходили пухлі. Батько працював на болоті, копав торф. За це одержував півбуханки хліба у кінці дня. Мати ходила у Юр'єве – міняла на харчі хустки, подушки, хатнє начиння. У голодомор я трохи не помер. Від голоду настільки підупав, що протягом трьох років не міг ходити. Волосся на голові випало. Одна з наших сусідок порадила матері задушити мене подушкою, щоб я не мучився. Та мати не пішла на такий тяжкий гріх – я вижив.

Серед наших родичів помер мій двоюрідний брат Савостін Іван, його сестра Лідія, двоюрідна сестра матері – Андріанівна. Вона жила в селі Косове.

Батько і брат – учасники Великої Вітчизняної війни. Батько пропав безвісти, а брат відслужив у армії 7 років.

Все життя я прожив у рідному селі, працював у школі вчителем праці».

Селіна Тетяна Тимофіївна, 1927 р. н., с. Линове:

«Родина у нас була велика: батько, мати і 9 дітей. Мали коня і корову.

У колективізацію вступили до колгоспу. Батько одвів на колгоспний двір коня, відніс зброю. Працювали у колгоспі за трудовні. Це був рабський труд, за який майже нічого не платили. Батько мій, Тимофій Миколайович, незабаром помер від запалення легенів. Мати залишилась одна з дітьми. Тоді на території села було три колгоспи. Ми працювали у колгоспі «XV – й партз'їзд», випалювали цеглу. Нас з матір'ю приставили до печі. Візьму, бувало, в руки 2 цеглини і несу. За цю роботу нам давали буханку хліба і баланду. Ще я допомагала доглядати вівці. В той час у колгоспі були великі податки. У нас забрали цілий тюк полотна. Ми самі все пряли, ткали, відбілювали.

У голод ходили пухлі, виживали як могли. Збирали гнилу картоплю, яка з осені залишилась у полі.

Одного разу з торбою такої картоплі мене «застукав» об'їждчик. Дуже на мене кричав, заставив її висипати. Я його сильно просила, плакала, щоб він мені дозволив її взяти, але ні сльози, ні прохання не допомогли. Так з пустими руками я і повернулася додому.

Під час голоду померли наші сусіди Толстошеєви: Мефодій, його жінка Степанида і дві сестри Мефодія – Уляна і Євдокія. Трьох поховали у труні на городі, а Улянину закопали у сидячому положенні».

Гончарова Анастасія Іванівна, 1926 р. н., с. Октябрське:

«Ми з братом були сиротами. Жили з бабусею по батькові. Після її смерті нас виховував колгосп. У виділеному для дітей-сиріт будинку нас проживало п'ятеро. На той час я була маленька і про голод майже нічого не можу розповісти. Пам'ятаю тільки що харчувались ми дуже погано, майже не бачили хліба і молока. Їли часник, щавель, полову, яку товкли. Напевно, це було в період 1932 – 1933 років».

Гончарова Ганна Єлисеївна, 1930 р. н., с. Линове:

«У голодомор мені було 2 роки, та дещо відклалося у моїй пам'яті – мати розповідала.

Усі наші негаразди почалися з колективізації. Наша родина була розкуркулена. Забрали все господарство, в тому числі й корову. Залишились ми голі. У матері з плечей стягнули останню шубу. А нас вигнали з хати. Батька, Скрябіна Єлисея Васильовича, заарештували зі старшим сином Костянтином (йому було 15 років) за доносом односельця. Батька звинуватили в тому, що він мав наймитів, був урядником і стражником. І з того часу батька ми не бачили. Казали, що він помер у в'язниці в місті Прилуки. Костю звинуватили у бандитизмі і дали 5 років. Пізніше батько був реабілітований.

Наш тато був дуже добрий, працьовитий, односельці його поважали. Голова сільської ради Лобов хотів надати йому довідку на виїзд, щоб врятувати від арешту, бо спочатку батько написав заяву у колгосп. Та мати була проти і батькові прийшлося забрати заяву назад.

Мати залишилась одна з нами, малолітніми дітьми. Крім мене у родині було ще двоє дітей – Тетяна і Дмитро (він загинув під час Великої Вітчизняної війни на фронті).

Жили ми у землянці поряд зі своєю садибою. Інколи я ходила у свій сад за яблуками, а мені забороняли їх брати. Казали, щоб ми не ганьбили нових господарів.

Просили милостиню. У своєму селі соромно було просити, так брат ходив у сусіднє село Юр'єве. Односельці боялися пускати нас у свої хати через страх бути покараними. Ходили пухлі, навесні їли кропиву та іншу траву.

Мати працювала на болоті, копала торф. Їй приходилося брати мене із собою, бо ні з ким було залишати. Колгоспному керівництву це не подобалось, погрожували вигнати її з роботи. Тому вона часто залишала мене

одну, іноді садила в яму, щоб я не ходила по селу. Зневірившись мати хотіла мене віддати більш заможним людям, щоб я не померла з голоду.

З часом допоміг нам стати на ноги старший брат Костя, який жив у Москві.

Зараз я живу з родиною доньки».

БОЕВОЕ СОДРУЖЕСТВО КУРСКИХ И СУМСКИХ ПАРТИЗАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Боевая деятельность партизанских отрядов Курской области в период Великой Отечественной войны не знала территориальных границ. Весной-летом 1942 года, находясь в глубоком тылу противника, партизаны Хомутовского и Крупецкого районов провели серию успешных боевых операций совместно с отрядами народных мстителей Украины.

В конце февраля 1942 г. в ответ на усиление партизанского движения немецкое командование организовало крупную карательную экспедицию, в задачу которой входило окружение и уничтожение партизан, действующих на территории Хомутовского района. Каратели наступали с четырех сторон следующим порядком: от села Старшее (северо-восточнее райцентра Хомутовка) – карательный отряд СС численностью до 400 человек; село Мельничиха (севернее Хомутовки) – полицейский гарнизон г. Севска численностью до 200 человек; село Мухино (южнее Хомутовки) – мадьярский батальон; село Сопыч (западнее Хомутовки) – полицейский гарнизон численностью до 100 человек.¹ План проведения экспедиции был изъят у убитого мадьярского офицера и стал известен партизанам.

Для того, чтобы избежать окружения противником, командование отряда им. Ворошилова № 1 решило передислоцировать его в поселок Георгиевский и леспромхоз в урочище Колячек. Оказавшись в непосредственной близости с Хинельскими лесами, руководство отряда установило связь с размещавшимися там партизанскими отрядами Путивльского и Червонного районов Сумской области Украины, Севского района Орловской области и отрядом военнослужащих-окруженцев им. Ворошилова № 2. На встрече командиров партизанских отрядов было принято решение об уничтожении крупного немецко-полицейского гарнизона в селе Сопыч Червонного района Сумской области. Операция проводилась 28 февраля – 1 марта 1942 г. Партизаны предприняли несколько неудачных попыток вытеснить из села противника, который закрепился в каменном здании церкви. Только после имитации отступления, основные силы вражеского гарнизона покинули укрепление и начали преследовать партизан. В этот момент хомутовские партизаны, замаскировавшиеся на окраине села, овладели каменным зданием, уничтожив оборонявшееся там подразделение. Крупецкие партизаны и бойцы отряда Червонного района, находившиеся в засадах, открыли ружейно-пулеметный огонь по выступившему из села противнику. В результате боя было уничтожено более половины вражеского гарнизона, оставшиеся в живых спаслись бегством в село Эсмань Червонного района.

В первой декаде марта партизанские отряды им. Ворошилова № 1 и Путивльского района провели операцию по уничтожению карательного гарнизона СС в селе Старшее. Командир Путивльского отряда С.А. Ковпак вспоминал: «Совместными усилиями гитлеровцы были разгромлены. Но и

партизаны понесли большие потери. Нашу разведку гитлеровцы пропустили к поселку, а когда к месту засады подошла вся группа, они открыли пулеметный огонь. Погибли двенадцать человек, в том числе помощник начальника штаба путивльского соединения Н.М. Курс».²

Выделившийся в марте 1942 г. из отряда им. Ворошилова № 1 в самостоятельную боевую единицу Крупецкий партизанский отряд им. Чапаева, провел рейд на территорию своего района. В ходе рейда были уничтожены полицейский гарнизон в селе Большегнеушево и отряд карателей, численностью до двух рот, посланный из села Акимовка для преследования партизан. К середине марта 1942 г. противник сосредоточил вокруг Хинельского леса крупные карательные силы и блокировал находившиеся там партизанские отряды, а затем повел наступательные бои за прилегающие к лесу населенные пункты, контролируемые партизанами. Несмотря на большие потери, он усиливал натиск, направляя в атаки свежие силы. Когда кольцо окружения было замкнуто, объединенное командование партизанских отрядов Хинельской зоны приняло решение о прорыве вражеской обороны и переходе отрядов в Брянские леса.

Вечером 19 марта партизанские отряды им. Ворошилова № 1 и им. Чапаева сосредоточились в месте намеченного прорыва и в полночь, неожиданно для врага, ворвались в село Марчихина Буда. В результате внезапного нападения был уничтожен гарнизон противника численностью до батальона. Отряды Червоного и Севского районов, продолжив наступление, расширили полосу прорыва вражеской обороны. Партизанские отряды под командованием С.А. Ковпака (Путивльский) и И.А. Гудзенко (им. Ворошилова № 2) вели в это время бои с противником на других направлениях, они вышли из Хинельского лесного массива последними. Перейдя в южную часть Брянских лесов, отряды разместились в прилегающих к ней селениям.

Находясь в зоне Брянских лесов, партизанские отряды им. Ворошилова № 1 и им. Чапаева продолжали взаимодействовать с украинскими и севскими партизанами. 3 апреля отряд им. Ворошилова № 1 и соединение Ковпака провели операцию по окружению и уничтожению 3-го батальона 51-го мадьярского карательного полка. К 3 часам ночи оперативные группы заняли исходные позиции и в 3 часа 15 минут по сигналу начали обстрел села Жихов с северной и западной сторон из артиллерийских орудий и минометов. После артиллерийской подготовки партизаны ворвались в село. Противник, будучи застигнутым врасплох, обратился в бегство. Было убито 197 солдат, захвачено 150 подвод с боеприпасами, обмундированием и продовольствием, много оружия, штабные документы.³

В течение апреля 1942 г. карательные подразделения противника укреплялись на подступах к южной части массива Брянских лесов, готовя наступление на дислоцировавшиеся там партизанские отряды. 26 апреля на совещании объединенного командования отрядов было принято решение провести в ночь с 27 на 28 апреля 1942 г. налет на основные группировки противника, находившиеся в селах Чернацкое, Пигаревка и Середина Буда. По плану операции соединение С.А. Ковпака совместно с хомутовскими

партизанами должны были уничтожить пигаревскую группировку врага, состоявшую из 3-го батальона 33-го полка, основных подразделений 1-го батальона 46-го полка и 1-го батальона 32-го полка 105-й мадьярской дивизии. Путивльскому отряду предписывалось нанести основной удар с севера, Глуховскому и Шалыгинскому отрядам – зайти с востока и северо-востока, Хомутовскому отряду – находиться в заслоне с юга и юго-запада.

Ожесточенный бой за село длился с часа ночи до 10 часов утра. Как отмечал С.А. Ковпак, осуществлявший общее руководство операцией: «В селе мы насчитали 360 трупов вражеских солдат и офицеров. Достались богатые трофеи - 12 пулеметов, множество винтовок, полмиллиона винтовочных патронов, продовольственный склад. Не меньше, чем нам, досталось трофеев и Хомутовскому отряду, партизаны которого во главе со своим командиром Покровским и комиссаром Зайцевым проявили в этом бою большой героизм».⁴

В начале мая 1942 г. партизанский отряд им. Чапаева предпринял рейд из Брянских лесов в Хинельские, куда впоследствии прибыли отряды им. Ворошилова № 2 и Севского района. На совещании командиров был выработан план совместных операций против карателей, согласно которому 14 мая 1942 г. отряды им. Чапаева и Червонного района уничтожили батальон противника в селе Лемешовка, отряд им. Ворошилова № 2 совершил налет на фашистскую часть в селе Барановка, истребив до роты солдат и захватив трофеи; Севский отряд напал на карательную часть в селе Быки, уничтожив несколько десятков вражеских солдат. После проведенной операции партизанский отряд им. Чапаева вынужден был отступать под натиском преследовавших его карательных отрядов по направлению Хутор Михайловский – Эсмань – Чернацкое, несколько раз прорывая кольцо вражеского окружения. Пройдя с боями по тылам противника более 300 километров, отряд снова сосредоточился в южной части Брянских лесов. Крупецкие и хомутовские партизаны базировались в зоне Брянских лесов до осени 1942 г.⁵

В составе курских партизанских отрядов сражалось немало украинцев, а наших земляков-курян – в партизанских отрядах Сумщины и других областей Украины.

2 июля 1942 года С.А. Ковпак обратился к командиру отряда им. Чапаева Н.С. Исаеву с просьбой: «Помоги продуктами. Пришли с боевых операций. Люди голодные». И куряне поделились с украинскими партизанами скромными запасами продовольствия.⁶

Совместные действия курских и сумских партизан явились еще одним подтверждением братской дружбы и интернационального единства наших народов в годы Великой Отечественной войны.

Источники и литература

1. Государственный архив общественно-политической истории Курской области (ГАОПИКО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 4.
2. Ковпак С.А. Воспоминания, очерки, статьи. – К., 1987. – С. 249.
3. Там же. – С. 252-253.
4. Там же. – С. 263.
5. Гусев П.В. В тылу врага. – Воронеж, 1991. – С. 78-88.
6. Была война народная. – Курск, 1992. – С. 9.

ВОЛОКИТИНЕ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ. БІЙ ЗА СЕЛО

Був чудовий літній ранок, на небі ні хмаринки. Сонце уже припікало, хоч і була ще 10 година. Ми гралися біля двору чистенько вдягнені, бо була неділя. Раптом почувся протяжний важкий гул літаків, який чувся все ближче. Вони уже не гули, а ревіли від перевантаження, і вмить із-за дерев винирнуло декілька літаків. Вони летіли так низько, що без особливої напруги можна було розгледіти розпізнавальні знаки на крилах, але чомусь замість зірок там були хрести. Тільки літаки сховались за гіркою, почувся страшний вибух, і тут тільки дорослі збагнули, що це війна.

У яру, який називався Луговенькою, паслись корови. Німцям не терпілося як можна більше накоїти лиха мирному населенню. Тому вони скинули три бомби на корів. Проїхав вершник по селу і сповістив страшні вісті, які передавали по телефону із району. Військовозобов'язані повинні були з'явитися у сільраду з документами. Мобілізація почалася з першого дня. Село жило у гнітючому очікуванні. Радянські війська вели жорстокі бої з гітлерівськими загарбниками.

Якось до села вступила військова частина, яка відступала з боями. За півгодини були вириті окопи на горі, біля Луговеньки, і почалося спостереження за дорогою, що вела із Глухова та Путивля. У нашому дворі знаходилися дві підводи. Коні були розпряжені і стояли під грушею у затінку. Бійці сиділи на призьбі, витягнувши натруджені довгими переходами ноги, взуті у важкі черевики із сірими обмотками. На їхніх засмаглих від пекучого сонця обличчях відбивалися пригніченість і сум. Німці вели настирний наступ, а радянським бійцям доводилось відступати де з боями, а де й околишніми дорогами, щоб не зустрітися із ворогом, бо сили були не рівні. Наші бійці навіть не мали достатньо зброї, щоб захищатися.

Над селом пролетів ворожий літак-розвідник. Ми з мамою зі страхом подивилися на військових, шукаючи у їхніх очах відповіді, що ж зараз буде, чи скине бомбу, чи полетить далі. «Не турбуйтеся, – мовив військовий, який, видно, був серед них за командира, бо бійці звертались до нього по військовому. – Бомбити не буде – розвідувач».

До двору зайшла жінка, вдягнена по військовому, і про щось тихо проговорила з командиром. Тільки вона пішла, бійці запрягли коней і виїхали із села. Після обіду вступили німці. До хати увійшли троє у касках, з кулеметами у руках, попрохали води і одразу пішли. Ця частина в селі не зупинилася, і німці нікого із селян не чіпали.

Вечорами, коли на землю опускалися густі сутінки, люди виходили на вулицю і з сумом вдивлялися у заграву, яка мигтіла яскравими спалахами за високою горою, покритою соснами. Артилерійська канонада доносилась із усіх боків, а старі діди стояли і розмовляли між собою: «У мішок нас беруть, з усіх боків заходять».

Я ще не розуміла, що таке «брати у мішок», але їх сумні обличчя, невпевненість свідчили про щось страшне у волості. Мою дитячу душу проймав якийсь незнайомий жах. Від нього завмирало серце і бігали мурашки по тілу.

Наші війська усіма силами намагалися затримати німців. Зовсім рядом йшли бої. Наше село ще не було зайняте німцями, але німецькі «мессершмити» частенько кружляли над селом, вивчаючи місцевість. Та ось над селом з'явився радянський літак. Вів летів так низько, що його добре можна було розгледіти. Літак держав напрямом на Кобилля – ліс з віковими дубами та липами. Раптово мотори затихли і всі, хто його бачив, зрозуміли, що літак сів у полі. Хлопчаки першими побігли дивитися. Підбитий фашистами літак ледве дотягнув до місцевості, не зайнятої ворогом. Льотчику Василю Соловійову вдалося приземлитися на непідготовленій площадці. Ліворуч дрімучий ліс стояв густою стіною, а праворуч красувалося морськими хвилями перестигле жито. Василь з великим зусиллям посадив літак на невеликій ділянці, а потім прийшов до сільради з проханням, щоб дали людей повартувати літак. Льотчику треба було з'їздити у Липову Долину, де був розташований їхній аеродром, за машиною техдопомоги. У літака дійсно були великі пошкодження.

У цей час секретарем сільради працював Петруня Микола Михайлович. Він виділив людей для охорони літака, а Соловійов на попутних машинах дістався до свого аеродрому. Повернувся ранком до Волокитина на машині, з трьома техніками. Хлопці два дні латали штурмовика легкого бомбардування. І коли усі недоліки були ліквідовані, Василь заскочив у кабінку, покивав усім рукою і розвернув літак у напрямку лісу, бо тут місцевість була рівною. Механіки дивилися у слід зникаючому літакові, але що таке? Зовсім рядом лісова стіна, а літак не набирає висоту. В одну мить різкий тріск заповнив мовчазну лісову тишу і літак зник у верхівках дубів. Метрів п'яти йому не вистачило, щоб відірватися від лісової стіни. Зачепившись за верхівки, він розбився: крила відлетіли, кабіна упала. Ледь живого Василя витягли із кабіни і привезли до медпункту. Ніколи місцевий лікар Лука Михайлович Бугайов не почував себе таким безпорадним, як зараз. Співчутливо дивився на зовсім молоде, з тонкими рисами обличчя, у його чисті очі, які світилися щирістю і закоханістю у життя. Перев'язки, уколи – все можливе Лука Михайлович зробив, але бачив, що це останні хвилини життя цього молодого хлопця.

– Візьміть мій пістолет іменний на згадку, – з великим зусиллям промовив Василь до Луки Михайловича. Сам він розумів, що йому уже нічого не буде потрібно.

– Ні, я лікар, у мене цивільна професія і зброю я не можу взяти.

Бугайов бачив, як Василь непритомнів, блиск очей зникав, та допомогти він не міг – усе тіло було понівечене переломами. Хлопці забрали тіло Соловійова у Липову Долину, де поховали – не знаю. Рік його народження 1918, родом із Ростовської області.

Бої йшли зовсім близько. Усе яскравіше було видно вечорами спалахи

від гарматних залпів.

Вересневий день, коли ворог остаточно увійшов у село, був ясний і теплий, наповнений пахощами нескошених трав і перестиглого жита. Воно ще не зжате та не скошене стояло великими ланами в полі, у копицях. Великий клин гречки, скошеної і зібраної у невеличкі купки, чекав теж свого часу.

Гарматні вибухи усе частіше нагадували про наближення страшних подій. Гітлерівська танкова частина під командуванням генерала Гудеріана несамовито рвалася до Москви. Це була наймогутніша з усіх танкових частин, укомплектована новою технікою і добре підготовленими солдатами. Танкова частина рухалась чомусь у бік Путивля, коли за 40 км знаходився прямий шлях від села до Глухова, а там пряма дорога до Москви. Можливо, німці пішли в обхід, ближче до залізничної колії.

Радянські війська, де тільки можливо було, ставали на перешкоді ворогові, блокуючи дороги, щоб не дати пройти гітлерівським танкам і піхоті. Через наше село пролягала глуха дорога від Глухова до Путивля. Друга дорога, серед лісів і полів, вела від Банич через Волокитине. Так теж можна було потрапити до Путивля. Німці уникали центральних доріг і йшли полем, щоб зненацька увірватись до Путивля. Але радянське командування розгадало задум ворога. До села Волокитине 8 вересня було підтягнуте військо, сформоване з курсантів Харківського та Сумського артучилищ, якими командував начальник Харківського артилерійського училища генерал-майор Чеснов.

Після обіду у колгоспній коморі видали продукти для військової кухні. Курсантів розмістили на болоті за річкою, на відкритій місцевості, де неможливо було глибше окопатися, бо болотяна вода заповнювала окопи. Позаду знаходилася більш суха місцевість і ліс з віковими соснами та дубами, зарослий різним чагарником. Але команда була вирити окопи на відкритому болоті. Із колгоспу виділили людей рити через дороги канали і різати верби уздовж шляху, що вів від Банич до Волокитина, де чекали німців. Дівчата і хлопці працювали мовчки, різали верби-красуні, що прикрашали під'їзд до села. Кожний думав своє, але всіх їх охоплював сум і страх у чеканні завтрашнього дня. Широкі канали перетинали дороги. Коряві верби лежали мертвою смугою і мали стати перешкодою гітлерівським танкам. Усі розуміли, що страшну німецьку навалу дуже важко стримати, але робили усе можливе, щоб хоч на короткий час зупинити ворога і дати можливість радянським військовим частинам зайняти оборону.

Звечора роздали людям усе колгоспне майно і худобу на збереження, бо знали, що німці знищать перш за все колгоспне. Ніхто не сперечався. Кому що припало, то і тягли до свого двору мовчки. Кожного не покидав страх за своїх дітей і свою долю.

Сонце сховалось далеко за обрієм і село принишло у сумному таємничому мовчанні. Навіть собаки затаїлися, немов відчуваючи щось страшне і недобре. Уже зовсім сутеніло, але діти ще тихо гралися біля своїх дворів. Раптом почувся чіткий ритмічний звук на шосейній дорозі, який

нагадував кінський тупіт копит. Цей звук усе наростав і заповнював вечірню тишу. Здавалось, немає такого куточка, куди б не проникав цей жахливий звук. Коли діти виглянули на дорогу, то побачили фашистську колону, що видавалася у сутінках чорною смугою. У кожному ряду крокували вісім гітлерівців. Вони з'явилися зі сторони парку, видно йшли з поля по Глухівському шляху від Вікторова. Друга колона йшла безкінечною стіною з іншого боку, через щорсівський колгосп зі сторони Кочерг. Німці йшли тихо, озброєні, у касках, і тільки кроки їх глухо лунали у вечірній тиші.

Чечель Олександра Михайлівна розповідала, що їй треба було перейти дорогу, аби забрати у сусідки малу дитину, яку залишила без нагляду, а німці все йшли та йшли. Материнське серце ніщо не може зупинити і вона пішла на хитрість: кивнула їм «здравствуйте» і попрохала, щоб пропустили забрати дитину. Німці на мить зупинились і дозволили Олександрі пройти.

По усьому селу окупанти розставили вартових. Німецька бойова техніка знаходилась за селом, біля урочища Галатів Яр, поряд із Глухівським шляхом. На високих дубах, у гущавині гілок, маскувалися телефоністи-спостерігачі, які вели нагляд за розташуванням радянських військ.

У цю тривожну мовчазну ніч ніхто з курсантів не спав. Стомлені переходом, окопуванням і очікуванням першого бою, вони розуміли, що завтрашній день буде ще важчим. Не розуміли тільки, чого їх виставили, як у вітрині, на відкритій долині з одними кулеметами. Важка артилерія і уся техніка знаходяться десь біля Путивля, а вони з голими руками під носом у ворога. І марно було думати, що німців, озброєних до зубів, могли затримати 18-ти річні першокурсники військових училищ, які не мали ні майстерності воювати, ні мудрості, ні хитрості.

У цю тяжку годину бійців не покидали думки про рідних і близьких, про свою країну, яку нівечили гітлерівці, як її захистити і вистояти перед танками Гудеріана з кулеметами у руках. Ворог був зовсім поруч. Він зайняв у селі найбільш зручні висотки, з яких незброєним оком можна розгледіти наших бійців. Ніч минула у тривозі. На світанку фашисти відкрили вогонь і пішли у наступ на наші війська у напрямку Путивля через річку Клевень. Гітлерівці підтягли свою техніку, яка знаходилась за Порохонькою і зайняли гористу місцевість у парку і на Городищі.

Наша артилерія знаходилась біля Коханового хутора. Спереду по курсантах стріляли з гармат вороги, а ззаду летіли далекобійні снаряди своїх, які не долітали до ворога і падали в долину, у розташування своїх бійців. Від розривів снарядів здригалася земля, кругом тріщало і вило, зливалось у єдине одноманітне виття снарядів, де не можна було почути власного голосу. Наші бійці – першокурсники військових училищ, зовсім не маючи військового досвіду, розгублено кидалися від ям, де падав снаряд і перебігали в інше місце, того не розуміючи, що наступний снаряд упаде там, куди він перебіг. Бій був жорстокий і нерівний, тривав десь години чотири.

Люди сиділи у погребях. Самозапальні кулі протяжно свистіли. Діти, налякані та голодні, з плачами притискалися до своїх матерів. Жінки зі страхом думали про дітей, що робити далі, залишитись тут чи ввечері тікати

із села. Коли все затихло, почали радитись, як же бути далі. Ніхто не знав, що бій закінчився і загроза минула. Зійшлися на тому, що треба покинути село хлопцям, дівчатам та молодим жінкам із дітьми. Старі люди, хто хотів – пішов, а більшість залишились доглядати за худобою. Після обіду люди потяглись «вереницею» у поле, а далі – до сусіднього села Уздиця, яке не було зайняте німцями. На бугрі, біля Луговеньки, на високому дубі, сидів, замаскувавшись у розкішних дубових гілках, ворожий телефоніст. Через польову дорогу тяглися два тоненькі проводки, червоний та синій, до другого дуба, який стояв осторонь дороги, що знаходилась на відстані двох кілометрів. Звідти німці вели спостереження за важкою артилерією радянських бійців. З цієї висоти був відкритий простір до Путивля, що допомагало ворогові знати точність розташування нашої артилерії.

Ми зі страхом переступали цей яскравий дріт і шли полем до Уздиці. Дехто залишився ночувати у гречаних копицях з надією, що бою більше не буде. Біженців було багато. Уздицькі люди приймали усіх скільки могли.

Перші хати були вже зайняті і ми пішли у кінець села. Там нам дала притулок дуже добра сім'я. Я знаю тільки, що їх по-вуличному прозивали Дьогтеви. У дворі стояли дві хати. У одній жила невістка з дітьми, а в другій – свекор та свекруха з донькою Марусею, дуже гарної вроди дівчиною. Бабуся Христя, так звали господиню, посадила нас, восьмеро дітей, на рядно на підлозі, поставила велику миску з молоком і накришеним хлібом. Задоволені, що нас приютили, ми сиділи, підібгавши під себе ноги, та раді теплу і тиші уплітали молоко з хлібом.

Наступного дня через Уздицю пройшли машини з гітлерівцями. Ми виглядали у щілини воріт. Темні каски з хрестами і кулемети, які німці держали у руках, наводили на нас жах. Машини їхали селом у напрямку до Глухова без зупинки. Та німецька частина, що вела бій у Волокитині, йшла в наступ у напрямку Путивля. Всі зрозуміли, що це пройшла інша частина і вирішили послати п'ятнадцятирічних хлопців до Волокитина у розвідку.

На другий день приїхали наші «розвідники» за нами на конях. Бій вже закінчився і німці покинули село. На околиці села, під Порохонькою, де стояла ворожа бойова техніка, зараз валялись різні залізки, колеса, ящики з-під снарядів, промаслені ганчірки та рукавиці. Розбитої важкої техніки ніде не було видно, її, очевидно, спалювали. Цей промаслений соляркою і прорізаний гусеницями великий клин, де стояли гітлерівські машини, примушував замислитися, скільки треба було мати мужності, щоб хоч на коротку мить затримати ворога.

Повернувшись у село, жінки зібрали вузлики з їжею у кого що було і пішли на місце бою з надією, що хтось та й залишився живий. Тут вже були люди, які зносили убитих до ям з-під снарядів, а декого в окопах присипали. Розповідали різні страхіття, хто що чув, хто що бачив. Люди, які жили на Городищі і в Дорошівці, чиї хати були розташовані на високому пригорку, чули вночі стогін поранених і мольбу про допомогу. Надвечір, коли бій затих, люди не знали, чому стало тихо, думали, що це тільки короткий перепопочок, а потім знову буде бій і не знаходили собі ради, як далі бути:

залишатися в селі чи тікати кудись далі. Але, як з'ясувалося, воювати німцям уже не було з ким. Лежали молоді необстріляні хлопці у «долині смерті», навіть імена багатьох з них так і не стали відомі волокитинським людям.

Коли гітлерівці, уже не маючи ніякого опору, пішли в наступ, перейшовши міст, звернули увагу на мертві тіла курсантів. Вони лежали у лощинах і в ямках від снарядів по четверо, голови були повернуті в різні боки. Німці не розуміли, стояли здивовані, чому радянські бійці оборонялися з обох боків, коли німецькі війська були розташовані тільки в селі, а хто ж їм стріляв у спину?

Декілька військових з піднятими руками вийшли з лісу, потім вийшли ще. Один з курсантів на ім'я Іван не міг піднятися на ноги і лежав за кущем вільхи. Вирішив, що все одне уб'ють, то нехай стріляють на місці. На тяжкопоранених вони не звертали уваги. Здорових військовополонених погналі різати ліс, який тягнувся уздовж дороги, що завжди була розбита. А зараз, щоб могла пройти важка німецька техніка, потрібен був настил. Полонені різали сосни і прокладали дорогу. Іван, як тільки смеркло, доповз до Кагані і сховався у сараї, де його і знайшла наша знайома бабуся. Німців тут не було. Бабуся перев'язала Івану ногу і голову, принесла поїсти, що вже знайшлося в хаті. У нього був добре помітний шрам біля вуха. Він розповів, що одержав цей пам'ятний слід у дитинстві від удару коня. Розповів бабусі про бій і про все, що з ним трапилося. Він розповідав жахливі речі і сльози текли по його обличчю: «Нам у затилок стріляли свої. Коли ми це зрозуміли, залягли «ромашкою», двоє відбивалися від німців, двоє від своїх».

Через декілька днів хлопець відчув себе уже краще, але ходити ще не міг та все ж думав, як йому дістатись до якоїсь військової частини. Вранці, коли бабуся принесла молока, Івана в сараї не було. Обдивилася все навкруги – ніяких слідів, та вона знала, що далеко солдат зайти не міг, бо ще рани не зажили і сили у нього не було, щоб покинути сховище. Занепокоєна і щось підозрюючи недобре, пішла за село на місце бою. Якесь тривога заповнювала її душу, ятрила серце. Вона оглядала кожний окоп і уцілілий кущ вільхи, все обдивилась і майже біля дороги знайшла Івана в окопі. Він сидів, зігнувшись, з простреленою головою, кров засохла на його обличчі. Смерть так і залишилась загадковою.

Коли остання німецька військова частина переправилася через річку Клевень і люди прийшли на місце бою, першим кинувся їм у вічі поранений боєць, який лежав у калюжі крові біля річки поряд мосту. Німці, коли проходили через цей міст, не звернули навіть уваги на бійця, який не подавав ніяких ознак життя. Та коли люди зносили убитих до ями, помітили, що хлопець ще дихає. За річкою, біля мосту, стояла під горою одинока хатина, де жили Качури, вони і забрали до себе тяжко пораненого Загеруєва Степана.

Через стільки років волокитинські жінки з сумом розповідають про страшне видовище після бою. Поранених було мало, убиті молоді солдати лежали хто в окопах, хто в лощинах по четверо з гвинтівками і кулеметами в руках. Поряд валялось кругленьке печиво і брикети пшоняної каші. Це був, мабуть, пайок, який видали з вечора. Деякі убиті лежали без чобіт – мародери

уже встигли попрацювати. Люди завжди були різні: і милосердні, і жорстокі, були віддані своєму народові, були і зрадники.

Жінки, які прийшли з вузликами в руках, принесли що у кого було з їжі, щоб допомогти пораненим. У кожної на фронті були чоловік або син, і за кожним із них боліло серце, кожна думала, що можливо і її рідним хтось теж допоможе у скрутну хвилину. Поранених привезли у приміщення шкільного клубу. Декілька чоловік із полонених змогли вночі втекти від німців і переживали деякий час у самотніх жінок, поки не з'явилась нагода пристати до якоїсь відступаючої частини наших військ. А дехто пішов у партизанський загін, який з Брянських лісів перебазувався у нашу місцевість.

Документи загиблих збирав Павло Степанович Степанов (по вуличному Горнащук), щоб потім сповісти рідним, де загинули їх діти. П'ятнадцять посвідчень з адресами зібрали Чечель Марія Михайлівна і Криушенко Марія. Дівчата непомітно, щоб ніхто не бачив, витягли з карманів убитих документи і вдома Чечель Марія Михайлівна сховала їх у стрісі сараю.

З пораненими був один із санітарів, який надавав необхідну допомогу. Бійці були тяжко поранені. Жінки зі сльозами розповідали мені, як привезли їх до школи. У одного чорнявого, зовсім молодого, була вирвана нижня щелепа і відірваний язик, на обличчі зіяла кривава рана. Очі, налиті сльозами, блищали і благали порятунку. Поряд стояли безпомічні жінки і капали йому молоко у горло. Всі добре розуміли, що нічим уже хлопцеві не допоможеш. До ранку він помер і похований був у шкільному дворі. Могила його знаходилась під ясенем, що ріс по лівий бік від входних дверей у приміщення школи. Потім його перепоховали в іншому місці, біля братської могили у шкільному дворі. Другий тяжко поранений намагався ще написати рідним прощального письма та не вистачило сили його закінчити – теж помер. Могила його знаходилась теж у шкільному дворі, де потім були поховані люди, яких розстріляли у школі.

Документи Павло Степанович Степанов заховав у стрісі будинку. Цей чоловік був колгоспним активістом, дуже чуйною і доброю людиною. Він і гадки не мав, що у нього є вороги, які у страшний для усіх час можуть скоїти підлість. Коли знов у село вступили німці, невідомо за яку нагороду хтось доніс на Павла Степановича, що він зберігає документи загиблих бійців. Німці вимагали, щоб він віддав усі адреси, але Павло Степанович відповів, що у нього їх немає. Зрозумівши, що від цього чоловіка нічого не дізнається, німці вивели усю сім'ю за річку, на місце, де загинули курсанти, поставили над глибокою ямою від вибуху снаряда батька, матір Павла, його дружину Лізу та двох дівчаток. Мати стиха сказала дітям мовчати, коли упадуть у яму живими. Коли пролунала кулеметна черга, Ліза встигла штовхнути дітей у яму і сама, скошена кулями, упала на них, покривши своїм тілом. Діти залишилися живими свідками цієї трагедії. Хату і сарай Горнащуків німці спалили, де і згоріли усі документи.

(Із розповіді Чечель М.М. і Криушенко М.М.).

с. Волокитине, 1971 рік

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ГЛИНСЬКІЙ ПУСТИНІ

Геніальні педагоги-просвітителі Я.А.Коменський та К.Д.Ушинський головним напрямком виховного процесу вважали духовне удосконалення людини. «Відчуємо ж у собі те, що бачимо в Ісусові Христі, найдосконалішому зразку всякої досконалості, за якою нам слід себе навчати», – писав Я.А.Коменський у «Великій Дидактиці». [1]

На необхідності такого виховання наголошує і К.Д.Ушинський: «...від кожного педагога-практика можна і необхідно вимагати, щоб він сумлінно і свідомо виконував обов'язок свій і, взявшись за виховання духовної сторони людини, вживав всі залежні від нього засоби». [2]

Справжнім підручником духовного вдосконалення людини можна назвати «Життя Святих» св.Димитрія Ростовського, життя і діяльність котрого пов'язані з нашим краєм. З позицій християнської педагогіки розглядали виховний ідеал відомі українські педагоги-письменники Григорій Ващенко і Василь Зеньковський.

На відміну від невдалих виховних проектів соціалістів-утопістів, християнський філософ, дворянин Микола Неплюєв втілював у життя «педагогічну зверхзадачу», створивши в с.Воздвиженське Глухівського повіту наприкінці ХІХ ст. «Православне Хрестовоздвиженське Трудове братство».

Та найбільш величним і загадковим, що потребує глибокого і всебічного вивчення, є феномен духовного подвигу – духовного удосконалення старців Глинської пустині і маловідомі факти виховання у цьому середовищі підлітків.

Глинська Різдво-Богородицька пустинь упродовж майже чотирьох віків славилась висотою духовного життя своїх насельників, особливо силою релігійного впливу на мирян, для яких вона завжди була «ідеалом християнського Богослужіння і місцем духовного подвигу».[3,11] І за німецької, і за радянської влади, в період відновлення пустині з 1942 по 1961 рр., таким же змістовним і Богоугодним було духовне подвижництво старців обителі. Серед них настоятелі Глинської пустині – архімандрит Нектарій (у миру Микола Нуждін), ієромонах Серафим (у миру Семеон Амелін), архімандрит Феоген, а також схимонах Варсофоній, ієросхимонах Гавриїл, схиархімандрит Серафим (Романцов). Єпископ Сумський і Охтирський Євстратій писав: «Трудами о.Андроніка (Лукаша), духовника о.Серафима (Романцова) і настоятеля архімандрита Серафима (Амеліна) міцніла і процвітала Глинська пустинь». [3, 478]

Про благодійний вплив старців Глинської пустині на духовний світ юнаків у цей період розповів капітан І рангу, уродженець с.Яструбщина Глухівського району Іван Михайлович Жебін (Жеба).

Важкого 1942 року, напередодні великого свята Преображення Господнього, до монастиря Глинська пустинь зійшлося багато богомольців, щоб помолитися Богові і попросити у Його захисту і перемоги над ворогом. Серед них було три жінки з хлопчиками різного віку, котрих звали Іванами. Одна з жінок, Марина Жеба, прийшла з сином із с.Яструбщина, друга – Катерина Шишова з сином – із с.Бегоща, що за п'ять кілометрів від Крупця, третя, теж Катерина, зі своїм сином Іваном Гудимовим приїхала із с.Береза. Можливо, вони переселилися у Березу після розправи карателів з жителями Нової Слободи Путивльського району; саме тут народився Іван Опанасович Гудимов, [4] котрому на той час виповнилось 14 років. (За іншими даними після трагедії 7 липня 1942 року Іван Гудимов залишився сиротою і до пустині прийшов з хрещеною матір'ю Підшивайловою Феклою Костянтинівною, яка привела хлопця лікуватися від переляку. Катериною звали старшу сестру).

Наступного дня, після свята, вони на деякий час залишилися у монастирі, щоб допомогти у відбудові обителі, і сталося так, що хлопці виявили бажання залишитися тут.

Івана Гудимова взяв до себе в келію 79-літній настоятель Глинської пустині архімандрит о.Нектарій (в миру Микола Нуждін). Архімандрит був людиною високої культури, високоосвічений і трудолюбивий. Він переплітав книги, сам відновив іконостас, престол, жертвник, Царські врата; виконував теслярську і столярну роботу, сам топив піч і збирав попіл для прання і чистки посуду. Всіх трьох Іванів він навчав математиці, географії, малюванню і читанню російською та церковнослов'янською мовами.

Отець Нектарій мав досвід управління обителлю у найскладніший період Першої світової війни, революції і громадянської війни з грудня 1912 р. і аж до її закриття у 1922 р. і виявив себе розсудливим, старанним і благочестивим настоятелем. Після закриття Глинської пустині йому вдалося зберегти незначну частину монастирського майна. За Божим промыслом він не був заарештований, а жив у Путивлі, у затворі, у подвигах суворого посту, богومислії і молитві. Таємно приймав духовних дітей на сповідь, щоночі служив літургію.

Ведучи сокровенний спосіб життя, о.Нектарій набув дару Божого провидіння і наставляв мирян на шлях праведний. Коли в період окупації розкуркулені стали повертати свої будинки, він сказав: «Даремно вони це роблять, їх знову виженуть». «Та хто ж їх вижене?», – запитували його. «А хто тоді виганяв, ті й знову виженуть». Він передбачив і закриття Глинської пустині у 1961 р. [5]

Відбудовуючи обитель, архімандрит Нектарій головну увагу приділяв відродженню духовних традицій Глинської пустині: встановив подвижницький (за зразком Афонського) устав, влаштував бібліотеку із збереженими ним духовними книгами, відновив старецтво і сповідь іноків.

Зрозуміло, що за наставництва такого високодуховного вихователя формувались і надзвичайні особистості.

Іншого хлопчика, Івана Шишова, взяв під свою опіку ієромонах Феоген (в миру Фома Семенович Таран), котрий в 1958 р. за бажанням братії став настоятелем Глинської пустині, а в 1959 р. архієпископом Чернігівським і Ніжинським Андрієм (Сухенко) був возведений в сан архімандрита.

Феоген одним із перших повернувся у Глинську пустинь і трудився над відновленням обителі. За професією він був будівельником: чудово володів всіма видами будівельних інструментів. У свої 60 років він виконував найбільш трудомісткі роботи, крім того, заготовляв лико, плів лапті і всьому цьому навчав своїх підопічних.

Отець Феоген не звертав уваги ні на похвали, ні на осуд, проте суворо дотримувався установлених старцями правил внутрішнього і зовнішнього життя і при наставництві юнаків вчив їх самовдосконаленню, бути простими і незлобливими, вести здоровий спосіб життя.

Третього підлітка, Івана Жебу, взяв до своєї келії 72-літній схигумен о.Антоній (в миру Авксентій Вітер). Ще раніше настоятель пустині о.Іоанникій назвав подвижника «істинним монахом, котрого повинні наслідувати». [5, 593]

Він був духовним наставником в обителі і прекрасним майстром пічної справи. Отець Антоній виховував братію у душі християнської добродійності: малодушних утішав, гордих учив смиренню, ворогуючих примиряв. Головним предметом його турбот було втілення у середовищі братії духу Божого послуху, миролюбства і благочесті. Зерна Божественної істини, посіяні в юних душах, дали свої плоди. В числі його учнів були відомі пізніше святістю життя великі Глинські старці, серед них – схіархімандрит Андронік (Лукаш).

Мудрість настанов о.Антонія привертала до обителі сотні мирян, які з усіх кінців Радянського Союзу приїжджали сюди для сповіді і порад. Так він підтверджував ім'я «істинного монаха», бо «чернецтво – найбільший подвиг духовного служіння світові; воно охороняє світ, молиться за світ, духовно живить його і заступається за нього, тобто чинить подвиг молитовного заступництва за світ». [6, 628]

І через півсотні літ його вихованець Іван Михайлович Жебін згадує о.Антонія і інших духовних подвижників з великим благоговінням, бо вони визначили високу долю звичайних сільських хлопчиків. Згадує він також схигумена Миколая (у чернецтві Никон, в миру Микита Васильович Хондарєв), котрий служив у церкві с.Береза Глухівського району і приїжджав для відбудови Глинської пустині, де разом з о.Антонієм вони відновлювали пічне опалення. Отець Никон запам'ятався йому надзвичайною людиною: життєрадісною і сильною. Часто можна було побачити сімдесятилітнього старця в оточенні іноків і мирян, котрий давав їм мудрі поради, відповідав на питання, благословляв своїх духовних чад і водив їх на братське кладовище Глинської пустині, де покоїлось багато святих.

Також просвітницько-духовною діяльністю прославився у цей період і схіархімандрит Серафим (в миру Іван Романович Романцов): про цей період обителі розповідає у своїй книзі «Глинская мозаика» Г.Пильнева. [7, 71-87]

Безумовно, що на відміну від традиційної педагогічної діяльності, духовне наставництво старців Глинської пустині характеризувалося не тільки іншим об'ємом знань, але й іншим змістом (езотеричним), схованим від очей звичайних людей, бо більшість з них «дивиться – і не бачить, слухає – і не чує, торкається – а не осягає, переміщується – і не відчуває, говорить – і не думає».[8] Старці ж відкривали для підлітків невидимий для інших глибинний духовний світ, вчили їх по-іншому відноситись до оточуючого світу, слідкувати за своїми думками, словами і вчинками. При цьому навчали їх і звичайним справам. Наприклад, о.Антоній прекрасно плів чотки, вирізав печатки для проскур, маленькі натільні хрестики, виготовляв різні церковні речі і всьому цьому учив Івана Жебу.

Всіх трьох Іванів виховували трудолюбивими і порядними, вчили «як усмирити пристрасті, вчили чистоті помислів, розкривали перед ними: хто вони, для чого прийшли у цей світ і в чому смисл людського життя...». [9]

Слід сказати, що таке гуманістичне виховання без покарань здійснював у Павлівській школі В.О.Сухомлинський і досяг вражаючих результатів. Із загальної кількості випускників (з початку 50-х років і до 70-го року – близько 1000 чоловік) більше 400 отримали вищу освіту, 30 – стали вченими, два Героями Соціалістичної Праці... [10]

Доля ж трьох Іванів у 1947 році вирішилась таким чином: Івана Жебу відправили у дитячий будинок, Івана Шишова – у ремісниче училище, а Івана Гудимова – в армію.

Минуло 30 років. Іван Жебін (Жеба) став старшим радником юстиції: працював у Росії і інших зарубіжних країнах.

Іван Гудимов став митрополитом Леонтієм, магістром богослов'я. Він очолював Харківську, Одеську, Сімферопольську та Донецьку єпархії, був ректором Одеської духовної семінарії, володів п'ятьма іноземними мовами. Певний період він був архієпископом Берлінським і «всея Германиї»; нагороджений 19-ма орденами і хрестами як православними, так і світськими. Помер у 1992 році.

Іван Шишов став генералом, його послужний список містить чимало нагород. Пізніше він отримав звання професора.

Для трьох Іванів Глинська пустинь стала школою духовного становлення, де вони досягли високого інтелектуального рівня, що дало їм можливість максимально проявити себе у житті.

Джерела та література

1. Коменский Ян Амос. Избранные педагогические сочинения. Часть 1. – Издание 3-е К.И.Тихомирова. – М., 1906. – С. 71.
2. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы. Избр. пед. соч. в 2 т. – Т. 1. – М., 1976. – С. 18.
3. Схиархимандрит Иоанн (Маслов). Глинская пустынь. – М., 1994.
4. Сотник О.М. Православна Сумщина (Нариси з історії православ'я на Сумщині 988-2004). – Суми, 2004. – С. 25.

5. Схиархимандрит Иоанн (Маслов) Глинский патерик. – М., 1997.
6. Протоієрей Серафим Слобідський. Закон Божий. Підручник для сім'ї та школи. – К., 2004. – С. 628.
7. Пильнева Г. Глинская мозаика. – М., 1997. – С. 71-87.
8. Гурець М.П. Роль музейної педагогіки у формуванні музейної культури молоді // Могилянські читання, 2006. Збірник наукових праць. – К., 2007. – С. 219-223.
9. Гурець М. Три Івани // Глухівщина. – 2008. – № 3.
10. Зязюн І.. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К., 2000. – С. 156.

ДО ІСТОРІЇ СЕЛА ВЕСЕЛЕ

Сучасне село Веселе – це по суті два села: власне Веселе і приєднане до нього у 1972 році село Погаричі. Зараз в об'єднаному селі налічується 211 дворів і 461 житель (без урахування села Погаричі у Веселому – 87 дворів, 166 жителів).

В історії Веселого і Погаричів багато спільного. Однак, протягом віків вони розвивались як окремі поселення, тому їх історичне минуле доцільно викладати окремо. Саме з таких міркувань у пропонованому нарисі мова йтиме про село Веселе у “вузькому” розумінні (без урахування села Погаричі).

Веселе знаходиться на лівобережжі Клевені, за три кілометри від річки. Через село протікає струмок Рудка, який розділяє його на дві частини і впадає у Клевень. Назва струмка, на думку деяких дослідників, походить від давньоіранського слова *rautah* – “ріка”, що свідчить про заселення даної території ще у дослов'янський період.¹ За іншою версією назви водних потоків “Рудка”, “Руда” походять від того, що в їх долинах у давнину видобували болотну залізну руду. З болотної руди отримували залізо, що йшло на виготовлення сільськогосподарського інвентаря та інших виробів.²

На північ від села знаходиться урочище Більове – найбільший лісовий масив навколишньої місцевості. Тут ростуть такі породи дерев, як дуб, сосна, береза, вільха, липа, клен та інші. Влітку і восени – багато ягід, горіхів та грибів. Водяться звірі: лосі, кабани, козулі, лисиці, зайці.

За переказами, у давні часи Більовський ліс займав значно більшу територію. Там, де тепер розташоване село Веселе, нібито була мальовнича галявина, що мала назву “Весела Поляна”. На цій “поляні” і виникло село Веселе (“деревня Веселая”).

На жаль, у нашому розпорядженні відсутні свідчення про час виникнення села. В “Історії міст і сіл УРСР” зазначено, що Веселе виникло у першій половині XVII століття.³ Однак, наявні джерела не підтверджують такий висновок. Наведемо хоча б такий факт. У 1634 році, після підписання Полянського мирного договору, здійснювалось розмежування земель між Річчю Посполитою і Московською державою. До Новгород-Сіверського повіту Речі Посполитої відійшли Ковенки, Погаричі, Шулешівка, до Путивльського повіту Московської держави – Рев'якине, Забілине. У документах по розмежуванню згадується річка Рудка, як прикордонна. Однак ніякої згадки про село Веселе нема.⁴

У “Путивльських переписних книгах” за 1646 рік зазначені поселення Крупецької волості, в тому числі Погаричі та Шулешівка; разом з тим, відсутні будь-які свідчення про село Веселе.⁵

Наприкінці XVII століття багато сіл Севського, Путивльського, Львовського та Рильського повітів стали власністю українського гетьмана Івана Мазепи. Серед поселень Севського повіту (Крупецька волость) згадуються Крупець, Воронок, Локоть, Козине, Старикове, Шалигине, Ковенки, Погаричі, Шулешівка. У 1703 році Петро I дав Мазепі жалувану грамоту на села Крупецької волості. В грамоті перелічені 9 вище згаданих поселень. Разом з

тим, зазначено, що “всього... в Крупецькій волості чотири села, дев'ять деревень”,⁶ тобто 13 поселень. Виникає питання: які населені пункти залишилися неназваними? Можливо, серед них було і Веселе?

Отже, із наявних у нашому розпорядженні матеріалів незрозуміло, чи існувало Веселе на рубежі XVII-XVIII століть. Це питання потребує подальшого уточнення. Та незаперечним є те, що навколишні землі належали Мазепі.

Після Полтавської битви (1709 рік) цар передав володіння опального гетьмана своєму фаворитові – князю Олександровичу Меншикову. Після смерті Петра I володіння Меншикова були конфісковані, пізніше передані першій дружині царя Євдокії Федорівні (Лопухиній), потім знову опинилися у казні. Згодом цариця Анна Іванівна пожалувала колишні мазепинські маєтності віце-адміралу флоту графу Миколі Федоровичу Головіну. Його внучка Катерина Петрівна у 1767 році вийшла заміж за князя Івана Сергійовича Барятинського, якому і принесла в якості приданого всі свої володіння, що колись належали Мазепі.⁷

Князь Іван Сергійович Барятинський (1740-1811) – видатна постать російської історії. Учасник Семирічної війни (1756-1762). Блискучий дипломат, посол у Парижі в 1773-1785 роках. У 1779 році отримав звання генерал-поручика. Зібрав велику колекцію творів французького мистецтва (картини, гравюри, скульптури, фарфор тощо).

Дочка Івана Сергійовича Барятинського Анна Іванівна у 1787 році вийшла заміж за графа Миколу Олександровича Толстого. Останньому в якості приданого дружини відійшли села у Путивльському, Рильському та Львовському повітах,⁸ серед них – Веселе, Погаричі, Шулешівка.

Граф Микола Олександрович Толстой (1761-1816) – обер-гофмаршал, президент Придворної контори. Майже протягом всього свого життя був однією з найбільш близьких осіб до імператора Олександра I, завжди супроводжував останнього у всіх його поїздках.

Володіння Миколи Олександровича успадкував його син – Олександр Миколайович Толстой (1793-1866), учасник Вітчизняної війни 1812 року, шталмейстер царського двору. Був одружений з княгинею Анною Михайлівною Щербатовою (уродженою Хілковою). Цей шлюб не залишив потомства. Напередодні селянської реформи 1861 року Толстим належало у Путивльському повіті понад 6 тисяч десятин землі.

У XVIII столітті Веселе було невеликим поселенням. Так на “Генеральному плані Путивльського повіту” (кінець XVIII століття) воно розміщене на правому березі Рудки.⁹ Лівий берег був заселений пізніше.

Поступово населення села зростало. У 1862 році у Веселому налічувалось 66 дворів і 624 жителі. До речі, у Погаричах, де була церква і волосне правління, в цей час було 50 дворів і 540 жителів.¹⁰

У книзі “Сборник статистических сведений по Курской губернии. Путивльский уезд” (1884 рік) про Веселе повідомляються такі дані. У селі – 125 дворів і 830 жителів. Сільському товариству належить 808,7 десятин землі (653,3 десятини садибної та орної землі, 79,6 десятин сіножатей, 49,7 десятин вигону та 28,1 десятин лісу). Урожайність жита становить сам 5, вівса – сам 4,5 (“сам” – означає у скільки разів зібрано зерна більше, ніж посіяно). Веселівці

мали таке поголів'я худоби: коней робочих – 229, лошат – 61, корів – 143, телят – 115, овець – 241, свиней – 227 голів.

Низькі врожаї та малоземелля змушували веселівців орендувати землю у інших землевласників. Так, у тому ж 1884 році вони орендували 84,2 десятин землі під озимину, 77 десятин під ярі культури та 177 десятин сіножатей. Щоб якось вижити, 59 чоловіків займались місцевими промислами, а 101 – відхожими. 111 жінок ходили працювати на цукрові плантації поблизу Шалигинського цукрозаводу.

Село нерідко потерпало від пожеж. У згаданому вище статистичному довіднику за 1884 рік зазначено, що за останні 15 років Веселе горіло тричі: 15 років тому вигоріло все село, 8 років тому – 5 дворів, у 1881 році – 22 двори.¹¹

У XIX столітті переважна більшість мешканців села були неписьменними. У 1884 році читати і писати могли лише 63 мешканці, тобто менше 8% від загальної чисельності населення.¹² Тільки деякі діти ходили до школи в село Погаричі (з 1863 року). Ситуація значно покращилась після того, як у 1895 році у Веселому була відкрита сільська школа. У 1896/97 навчальному році у школі навчалось 55 учнів (51 хлопчик і 4 дівчинки).¹³

За даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 року у селі проживало 902 жителі (442 чоловіки та 460 жінок).¹⁴

Історія села Веселе у XX столітті – героїчна і трагічна.

У революційному 1917 році жителі Веселого разом з усією країною піднялись на боротьбу “за землю і волю”. Однак у 1918 році край окупували війська кайзерівської Німеччини. Розпочалися грабежі і репресії, і це змусило селян підняти боротьбу з ворогом. У вересні 1918 року із селян Веселого і навколишніх сіл сформувався Перший Путивльський партизанський загін, який налічував 1200 чоловік піхоти та ескадрон кавалерії. Командиром загону став веселівський селянин Григорій Іванович Коняєв (1891-1945). У жовтні того ж року партизани Г.І. Коняєва звільнили від німецьких та гетьманських військ села Крупецької, Шалигинської, Берюхівської та Новослобідської волостей, а наприкінці листопада – весь Путивльський повіт. Однак владу встигли захопити петлюрівці. У січні 1919 року путивльські партизани знову захопили Путивль і проголосили відновлення радянської влади в повіті. Восени 1919 року загін Г.І. Коняєва брав участь у боротьбі з білогвардійською армією генерала А.І. Денікіна.

Після закінчення громадянської війни і введення нової економічної політики (1921 рік) настало мирне життя. За переписом 1926 року у Веселому налічувалось 225 дворів і 1368 жителів.¹⁵

У 1929 році в селі створено колгосп “Красный партизан”. Його головою спочатку був Крюков Микита Захарович, потім – Бивалін Антон Миронович.¹⁶ Лише деякі селяни вступили до колгоспу добровільно, всіх інших змушували адміністративними методами. Насильницька колективізація, господарський безлад і голод викликали негативну реакцію сільського населення. Особливо обурювались існуючим становищем колишні червоні партизани. У своїх висловлюваннях вони засуджували політику комуністичної партії, відкрито заявляли, що не за таку радянську владу вони боролись під час революції.

У свою чергу, влада звинуватила колишніх партизанів у антирадянській агітації, контрреволюційній діяльності та підготовці антирадянського

повстання. Наприкінці 1932 – на початку 1933 року органи ДПУ заарештували 37 “бунтівників спокою”: 22 уродженці села Веселе, по 4 вихідці із сіл Шулешівка та Софіївка, по 3 – з Рев’якиного та Погаричів, одного – із Забілиного. Серед арештованих – 20 селян-одноосібників, 16 колгоспників, більшість – колишні червоні партизани.

У 1933 році із числа заарештованих 7 чоловік були засуджені до вищої міри покарання – смертної кари. Це жителі Веселого Мачулін Євген Меркурійович, Шеїн Леонтій Архипович, Сєдих Никанор Павлович, Крюков Микола Маркович, Винников Дмитро Максимович, а також шулешівець Фролов Дмитро Антонович та рев’якинець Лезков Василь Якович. 14 чоловік одержали по 10 років ув’язнення у концтаборах, 10 чоловік – по 5 років, 7 чоловік – вислані на три роки у Північний край. І лише декого зі звинувачених звільнили за відсутністю достатніх матеріалів.¹⁷

В особі Г.І. Коняєва влада вбачала організатора і натхненника “антирадянських” дій колишніх червоних партизанів. У 1932 році його двічі заарештовували. У наступному році засудили до трьох років заслання до Казахстану. Однак, завдяки клопотанням високопоставлених московських урядовців, з якими Коняєв підтримував добрі стосунки, Прокуратура СРСР скасувала вирок.

Та у 1936 році колишнього партизанського командира знову звинуватили, на цей раз вже у “троцькізмі”. В 1937 році Г.І. Коняєва засудили до позбавлення волі на 5 років у виправно-трудовах таборах віддалених місцевостей СРСР і поразкою у правах на два роки. Відбував покарання в Іркутській області. У 1945 році Г.І. Коняєв помер від туберкульозу легенів. Похований у Путивлі на міському кладовищі.¹⁸

Так радянська влада “віддячила” своїм борцям.

І тільки у 1961 та 1989 роках колишні червоні партизани і, зокрема, Г.І. Коняєв, були реабілітовані.

Ще однією героїчною і трагічною сторінкою історії села стала Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років. На фронтах війни билися з ворогом 278 жителів села, з них 105 загинули.¹⁹

Веселівці були активними учасниками партизанському руху. Партизанське з’єднання під командуванням С.А. Ковпака і С.В. Руднева з кінця 1941 і до осені 1942 року здійснювало рейди по території Сумської області. У лютому 1942 року з’єднання налічувало близько 400 чоловік.

Однією з найвизначніших операцій партизанів-ковпаківців був знаменитий Веселівський бій 28 лютого 1942 року. Обираючи село Веселе для бою, партизанське командування йшло на великий ризик – сили були далеко не рівні. Хати майже до стріх занесло снігом. Про те, щоб будувати оборону за селом, не могло бути й мови. Вихід був один: для оборонних пунктів обладнати будівлі колгоспників, влаштувати в них бійниці. Кулемети встановили на дахах. На городах у глибоких снігових заметах поробили траншеї і ходи сполучення.

Загони й оперативні групи перед боєм були розташовані у такому порядку: східну частину Веселого і хутір Майський до самого лісу, займали оперативні групи Путивльського загону. В західній частині села, за ручаєм, по вулиці Луговій стояв Глухівський загін; по вулиці Садовій – Шалигинський

загін і група П'ятишкіна. Штаб розмістився в хаті селянина Сєдих Степана Петровича, якого фашисти розстріляли за зв'язок з партизанами у грудні 1941 року.

Увечері 27 лютого ворог зайняв Будищі і витіснив партизанські застави з Погаричів. Створилося південне угруповання ворога. У районному центрі Шалигине сконцентрувалось північне угруповання. Не було ніякого сумніву, що на 28 лютого фашисти готують наступ.

В ніч з 27 на 28 лютого командири і політруки партизанського з'єднання зібрались на нараду.

Руднєв говорив:

- Завтра вирішується доля загону: перемогти чи загинути з честю. Іншого виходу немає.

На кінець наради Руднєв запропонував сміливий план: висунути в ліс, у бік Шалигиного, резервну групу-засаду в складі Конотопського загону (35 чоловік). На цю групу покладалось завдання у найбільш сприятливий і відповідальний момент завдати удару по Шалигинському угрупованню ворога.

- Ну, товариші дорогі, битися будемо так, щоб потім пісні співали про село Веселе! – сказав на завершення наради С.В. Руднєв.

О восьмій годині ранку південне угруповання противника (близько 300 маляр) пішло у наступ. Партизани, заховавшись у глибоких снігових окопах і будівлях, нічим не видавали себе. Село виглядало безлюдним, наче вимерло.

План противника зводився до того, щоб ударом з півдня скувати основні сили партизанів, а потім ударити з півночі. Партизани розгадали ці наміри і ні на мить не ослабляли кругової оборони на всіх ділянках.

Вогонь по південному угрупованню партизани відкрили лише тоді, коли противник підійшов на відстань сто, а деінде і на п'ятдесят метрів. Засніжене поле одразу почорніло від убитих і поранених. З великими втратами фашисти відійшли на Погаричі.

Через годину пішло в наступ північне угруповання противника в кількості близько 500 чоловік. Ворог ішов цепом, загинаючи фланги, з наміром оточити село. До бою тепер приступили всі партизанські групи, крім тієї, що знаходилась у засаді. Але цього разу ворожий цеп пересувався повільно, обережно, більше залягали на снігу. Найуразливішим місцем оборони був центр села, на відкритій місцевості; противник весь час тримав його під обстрілом.

Складна ситуація виникла біля хутора Майський, де противник міг, просунувши уперед, з'єднатись із південним угрупованням, тут оборону тримала група Павловського. Та трапилось найжахливіше: у партизанів, які оборонялися тут, відмовив кулемет. На допомогу їм прийшли бійці з інших груп. І противник заліг на снігу.

О третій годині дня зі сторони лісу почала підтягуватись ще одна група маляр, теж чоловік 500. Противник знову з усіх сторін почав наступати на село, щоб закінчити бій, поки ще видно. А між тим, у партизанів закінчувались боєприпаси, патронів вже майже не було. Залишалась одна надія на засаду Конотопського загону.

І ось настав вирішальний момент. Коли нова група маляр, що рухалась із Шалигиного, злізла з саней і шикувалася в колону, скупчившись біля лісу,

конотопчани отримали команду „Вогонь!”. Вони вдарили з усіх кулеметів і мінометів у фланг колоні, яка ще не встигла розвернутись, і по обозу. Лавина саней і безпорадна маса піхоти кинулась від лісу в поле. Вогонь партизанів із засади валив тікаючих. Мадяри залягли на снігу. А мороз стояв, градусів тридцять.

До п'ятої години вечора ворог зібрав свої сили і знову пішов у наступ. Та цього разу його натиск був значно слабкіший. І хоча довелось залишити хутір Майський, але противник не досяг своєї мети.

О сьомій годині вечора стало ясно, що партизани в цьому бою отримали перемогу. Втрати противника склали близько 600 чоловік (вбитими, пораненими і обмороженими). Партизанів загинуло 11 чоловік, серед них і комісар Глухівського загону Білявський. Під час бою був поранений також комісар з'єднання С.В. Руднев.

Опівночі партизани залишили Веселе, продовжуючи свої рейди по північних районах Сумщини.²⁰

А вранці фашисти пішли у наступ на беззахисне село. 1 березня 1942 року вони спалили у Веселому 52 хати, вбили 20 мирних жителів – жінок, дітей, стариків. Неможливо передати словами весь жах цієї розправи. Наприклад, Карепіну Марфу Денисівну після жорстоких знущань гітлерівці спалили разом із п'ятьма доньками у власній оселі.²¹

Веселівський бій увійшов в історію як класичний зразок бою в умовах партизанської боротьби. Противник не міг повірити, що такі значні його сили були знищені значно меншим за чисельністю партизанським з'єднанням, якому до того ж не вистачило боєприпасів. А засаду конотопського загону мадяри сприйняли за десант Червоної Армії.

Пізніше, безумовно під враженням від Веселівського бою, і, пам'ятаючи наказ С.В. Руднева (“...битися будемо так, щоб потім пісні співали про село Веселе!”), партизанський поет Пилип Рудь написав вірш „Партизанская песня”, який став своєрідним гімном ковпаківського з'єднання:

Товарищ, сегодня мы песню споем
О трудном, но славном пути боевом,
Как ночью туманной герой-командир
Отряд партизанский на битву водил;
Как хлопцы шагали и в дождь, и в пургу
На страх и на лютую гибель врагу;
Как били его богатырской рукой
За древним Путивлем, за Сеймом-рекой.

Приказ был короткий: - Врага не щадить,
Штыком или пулей к земле пригвоздить! –
И грозно в ночи загремело «ура»,
И падала, падала в снег немчура.
У каждой дороги, у каждой тропы
Валялись фашисты, как в поле снопы.

Товарищ, мы вспомним сегодня с тобой

Про этот победный Веселовский бой:
Как мы уничтожили вражеский полк,
Как с честью исполнили воинский долг.

Мы шли, не сгибаясь, в железном строю
За счастье народа, за землю свою,
Чтоб снова на ней, на земле на родной,
Стояли хлеба золотою стеной,
Чтоб яблони снова дымились в цвету,
Чтоб вольная песня неслась в высоту...

О мать Украина – родная земля!
Мы вражеской кровью напоим поля,
За все твои раны врагу отомстим,
Живому отсюда уйти не дадим.
Веди ж, командир, свой отряд боевой,
Веди на победный решительный бой!

Подвиг народних месників у роки Великої Вітчизняної війни увічніює меморіальна стела, встановлена на історичному полі Веселівського бою. На двох братських могилах радянських воїнів та партизанів встановлені пам'ятники. Про Веселівський бій розповідає також експозиція кімнати-музею у Веселівській школі. У селі збереглися також будинки, в яких під час бою розміщувались штаб і санітарна частина з'єднання. Та оскільки у них тепер ніхто не живе, вони поступово руйнуються.

Хоч у повоєнні роки село відродилось, але зараз воно занепадає. І в цьому теж проявляється трагічність його історії.

Джерела та література

1. Членова Н.Л. Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах. // Советская археология. – 1984. – №1. – С. 98.
2. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – С. 38-41.
3. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – С. 478.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. – С. 199-200.
5. Материалы для истории Курской епархии. Глинская Рождества Богородицы пустынь. Приложение к “Курским епархиальным ведомостям” (1886-?). – С. 50-51. (без указания года издания).
6. Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи. // Сіверянський літопис. – 2007. – №6. – С. 15. Таирова-Яковлева Т. Мазепа – великороссийский помещик, или снова о Батурином архиве. // Київська старовина. – 2008. – №1. – С. 94-95.
7. См.: Федоров С.И. Марьино. – М., 1989. – С. 11.

8. См.: Холодова Е.В. Усадьбы Курской губернии. Историко-архитектурные очерки. – Курск, 1997. – С. 7,15.
9. РГАДА (Российский государственный архив древних актов). – Ф. 1356. – Оп.2. – Д. 175 (ксерокопія зберігається в бібліотеці Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі).
10. Курская губерния. Список населенных мест по сведениям 1862 г. – СПб., 1868. – С. 106.
11. Сборник статистических сведений по Курской губернии. Вып. VII. – Курск, 1884. – С. 42-49.
12. Там же. – С. 44.
13. Текущая школьная статистика. Год первый. – 1896/97 г. Часть 1. – Курск, 1898. – С. 62-65.
14. Дані Курського обласного комітету державної статистики.
15. Список населенных местностей Глухівщини. – Глухів, 1927. – С. 33.
16. Шестаков Л. Веселовское поле. В кн.: Есть на карте село! – Харьков, 1986. – С. 11.
17. Рубанов А.Н. Дело “шулешевцев” – бывших партизан отряда Коняева (1932-1933). // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип.1. – Суми, 2004. – С. 127-128, 135-136.
18. Рубанов О.М., Тупик С.В. За ґратами – партизанський командир. // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Суми, 2007. – С. 205-217.
19. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – С. 478.
20. Базима Г.Я. Слідами великого рейду. – К., 1988. – С. 111-118. Ковпак С.А. Воспоминания, очерки, статьи. – К., 1987. – С. 65-70.
21. Книга Скорботи України. Сумська область. – Т. 2. – Суми, 2003. – С. 101-104.

ЄГИПТОЛОГ В. В. ПАВЛОВ – УРОДЖЕНЕЦЬ БУРИНЩИНИ

Нещодавно Фондом ім. Давида Бурлюка були розшукані цікаві відомості про радянського вченого-єгиптолога Всеволода Володимировича Павлова (1898 - 1972). У процесі дослідження його біографії стало відомо, що він є онуком колишнього буринського поміщика Володимира Володимировича Павлова (1837-1905), про якого нещодавно були публікації у часописах «Рідний край» та «Вечерний Путивль».

З'ясовано, що Всеволод Володимирович – майбутній відомий мистецтвознавець-єгиптолог советської доби, доктор мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв РРФСР, член Спілки художників СРСР – народився 20 січня 1898 року у поміщицькому маєтку у селі Буринь Путивльського повіту Курської губернії, хоча у деяких джерелах за місце його народження вказується і всесвітньо відомий Путивль.

Дитинство В.В.Павлова і все його подальше життя пройшли у Москві, де він навчався у гімназії та на відділенні теорії і історії мистецтв історико-філологічного факультету Московського університету, до якого вступив 1917 року. Захоплення мистецтвом Давнього Єгипту проявилось у нього ще у ранній юності і з роками трансформувалося у глибокий професійний інтерес. Пройшовши програму першого курсу, Всеволод вимушений був виїхати до Криму. Можливо, разом з батьками мав намір емігрувати звідти за кордон, бо ж належав до дворянського роду.

Після кількох років перерви В.В.Павлов 1924 року поновив навчання в університеті, поєднуючи заняття з роботою у Державному музейному фонді. 1929 року закінчив університет, захистивши дипломну роботу з мистецтва Давнього Єгипту і у якості студента-висуванця був направлений до аспірантури Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук.

Ще будучи аспірантом, Всеволод Володимирович 1929 року став співробітником відділу Давнього Сходу Державного музею образотворчого мистецтва (ДМОМ), де пропрацював понад тридцять років. Після закінчення аспірантури В.В.Павлову присуджено звання доцента та вчений ступінь кандидата мистецтвознавства. Згодом він був удостоєний звання дійсного члена Музею образотворчого мистецтва, що прирівнювалося до професорського звання вищого навчального закладу.

У 1934 році Всеволод Володимирович був призначений завідувачем відділом Давнього світу Державного музею образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна, який тоді об'єднував давньосхідний та античний підвідділи. У той же період він почав керувати реєкспозицією античного відділу, а з 1935 року став заввідділом Давнього Сходу ДМОМ.

У 1935 році брав участь у III Міжнародному конгресі з археології та мистецтва Ірану (Ленінград). Під час Другої світової війни Всеволод

Володимирович активно долучився до оборони Москви та охорони ДМОО, за що нагороджений медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне» та «За оборону Москвы».

Працюючи в Державному музеї образотворчого мистецтва, В.В.Павлов також займався педагогічною діяльністю – читав лекції в Державному інституті театрального мистецтва у 1931-41 рр. та інших вузах. До того ж, він знову стає професором Московського державного університету (МДУ).

В університеті Всеволод Володимирович впродовж півстоліття вів лекційні курси та семінари з мистецтва Давнього Сходу, включаючи Давній Єгипет, Передню Азію та історію мистецтв країн Близького і Далекого Сходу. Згодом до цих курсів долучилися ще курси з античного мистецтва.

Багато праць Всеволода Володимировича, серед них «Нариси з мистецтва Давнього Єгипту» (1936), «Скульптурний портрет у Давньому Єгипті» (1937) тощо, впродовж років служили посібниками для студентів. Завдяки його працям першокласні пам'ятки єгипетської колекції музею заслужили світової слави. Вчений досліджував основні стилеві принципи давньоєгипетського мистецтва, пов'язуючи їх з особливостями соціального устрою та релігійних конфесій єгиптян, вивчав культурні взаємозв'язки народів давнього світу, займався проблемами атрибуції.

Численні праці В.В.Павлова ґрунтовні та глибоко продумані, вони є цінним внеском до сучасної науки. Вчений увів до наукового обігу багато пам'яток мистецтва Давнього Єгипту з експонатів Державного музею образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна, Київського музею західного та східного мистецтва та Державного Ермітажу.

У 1957р. вчений відвідав Єгипет і Сирію, а у 1960 році брав участь у XXV Міжнародному конгресі сходознавців (Москва).

Всеволод Володимирович писав свої праці для широкої аудиторії. Йому належить серія науково-популярних книг. І нині фахівці та любителі мистецтва звертаються до наукового спадку Павлова. Серед його учнів були не тільки мистецтвознавці, а й художники, ювеліри, різники по дереву та каменю, керамісти та майстри лакової мініатюри. Багато років В.В.Павлов був членом вченої та художньої рад Інституту художньої промисловості, брав участь у обговоренні творів професійних художників та народних умільців.

Вчений вів непримириму боротьбу з будь-якими проявами посередності та фальшу в мистецтві, активно сприяв вихованню справжнього художнього смаку у майстрів прикладного мистецтва.

Всеволод Володимирович любив все гарне у людях, природі, літературі, мистецтві, був природженим педагогом. Із задоволенням читав лекції, мав хист розповісти простими словами про складне, володів прогресивним світоглядом. Він був яскравим і цікавим співбесідником, спілкування з яким було жвавим і носило невимушений характер. Його мова відзначалася великою образністю і темпераментом. Перед слухачами виникали образи Ф.Шаляпіна, С.Рахманінова, О.Скрябіна, яких Всеволод Володимирович слухав у роки своєї юності, оживали куточки старої Москви.

З раннього дитинства Водя (так називали В.В.Павлова у родинному та товариському колах) був пристрасним шанувальником співочих птахів і мисливства. У альманасі «Мисливські простори» за 1957-66 рр. ним були опубліковані короткі художні нариси на мисливську та природознавчу тематику – «Полювання на співочих птахів», «Мисливський пейзаж Степанова», «Голоси птахів у природі», «Полювання з магнітофоном», а також спогади «Старий мисливець» і «Співочі птахи». У них позначився своєрідний талант розповідача, який глибоко та тонко змальовував життя матінки-природи.

Так, у спогадах «Старий мисливець» вчений розповідає про свій відпочинок та полювання у селі Седнів, що на річці Снов поблизу Чернігова. Всеволод Володимирович на диво тонко розумів і відмінно знав літературу з мисливства. Знав і толк у рушницях, тримав гарних мисливських собак.

Невідомо, чи приїздив В.В.Павлов на свою малу батьківщину – до Бурині та Путивля. Не виключено, що з огляду на своє походження він уникав візитів до Бурині, остерігаючись за свою кар'єру та життя. Адже його тітку Ольгу Володимирівну Павлову, яка залишилася у Бурині після Жовтневої революції, 1929 року місцева влада безпідставно звинуватила у антирадянській агітації і заслала на спецпоселення до Казахстану, попередньо протримавши місяць у Конотопському бупрі (будинку примусових робіт). Так тодішніми радянськими можновладцями була поставлена крапка у плані з ліквідації дворянського гнізда Павлових.

Нині про колись відомий дворянський рід нагадують лише кілька споруд у райцентрі та вікові дерева у міському парку, який і досі ще зветься «Павловським».

Помер Всеволод Володимирович 16 лютого 1972 року у Москві, де й похований.

Треба неодмінно розшукати додаткові матеріали про відомого земляка та його можливих нащадків у російській столиці, долучити статтю про вченого-мистецтвознавця до довідника «Художники та мистецькі осередки Сумщини», який готується Сумським обласним художнім музеєм ім. Н.Онацького. Адже наш земляк того вартий.

Джерела та література

1. Померанцева Н.А. Памяти Всеволода Владимировича Павлова (1898-1972)// Народы Азии и Африки. – 1972. – №4 – С.237–239.
2. Дюжева О.П. Павлов В.В. – историк египетского искусства //Памятники и люди. ГМИИ им. А.Пушкина. – М., 2003. – С.246-255.
3. Никулина М.М. Всеволод Владимирович Павлов – человек, ученый, педагог//Памятники и люди. –ГМИИ им. А.Пушкина. – М., 2003. – С.216-245.
4. Павлов В.В. Образцы прекрасного // Советский художник. – М., 1979.

ХУДОЖНЯ КОЛЕКЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У М. ПУТИВЛІ

Комплектування музейної колекції є одним з головних напрямків діяльності Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Складовою частиною колекції є збірка творів образотворчого мистецтва.

На сьогодні художня колекція заповідника налічує 457 одиниць зберігання.¹ Більшість експонатів – оригінали. Треба зазначити, що досі художнє зібрання не досліджувалось, тобто повна інформація про авторів творів, стильовий та жанровий склад була відсутня. Метою цієї статті є короткий аналіз та систематизація художньої колекції історико-культурного заповідника.

Потреба у вирішенні цього питання особливо гостро постала на початку 1990-2000-х років, бо саме в цей період пріоритетним напрямком у роботі заповідника стає постійна організація тимчасових художніх виставок.

Слід зазначити, що перші художні експонати потрапили до краєзнавчого музею після його заснування у 1919 році з комунальних складів міста, завдячуючи засновнику та першому директору музею Петру Максимовичу Коренєву (художнику за фахом). На жаль, кращі експонати колекції були вилучені з музейних фондів у 1950-ті – 1960-ті роки і передані в інші музеї України. Як приклад, картина Журавльова Ф.С. “Дружина-модниця”, яка й досі зберігається у Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького.

З експонатів того періоду в фондах історико-культурного заповідника зараз зберігається 126 одиниць – естампів, гравюр, фото з картин ХІХ століття невідомих авторів і 6 оригінальних картин,² а саме: репродукція з картини художника Жана Етьєна Ліотара “Шоколадниця” (фарфор, дерево), картини невідомих художників - “Два хлопчики” (ХІХ ст.), “Сварка” (ХІХ ст.), “Портрет чоловіка у костюмі” (ХVІІІ ст.), “Жіноча голівка” (ХІХ ст.). Перелічені роботи потребують негайної реставрації, або ж консервації.

Суттєво поповнилося художнє зібрання у 1986–1988 роках завдяки Сумському товариству художників. В колекцію увійшли портрети керівників партизанського руху на Сумщині: С.А. Ковпака, С.В. Руднева, Г.Я. Базими, а також роботи, присвячені темі “Слова” – портрет Ігоря Святославича (якісна копія з картини художника Грачова), “Плач Ярославни” (копія з картини Шварца) тощо.

Найбільш значним надходженням на поч. 90-х років минулого століття стала передача фондом Міністерства культури України серії картин, плакатів, скульптур, графічних робіт батального та історичного жанрів, присвячених темі Великої Вітчизняної війни, повоєнного періоду, а також пейзажні роботи та портрети відомих особистостей.

Всі картини створені сучасними українськими майстрами графіки, пейзажу та скульптури. Серед них можна відзначити картину Василя Івановича Гурина “Додому”. В.І. Гурин – народний художник України, роботи якого знаходяться як у приватних колекціях, так і у відомих музеях України та за її межами.³

Однією з найкращих робіт, присвячених Великій Вітчизняній війни, є картина Альбіна Станіславовича Гавдзинського “7 листопада 1941 року”. Художник є продовжувачем великих традицій південно-руської школи живопису – “південно-руського імпресіонізму”, його твори прикрашають великі музеї України та Росії, знаходяться в приватних колекціях по всьому світу. На основі картин цього майстра було засновано Новокаховську міську картинну галерею, якій присвоїли ім’я Гавдзинського.⁴

Прикрасою колекції є картина “Сни солдатські” Віктора Івановича Ковтуна. В.І. Ковтун – професор кафедри малюнку Української державної академії дизайну та мистецтв, голова правління Харківської організації Національної спілки художників України, Президент міжнародного благодійного фонду імені І.Є. Рєпіна, член-кореспондент Петровської академії наук і мистецтв (Санкт-Петербург, Росія), народний художник України. Його роботи зберігаються у найвідоміших музеях і приватних колекціях України та за кордоном.⁵

Привертає увагу виконана інтенсивними кольорами в експресіоністській манері картина відомого українського художника-експресіоніста Олександра Жолудя (1951р.н., м. Муром, Росія) “9 травня. Пам’ять про тих, хто не повернувся з війни”.

Цікаве композиційне рішення знайшов художник О.О. Куренев з м. Рівне в картині “Вірші”.

До військової тематики відносяться роботи багатьох відомих авторів: Шпонька Г.А. – “Прикордонники м. Вілково”, Беклемішева І.М. – “Земля партизанська” (1970 р.), “Ода миру” – художника з Одеси Лантухова О.І., “Біля пам’ятника Ватутіну” – народного художника України, дипломанта художньої академії СРСР Одайника В.І.

Невід’ємною та найцікавішою частиною художньої колекції є портрети, більшість з яких виконані сучасними художниками в класичній манері. Серед них роботи відомих портретистів Кравченка В.С. з Луганщини, народного художника України Сизикова В.В. з Харкова та інші.

Особливо хотілося б зупинитись на творчості члена Спілки художників України Олега Олександровича Животкова. В колекції представлена одна його картина “Червоний вечір над Сеймом”. Треба зазначити, що у своїй творчості майстер неодноразово звертався до написання сеймських краєвидів. На жаль, немає в нашій колекції картин “Сутінки на Сеймі” та “Місяць над Сеймом”.

Основна тема творчості Олега Животкова – це пейзаж, бо на думку художника “вік жанрової картини скінчився і сюжет перейшов в інші види мистецтв”.⁶ Признаний і авторитетний майстер О.О. Животков є постійним учасником регіональних та закордонних виставок.

Серія графічних робіт, переданих фондом Міністерства культури, представлена графікою відомих українських майстрів: Нікітіна В.В., Фішера Є.Р., Бенфналова В.С., Левченко Т.Р., Новиковського Л.В., Козакова Г.Г., Багаутдінова Р.М. та майстра графічного дизайну, заслуженого діяча мистецтв України, професора Національної Академії образотворчого мистецтва і архітектури В.К. Шостя.⁷ Серед них 19 графічних робіт, присвячених діяльності Путивльського партизанського загону під керівництвом С.А. Ковпака, портрети партизан та жанрові роботи, а саме: “Партизанське весілля”, “Партизани в селі Бруски”, “Месники”, “Бій біля Нової Слободи” тощо. Названі роботи виконані заслуженим художником України Володимиром Степановичем Шенделем, уродженцем Донбасу, який працює в галузі станкової графіки та ілюстрації і є постійним учасником регіональних, республіканських та зарубіжних художніх виставок.⁸

Також фондом були передані дві скульптури: “Дорогами війни” (бронза) Василя Івановича Феценко (м. Житомир) та “Апасіоната”, вироблена з оргскла скульптором О.С. Можугою.

Одним із пріоритетних напрямків формування художньої колекції є тема “Слово о полку Ігоревім”, адже цей шедевр давньоруської літератури приніс Путивлю всесвітню славу. Так, напр. 90-х – поч. 2000-х років колекцію графічних малюнків на тему “Слова” збагатили роботи відомих художників-графіків – майстрів гравюри, офорту та екслібрису: В. А. Фаворського, В. І. Лопати, Г. В. Якутовича, В. Т. Кеменова, А. С. Мистецького, В. І. Хвороста, С.С. Рубцова, В.Ф. Леоненко, В. Куновського. Поповнили зібрання з цієї ж тематики й роботи московської художниці Ніни Кібрик – картина “Єфросинія Ярославна” та ліногравюра “Стоять стязі в Путивлі”. Художнє відображення теми “Слова” вагомо доповнили скульптури сумського майстра Василя Пилиповича Єрмоленка, виконані з шамоту: “Ярославна”, “Князь Ігор”, “Автор “Слова о полку Ігоревім”, “Бій русичів з половцями”, “Святослав”, “Плач Ярославни”. Треба підкреслити, що скульптурний комплекс супроводжується й своєрідним філософським баченням минулого.

В художній колекції історико-культурного заповідника широко представлена творчість Василя Івановича Лопати – відомого українського графіка, народного художника України, лауреата Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1993 р.) та літературної премії ім. Олеса Гончара (2007р.). Його великий творчий доробок (більш ніж 700 робіт) складають різноманітні графічні серії – ілюстрації до українських народних дум, балад та казок, до творів класиків української літератури – Тараса Шевченка, Івана Франка, Миколи Гоголя, а також Олеса Гончара, Дмитра Бедзика, Ліни Костенко тощо. В.І. Лопата є автором дизайну української гривні, в графічних композиціях яких художник природно поєднав портрети видатних людей з їх історико-культурними здобутками і вишуканий орнамент.

В.І. Лопата – учасник багатьох вітчизняних та міжнародних виставок; його твори є в Національному художньому музеї Києва, музеях Чернігова, Полтави, Дніпропетровська, Сум, а також в Росії, Америці та Італії.⁹

У фондах заповідника зберігаються екслібриси з книг по руській історії В.Миропольського, гравюри і ліногравюри, що ілюструють твори Т.Г. Шевченка та інших класиків української літератури, а також серія гравюр до сюжету “Слова о полку Ігоревім”.

Представлена в колекції і творчість Петра Федоровича Булгакова – художника-портретиста з села Зинове (Путивльського повіту). П.Ф. Булгаков закінчив Московське училище живопису, скульптури та архітектури, навчався у класі Валентина Серова, з 1909 року брав участь у художніх виставках у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, з 1925 року працював у артілі “Київський художник”. Одна з перших його робіт – “Жінка за прядкою” була продана у Швейцарію. Художник писав й декоративні пейзажі, напівжанрові картини.¹⁰ У фондах заповідника зберігається шість портретів пензля цього майстра: “Єлизавета Назарівна Кочетова” (1910 р.), “Портрет незнайомки” (1931 р.), “Бокатова Ганна” (21.01.1933р.), “Валькова Євдокія Корніївна” (24.04.1933р.), “Бокатова Парасковія Лаврентіївна” та “Бокатов Іван Володимирович”. Треба відзначити, що деякі роботи виконані П.Ф. Булгаковим за келих молока в найтяжчі часи голоду 1933 р.

В художній колекції заповідника представлені графічні малюнки, мініатюри, написані аквареллю, ескізи меморіалів, гіпсові макети скульптур, які висвітлюють творчість вихідця з Путивля Івана Олександровича Сироежкіна – відомого скульптора, члена Ленінградської Спілки художників СРСР з 1952 року. Роботи І. О. Сироежкіна встановлені в багатьох містах і селах України, Росії, Молдови та Білорусі. Скульптури цього майстра експонувалися на багатьох міжнародних виставках і завжди здобували високі оцінки.¹¹

Наприкінці 1990-х років – поч. 2000-х років одним з пріоритетів виставкової діяльності стала організація тимчасових художніх виставок, і саме цей факт значно вплинув на збагачення художньої колекції. Вона поповнилася картинами московської художниці Ніни Кібрик (“Дуби”, “Наріччі Любка”, “Линове”), М. М. Бондаренка, С.І. Побожія тощо.

Вагомим внеском до художньої колекції став дарунок Н. Кібрик – літографія “Тетяна Ларіна”, створена її бабусею, відомою ленінградською художницею 20 – 30-х років минулого століття Лідією Тимошенко.¹²

М.М. Бондаренко – художник-графік, член Спілки художників України працює в галузі екслібриса та книжкової графіки. Його твори зберігаються в багатьох музеях України та Росії. Персональні виставки художника проходили в Україні, Росії, Польщі, Чехословаччині, Америці та Німеччині. Микола Миколайович нагороджений Почесною грамотою Міністерства культури УРСР, дипломами за участь у виставках екслібрису, він є лауреатом III премії на Міжнародній виставці-конкурсі екслібрису у Нюрнберзі (Німеччина).¹³ У 2007 році талановитий художник був нагороджений Президентом України орденом “За заслуги” III ступеня. В Путивльському краєзнавчому музеї експонувалися найвідоміші його виставки: “Україна – 1933: кулінарна книга” та “Слово о полку Ігоревім” – до 820-ти річчя походу

князя Ігоря на половців. В дар Путивльському музею автор залишив кольорову ліногравюру “Знищений храм”.

Поповнили колекцію дві роботи Сергія Івановича Побожія “Молчанський монастир”, виконані пастеллю. С.І. Побожій – член Спілки художників України, кандидат мистецтвознавства, член Міжнародної асоціації художніх критиків. Його твори широко відомі мистецькому загалу; зберігаються у Сумському, Лебединському, Одеському, Сімферопольському художніх музеях, Калінінградській художній галереї, Конотопському та Сумському краєзнавчих музеях¹⁴.

Протягом останніх років музейне зібрання поповнилось роботами сумського художника Володимира Ратнера (“Дерево з оголеним корінням”), харків’янки Інни Ентіної (“Далечинь”), вихідця з Путивля (вже померлого) Степана Никаноровича Кобилякова (“Пагорб Слави”, “Молчанський монастир”, “Білий одяг зими”, “Снігурі”), художниці з Кролевця Ірини Цимбал (“Натюрморт”). Також поповнення надійшли від місцевих професійних художників та художників-аматорів – пейзажі Є.Ю. Хлопова, В. Малініна, О.І. Смоліна, О.О. Ждановича, В.О. Оксаненка, В.В. Полозової, М.Є. Тюлякова, І.І. Вороніна, В.Ф. Васильєвої, натюрморти Таміли Лях, акварелі Наталії Зацепіної, М.І. Панарина, М.Т. Завітаєва, картина А.В. Плотнікова “Погляд з давнини”, робота А.О. Дашкеєва “Хвиля”, панно С.В. Малініної “Український мотив”, малюнки-карикатури О.Д. Педяша тощо.

З 2006 року доброю традицією стало проведення путивльських пленерів за участю членів Спілки художників України і Сумщини під керівництвом Чередниченка Олександра Миколайовича – заслуженого художника України, учасника багатьох обласних, всеукраїнських та зарубіжних художніх виставок. Чередниченко О.М. є лауреатом обласної премії літератури та мистецтва, нагороджений Почесною грамотою Президента України (2001 рік). Олександр Миколайович працює в галузі живопису та монументально-декоративного мистецтва. Його твори зберігаються в Дирекції виставок Міністерства культури України, Сумському обласному художньому музеї ім. Онацького, Чугуївській картинній галереї, Конотопській картинній галереї, Шосткінському музеї імені І. Кожедуба та в очолюваному ним центрі мистецтв “Собор” (м. Суми).¹⁵

По закінченню пленерів художники влаштовують презентації своїх робіт, деякі з них залишають в дар Путивльському заповіднику. Завдячуючи цим заходам, фондова колекція збагатилася пейзажними роботами: “Спадщанський ліс. Землянка С.А. Ковпака” заслуженого художника України Чередниченка О.М.; “Церква Миколи Козацького” та “Парк. Бузок” члена Спілки художників України Василевського І.Е.; “Молчанський монастир”, “Вид на Молчанський монастир” члена Спілки художників України Півторака С.М.; “Путивльська осінь” Волчека І.О. – художника-реставратора масляного і темперного живопису, який працює в Національному науково-реставраційному центрі України (м. Київ); “Софронієвський монастир” Вишниченка І.Б. – художника з Кіровоградської області; “Передчуття вечора”, “Міський краєвид”, “Травневе сонце”,

“Монумент в Спадщанському лісі” Борошнева В.О. (м. Конотоп) – художника, історика, краєзнавця, Лауреата премії ім. А.М. Лазаревського (1999 р.). Борошнев В.О. є неодноразовим учасником виставок у рідному місті, Сумах, Харкові, Києві, Болгарії, Польщі. Його картини зберігаються в Конотопському краєзнавчому та Сумському художньому музеях.¹⁶

Також привертають увагу подаровані роботи “Трапезна Софронієвої пустині” та “Спасо-Преображенський собор” Смоліна О.І. (м. Путивль), акварельні роботи “Жовтень”, “Сонячний день”, “Монумент Партизанської Слави” – члена Спілки художників Михайличенка В.К.

Виходячи з розглянутих фактів, можна зробити висновок, що історико-культурний заповідник володіє невеликим, але цікавим зібранням творів мистецтва.

Джерела та література

1. Інвентарні книги №1, №2 “Образотворче мистецтво”. / Фонди державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
2. Там само.
3. <http://www.rambler.ru/srch/>
4. <http://artkavun.kherson.ua/org/index/>
5. <http://w3/portal/kharkov/ua/visti/php?t/>
6. <http://www.zhyvotkov.com/oleg/about.php?lan=0/>
7. <http://www.naoma.edu.ua/Faculty.united.html/>
8. afisha.dn.ua/descript/event659/chendel.html/
9. <http://rg.kiev.ua/main.php?action=shovnews&print=6440/>
10. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми: Рекламно-видавниче об’єднання “АС-Медіа”, Сумський державний університет, 2003. – С. 68-69.
11. Ведмідь Т. Вірність високому покликанню: життя і діяльність братів Сироежких //Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Суми, 2005. – С. 210.
12. <http://media-objektiv.com/neys/culture/2006/>
13. Сумщина в іменах Енциклопедичний довідник. – Суми: Рекламно-видавниче об’єднання “АС-Медіа”, Сумський державний університет, 2003. – С.58-59.
14. Там само. – С.353.
15. Там само. – С.486-487.
16. Там сомо. – С.61-62.

СКЛАД РІЧКОВОЇ МЕРЕЖІ ТА ВОДНІ РЕСУРСИ БАСЕЙНУ р. СЕЙМ (В МЕЖАХ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Аналіз природних умов території дослідження показав, що ці умови є сприятливими для формування достатньо густої річкової мережі. Достатня кількість опадів у поєднанні з особливостями геологічної будови та ґрунтово-геоморфологічними особливостями призвели до існування значної кількості постійних водотоків різної довжини (таблиця 1).

Таблиця 1.

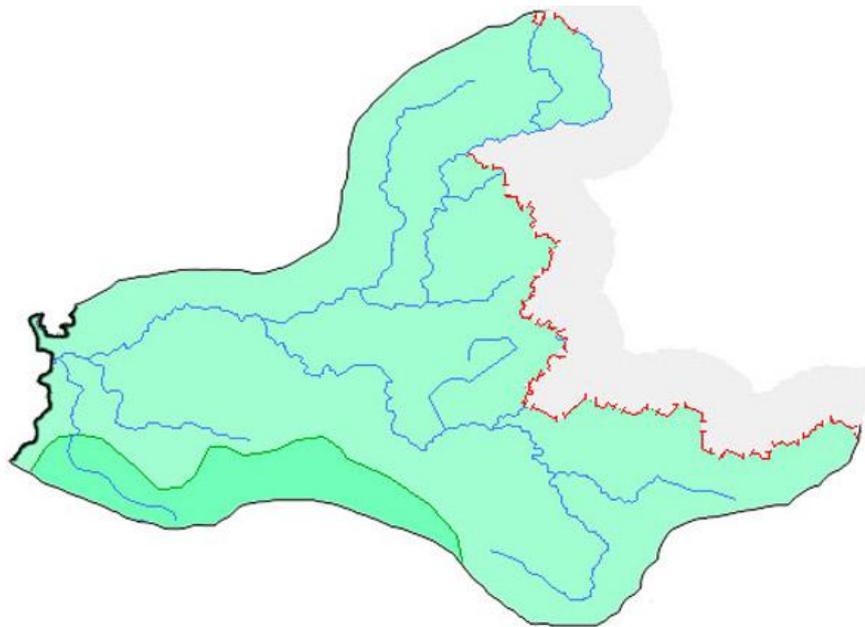
Кількісні характеристики річкової мережі у басейні р. Сейму

Назва річки	Всього річок		із них довжиною менше 10 км		
	кількість, шт	сумарна довжина, км	кількість, шт	сумарна довжина, км	середня довжина, км
Сейм	264	1485	232	695	3,0
у т.ч. Клевень	112	576	100	291	2,9

Загальна довжина річкової мережі становить 1485 км [4], а загальна кількість річок – притоків Сейму різних порядків – 264 шт. Основна кількість водотоків відноситься до категорії малих річок (площа водозбору до 2000 кв. км, довжина – до 100 км), середніх річок (довжиною більше 100 км) лише 1 – р. Клевень.

Річкова мережа розподілена по території басейну досить рівномірно. Середня густина річкової сітки в басейні складає 0,24 км/км², що в 1,6 раза менше, ніж в середньому по Україні (середнє значення коефіцієнту щільності річкової мережі території України дорівнює 0,39 км/км²). Середня густина річкової мережі басейну р. Сейм за останні 100 років суттєво скоротилася (на початку століття вона становила 0,5 км на 1 км²). [5] Теперішня густина річкової мережі басейну Сейму відображена на рис. 1.

Більшість річок тієї частини басейну, що розташована в межах Сумської області, свій стік формують тільки на території Сумщини, тому мають невеликі водозбори (табл. 2). І тільки невелика частина річок починаються чи протікають за межами області: Клевень, Снагость, Обеста та ін. Більшість річок басейну р. Сейм (крім транзитних) беруть початок в ярах і балках, де на поверхню виходять підземні води.

Густота річкової мережі
(км/кв. км)

- від 0.2 до 0.3
- від 0.3 до 0.5

Рис. 1. Густота річкової мережі у басейні р. Сейм [2]

Основною водною артерією басейну є **р. Сейм** з своїми притоками першого порядку – річками Клевень (з притоками Есмань і Берюшка), Вир (з притокою Крига), Єзуч і Кукілка (рис. 2). Загальне число річок досить значне (264 шт), хоча крім них багато і струмків, які літом іноді пересихають. Загальна довжина струмків у басейні складає 197 км, вони течуть по балкам, ярам, на болотах. Для струмків характерне велике замулювання, в сухі роки вони не існують. Середній річний стік річок Сеймського басейну складає від 2,8 до 3,6 л/сек. з 1 км² [1].

Таблиця 2.

Кількість річок з різною площею водозбору у басейні Сейму

Площа водозбору (км ²)	до 50	50-100	101-200	201-500	501-1000	1001-5000	5001-10000
Кількість річок	28	66	75	48	26	15	4

Всі річки відносяться до східноєвропейського типу режиму. Весною, коли тане сніг, річки часто виходять із своїх берегів і широко розливаються по долинам. Паводку сприяють і кліматичні умови. Клімат басейну з відчутно вираженими чотирма сезонами року, із сніжною зимою, і кількістю опадів близько 600 мм за рік. Зима досить довга 3,5-4 місяці і порівняно холодна, із середніми температурами січня близько -7°...-8°C.

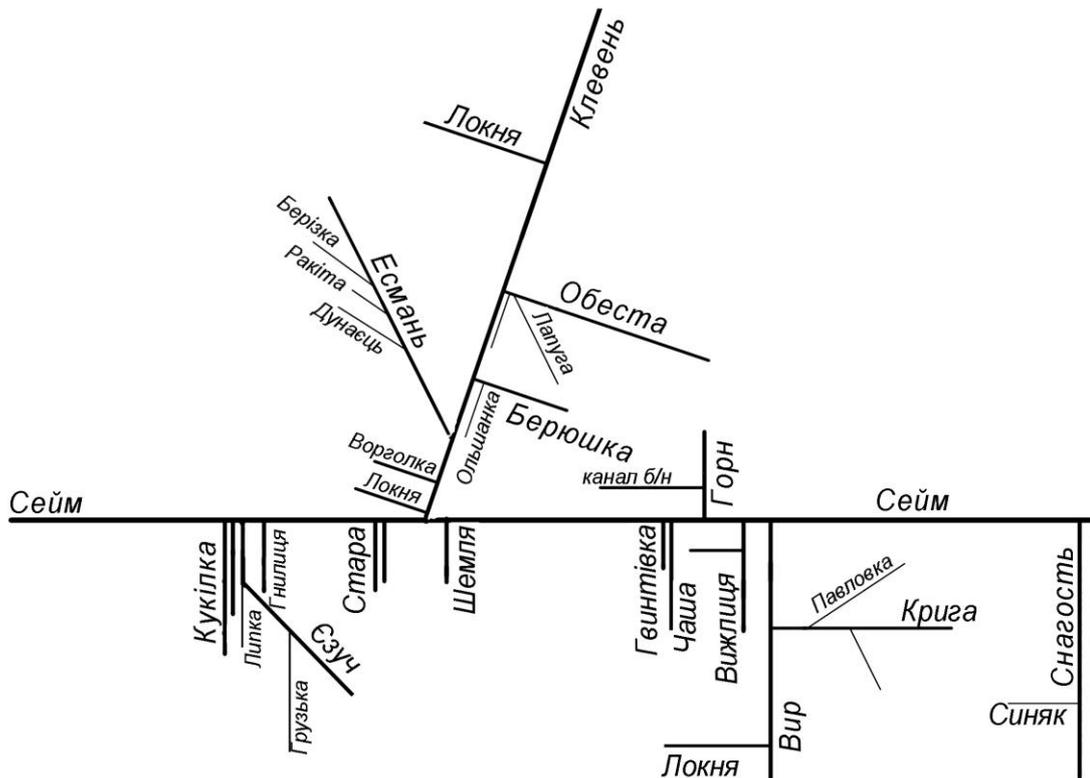

Рис. 2. Схематична будова басейну р. Сейм

Річки замерзають в середньому на 3 місяці. Висота снігового покриву досягає 20-25 см, що складає близько 15-20% загальної суми річних опадів. Багато снігу накопичується в лісах, ярах, балках і долинах. Якщо восени до випадання снігу ґрунт добре промерз і опади випадають уже на тверду, мерзлу підстилку, то весною ґрунт мало вбирає води і сильні потоки води течуть в річки, де виникає паводок. Малі річки, які протікають по безлісним територіям, де сніг тоне скоріше, на декілька днів виходять з берегів, після чого рівень їх швидко падає і літом вони пересихають або сильно міліють.

Тип живлення річок басейну р. Сейм – змішаний (снігове, дощове, підземне), але, взагалі, на першому місці стоїть снігове живлення – більше 50%, хоч сніг дає лише 1/3-1/5 річної суми опадів. При цьому, хоча максимум опадів припадає на літні місяці, а мінімум на зимові, все ж річки мають максимальний стік весною (більше 60%). Для Сейму снігове живлення становить 58%, підземне 35%, а дощове 7%. Дощове живлення незначне, бо літні опади, за винятком злив, просочуються в ґрунт, випаровуються і майже не дають стоку. Роль підземного стоку зростає в зимовий і літній періоди, коли немає стоку поверхневих вод або він незначний.

Водні ресурси басейну з урахуванням водозбору лише в межах області складають: 1) в середній по водності рік – 1584 тис. м³/рік; 2) в маловодний рік – 966 тис. м³; 3) в дуже маловодний рік – 490 тис. м³/рік.

Головна водна артерія території дослідження – **р. Сейм** бере початок на схилах Середньоросійської височини від злиття двох річок – Сіми і Сімиці в Курській області (Росія), недалеко від с. Сімиці, протікає по Курській і Сумській областях, впадає в Десну на території Чернігівської області.

Загальна довжина річки 748 км, в межах України – 250 км, в межах Сумської області – 110 км. Загальна площа водозбору – 27500 км², а в межах області – 6900 км². Сейм відноситься до типових рівнинних річок. Його падіння від витоків до гирла дорівнює 129 м, що складає похил 16 см на км. На території Сумської області його похил ще зменшується. На ділянці між селами Нові Вірки (біля кордону з Росією) і Мельня (на межі з Чернігівською областю) похил Сейму становить лише 0,000011, тобто 11 см на км. Швидкість течії 0,3 м/с, весною може зростати до 1-2 м/с. Русло Сейму звивисте, розгалужене, шириною до 100 м, середня глибина 4-5 м.

Найбільш повноводним Сейм буває навесні, коли до русла надходить багато талої снігової води. Тоді рівень річки може підвищуватись на 5-6 м, вона затоплює всю заплаву, розширюючись до 5 км. Літом рівень річки понижується і витрата води у ній зменшується – наступає межень, однак нормальний межений рівень Сейму не падає нижче 23,3 м³/с. В середній за водністю рік витрата води в руслі складає 80-85 м³/с, річний стік – 3,15 км³. Замерзає Сейм наприкінці листопада – на початку січня, скресає наприкінці березня. [3]

Сейм – найбільш повноводна і швидкохідна річка Сумської області (після Десни). Береги його чітко визначені, з класичною асиметрією: правий – крутий (висотою 30-70 м), лівий – пологий, терасований, відносною висотою 5-10 м. Ширина долини досягає 4 км. Вище м. Путивль долина р. Сейм проходить в породах кампанського ярусу крейдового періоду, складених відповідними породами, тому дно р. Сейму переважно тверде, вода прозора і добра на смак. Заплава розчленована рукавами та протоками (Любка, Горн, Бурівня), на окремих ділянках заболочена. В нижній течії річка придатна для судноплавства. Гідроенергетичні ресурси Сейма в межах території дослідження не використовуються.

У минулому р. Сейм була шлюзована, на ній починався рух пароплавів, за словами старожилів, до Курська. Але з розвитком інших видів транспорту ця система була повністю занедбана і від неї майже нічого не залишилось. Річкою є лише місцеве сполучення на човнах.

Головною притокою р. Сейм в межах території дослідження є **р. Клевень** (права притока р. Сейм, басейн Дніпра). Загальна її довжина становить 113 км (у т.ч. в межах Сумської області 109 км), а площа басейну – 2660 км² (в межах області – 2440 км²). Починається річка із трьох джерел на північ і північний схід від с. Клевень (Курської області), має змішане живлення з переважанням снігового. Впадає у Сейм біля с. Камінь Кролевецького району. В середній по водності рік в гирлі річки витрата води складає 9,2 м³/с, річний стік – 0,3 км³ [3]. Річка Клевень має багато приток, найбільш значні серед яких Есмань (довжиною 62 км) і Ворголка (18 км). Клевень і її притоки мають низку ставків.

Долина Клевені у верхів'ї V-подібна, нижче – ящикоподібна часто асиметрична, з підвищеними правими і пологими лівими схилами; ширина її від 2-2,5 км до 3,5-4 км. Заплава двостороння, подекуди заболочена; її ширина 1-1,5 км. Русло Клевені помірно звивисте, на окремих ділянках каналізоване, має похил до 0,5 м/км. Ширина його зростає від 3-15 м (у верхів'ї) до 30 м (у пониззі); глибина 1,5-2,5 м.[3] Русла Клевені та її приток зарегульовані

ставками. Крім того, на Клевені споруджено 11 шлюзів-регуляторів; у долині – меліоративна система „Клевень”. Зарегульовано понад 95 км русла. Заплава заболочена, поросла чагарниками і лучною рослинністю. Замерзає наприкінці листопада – на початку грудня, скресає до кінця березня.

Річка Есмань – друга за водністю притока Клевені. Вона бере початок у болотному масиві на північний схід від смт. Червоне, на території Глухівського району, впадає у р. Клевень біля с. Ротівка. В середній і нижній течії русло річки досить звивисте. Долина р. Есмані у верхній і середній течії за формою нагадує балку з симетричними схилами, але в нижній течії правий схил стає більш стрімкішим, і долина набуває асиметричної будови, лісистість басейну – 2,2%, заболоченість – 1,6%. Річка Есмань має 68 приток, загальною довжиною 29 км. Головна річка і її притоки в межах району мають низку ставків. [3]

Річка Вир – ліва притока Сейму, бере початок у Білопільському районі спочатку під назвою Локня, протікаючи в південно-східному напрямку. Пройшовши смт. Улянівку, р. Вир повертає на північний-захід, а пройшовши Старі Вірки – на захід і нижче с. Нові Вірки, впадає в Сейм. Довжина р. Вир – 62 км. Долина річки і кілька її приток сполучені з сусідніми річковими долинами інших річкових систем (Сули і Псла), що є наслідком льодовикової епохи. По долині р. Вир є значна кількість озер, в середній і нижній течії розповсюджені ліси. В даний час р. Вир – маловодна. У літні місяці вона сильно міліє.

Річка Єзуч – ліва притока Сейму, бере початок біля с. Гвинтове Буринського району, звідки направляється на захід, у напрямку Конотопа, і далі на північний захід до Сейму. Довжина р. Єзуч – 57 км. Долина Єзучі відрізняється значною заболоченістю; в низов'ї річки розташовані ліси. Зліва р. Єзуч приймає кілька невеликих приток (Грузька, Липка та ін).

Джерела та література

1. Атлас Сумської області. – К.: Укргеодезкартографія, 1995. – 40 с.
2. Атлас України: електронна версія. – К.: Інтелектуальні системи ГЕО, 2000.
3. Географічна енциклопедія України. – Т.3. – К.: УЕ, 1993. – 480 с.
4. Леонтєва Г.Г., Тюленєва В.О. Географія Сумської області. – Суми: Козацький вал, 1997. – 139 с.
5. Малі річки України: Довідник / Під ред. А.В. Яцика. – К.: Урожай, 1991. – 296 с.

ПРО АВТОРІВ

Алеппський Павло – церковний діяч середини XVII століття, секретар Антіохійського патріарха Макарія, архідиякон, мандрівник, дипломат.

Бардакова Ольга Михайлівна – краєзнавець, м. Шостка.

Бєлашов Валерій Іванович – доцент Глухівського педуніверситету, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Ведмідь Тетяна Анатоліївна – науковий співробітник краєзнавчого музею – філіалу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Гирич Ярослав Миколайович – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Горлинська Світлана Євгеніївна – старший викладач кафедри методики, викладання музики та образотворчого мистецтва Курського державного університету.

Гурець Іван Миколайович – аспірант Київського національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Гурець Микола Петрович – редактор газети «Соборний майдан» Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Дегтярьов Сергій Іванович – старший науковий співробітник Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства Сумського державного університету.

Зайцева Надія Олексіївна – науковий співробітник Глухівського міського краєзнавчого музею

Капітоненко Олександр Максимович – Голова фундації імені Давида Бурлюка, краєзнавець, м. Суми.

Коваленко Юрій Олександрович – завідуючий відділом науково-дослідної та культурно-просвітницької роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Козлова Ірина Михайлівна – заступник директора з навчально-виховної роботи Конотопської спеціалізованої школи I-III ступенів № 9.

Корнус Анатолій Олександрович – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, вчений секретар Сумського відділу Українського географічного товариства.

Коровін Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри конституційного права Курського державного технічного університету.

Лецьошкіна Олена Миколаївна – науковий співробітник сектора «Слова о полку Ігоревім» Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Личковах Володимир Анатолійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та культурології Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка, заслужений працівник освіти України.

Мошик Ірина Вікторівна – вчений секретар Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові.

Мусіна Римма Закіріївна – викладач кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Онопрієнко Олена Володимирівна – науковий співробітник Глухівського міського краєзнавчого музею.

Палій Любов Валеріївна – кандидат історичних наук, завідувача методичним кабінетом кафедри Росії Курського державного університету.

Побожій Сергій Іванович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України», член Національної спілки художників України, м. Суми.

Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, завідувач кафедри українознавства і політології.

Пономаренко Павло Вікторович – завідувач відділом районної газети «Путивльські відомості», краєзнавець.

Терентьєва Вікторія Михайлівна – завідувача краєзнавчим музеєм – філіалом Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри Близького Сходу Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, провідний науковий співробітник, завідуючий Лінгвістичним музеєм.

Трещула Тамара Миколаївна – науковий співробітник краєзнавчого музею – філіалу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Тупик Сергій Володимирович – директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Хільченко Трифон Павлович – учасник революційних подій 1917-1919 рр. на Путивльщині, в Чернігівській та Курській губерніях.

Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, протоієрей, керівник духовно-просвітницького центру при подвір'ї Глинської пустині у м. Глухові.

ЗМІСТ

1. Личкова В.А. Метафізика дивовижності і естетика зачарованості Чернігово-Сіверського краю.
2. Тищенко К.М. Кельтські та іранські зв'язки топонімії Путивльщини.
3. Козлова І.М. Персонажі язичницького пантеону в «Слові о полку Ігоревім» та їхнє контекстуальне оточення.
4. Коваленко Ю.О. Речі з дитячого поховання XI-XII ст. у Глухові.
5. Половець В.М. Історія міста Путивль на сторінках «Сіверянського літопису» (1995-1999 рр.).
6. Мусіна Р.З. Путивльські легенди про Дмитрія самозванця та їх реальне підґрунтя.
7. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским.
8. Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII-XVIII століть з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
9. Онопрієнко О.В. Роль козацтва у захисті православ'я.
10. Белашов В.І. Історіографічна та літературна спадщина «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.) та її роль у формуванні національно-державницької ідеології.
11. Дегтярьов С.І. Матеріали до історії Путивльщини у документах Білопільського та Недригайлівського повітових судів (за матеріалами Державного архіву Сумської області).
12. Лєпшошкіна О.М. М.О.Максимович як дослідник «Слова».
13. Зайцева Н.О. Полошківський каолін: з історії добування.
14. Протоиерей Александр Чурочкин. Рукописное «Описание Путивльского Молченского монастыря архимандрита Сосфена».
15. Горлинская С.Е. Музыкальная жизнь Путивльского уезда конца XIX–начала XX века (по материалам Государственного архива Курской области).
16. Палий Л.В. Из истории общественных садов Путивля второй половины XIX – начала XX вв.

17. Терентьева В.М. Метрична книга Покровської церкви с. Манухівка Путивльського повіту за 1917 рік. (Частина I. «Про народжених»).
18. Хильченко Т.П. Личные воспоминания участника революционных событий.
19. Мошик І.В. Проведення політики українізації у Глухівському окрузі у 20-х роках ХХст.
20. Протоиерей Александр Чурочкин. Состояние Путивльского благочиния в начале 1920-х и 1950-х годов.
21. Побожій С.І. Дослідник творчості Пікассо І.Аксьонов з Путивля.
22. Гирич Я.М. Олександр Довженко та фільм «Земля» в турне країнами Західної Європи в червні-вересні 1930 року.
23. Трещула Т.М. Згадують очевидці...
24. Коровин В.В. Боевое содружество курских и сумских партизан в годы Великой Отечественной войны.
25. Бардакова О.М. Волокитине у роки Великої Вітчизняної війни. Бій за село.
26. Гурець І.М., Гурець М.П. Маловідомі факти виховання підлітків у Глинській пустині.
27. Тупик С.В. До історії села Веселе.
28. Капітоненко О.М. Єгиптолог В.В. Павлов – уродженець Буринщини.
29. Ведмідь Т.А. Художня колекція Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
30. Корнус А. О. Склад річкової мережі та водні ресурси басейну р. Сейм (в межах Сумської області).